

लोकमान्य टिळकांनी
'केसरी'तून लिहिलेल्या
कांही निवडक निबंधांचा संग्रह

म. ग्रं. सं. ठाणें

य निबंध

क्र. 2965

निबंधकार

टिळक

REFBK-0018164

REFBK-0018164

केसरी प्रकाशन, पुणे

५८६१२

सेवक

निबंध

बराठा ग्रंथ सत्रालय, ठाण, स्वल्पत,

नवुक्रम ५८६१२ दि: निबंध

क्रमांक २१६६ बों दि: ३१-३५२

निबंधकार टिळक

केसरी प्रकाशन, पुणे, १९५५

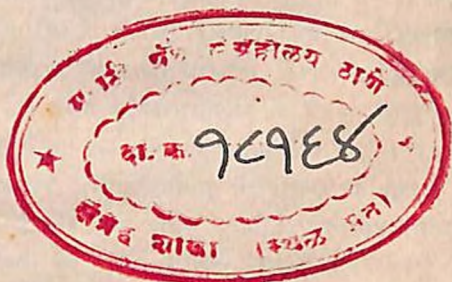
क्रमांक ७८९२

वि. निबन्ध

२९६८

३९.३.५२

[लोकमान्य टिळकांनी 'केसरी'तून लिहिलेल्या
कांही निवडक निबंधांचा संग्रह]

REFBK-0018164

REFBK-0018164

केसरी प्रकाशन, पुणे ३०

दृष्टिकोन समन्वयवादी पण शास्त्रीय होता; म्हणजे शास्त्राला न सोडतां मराठी उच्चारणपद्धतीस अनुसरून ज्या सुधारणा मराठी शुद्धलेखनांत करतां येतील त्या त्यांना हव्या होत्या. उदाहरणार्थ, 'ह्रस्व 'इ'कारान्त व 'ह्रस्व 'उ'कारान्त संस्कृत तत्सम शब्द (मति, भानु सारखे) मराठींत उच्चारस अनुसरून दीर्घान्त लिहिले तरी चालतील असें त्यांचें मत होतें हें त्यांच्या या पुस्तकांतील 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' हे लेख वाचले असतां दिसून येईल. या योगाने संस्कृत शब्दांचा योग्य वापर होऊन मराठी वाक्यार्थबोध होण्यासहि अडचण पडणार नाही असें त्यांचें म्हणणें होतें.

अनुस्वारासंबंधी लोकमान्यांनी फारसें लिहिलें नसलें, तरी एवढ म्हटलें आहे की, "ज्या अनुस्वारास व्युत्पत्तीचा आधार मिळेल किंवा शब्द-भेद ओळखण्यास जेथे जरूर आहे तेथे मात्र अनुस्वार ठेवावा, बाकीच्या ठिकाणीं देऊं नये." तथापि 'अनुस्वार भाषेतून अजिबात काढणें शक्य नाही.' असेंहि त्यांनी लिहिलें आहे. यावरून अनुस्वारासंबंधी त्यांचा शास्त्रीय, पण व्यावहारिक दृष्टिकोन कसा होता हें लक्षांत घेईल.

तसेच संस्कृत तद्भव शब्द मराठींत वापरण्यास कोणताहि दोष नाही असें ते म्हणत असत. त्यांच्या 'गीतारहस्य' ग्रंथांत त्यांनी 'पाश्चिमात्य' शब्द लिहिला आहे. त्याविरुद्ध त्या वेळीं संस्कृतच्या कट्टर अभिमान्यांनी लोकमान्यांवर अशुद्ध शब्द वापरला म्हणून टीका केली होती असें म्हणतात. या संस्कृतच्या विद्वानांचें म्हणणें असें की, संस्कृत व्याकरणाप्रमाणे 'पाश्चात्य' हा शब्द शुद्ध असून 'पाश्चिमात्य' हा शब्द अशुद्ध आहे. तो टिळकांनी लिहावयास नको होता. त्यावर टिळकांनी त्यांना उत्तर दिलें की, "मीं तो शब्द संस्कृत तत्सम म्हणून वापरलाच नाही, तर मराठी (तद्भव) म्हणूनच वापरला आहे." सांगण्याचें तात्पर्य हेंच की, राजकारणांत लोकमान्य जसे सर्वसंप्राहक वृत्तीचे होते, तीच वृत्ति, सर्व प्रकारचे शब्द मराठींत सामावून घेऊन ती भाषा समृद्ध करावी अशी जी त्यांची विचारसरणी होती त्यांत दिसून येते.

टिळकांच्या भाषाशैलीबाबत कं. केळकर टिळक-चरित्रांत लिहितात, "टिळकांचें कोणतेंहि वाङ्मय घेतलें तरी त्यांच्या शब्दसौंदर्यापेक्षा तत्त्वाच्या गहनतेकडे त्यांचें लक्ष विशेष असे. टिळकांचा लेखनव्यवसाय पाहिला तर

त्यांतहि हेंच दिसून येतें. तें असें की, त्यांत बनावट किंवा सजावट अशी कांही दिसावयाची नाही. अलंकारांची वेलबुट्टी फारच थोडी. आधाराकरिता वचन घेतलें तर तें ठळक व समर्पक असावयाचें. बारीक श्लेष घेतला तरी तो शब्दांचा नसावयाचा तर तर्कपद्धतीतील असावयाचा. त्यांच्या लेखनांतील खरा गुण म्हटला म्हणजे लेखांतील मुख्य कल्पनेचें चित्र इतक्या स्पष्टपणें व रंगाच्या इतक्या थोड्या हातांनी उमटविलेलें असें की तें पाहून मनुष्य कार्याकार्याविषयी निःशंक तर झालाच पाहिजे पण प्रवृत्तिपरहि बनला पाहिजे.”

टिळकांची भाषा मराठी मनाच्या स्वाभाविक प्रकृतीप्रमाणेच घणाघाती आहे. एखादा लोहार ऐरणीवरील लाल लोखंडावर घणाचे घावामागे घाव घालून त्यास जसा हवा तो आकार देतो तसे लोकमान्यांच्या डोक्यांतील विचारहि देशाभिमानाच्या अंतःकरणांतील अंगाराने इतके लाल झालेले असत की, त्यांवर त्यांच्या जोरदार भाषेचे घण पडूं लागले की ते विचार अपेक्षित आकार घेऊनच वाचकांपर्यंत पोचत. भाषेचा हा घणाघात होत असतांना ज्या ठिणग्या उडतील तेवढाच काय तो भाषाविलास ! वैयाकरणांचें कर्तव्य सांगतांना स्त्रियांच्या केस विचरण्याची वा वेणीफणीची उपमा दिलेली असो; वडिलोपार्जित विहीर म्हणून तिच्यांतील खारें पाणी पिणाऱ्या पारंपरिकांची चेष्टा असो किंवा दळभट्ट्या अपशकुनी गृहस्थास द्वेषाने आकाशांतील सूर्य तांबडालाल झालेला आहे असें समजून चालणारे काळतोंडें घुबड म्हटलेलें असो. हे सारे बोलके दृष्टान्त अंगावरील मोजके ठसठशीत अलंकार मूळ रूपाला जसे अधिक तेजस्वी करतात, तसे होत.

टिळकांच्या लिखाणाचा ओघ शुद्ध व धारदार, त्यांत वैचारिक रंग, तर्ककुशलता आणि निर्भयता व सावधगिरीचा सुंदर मेळ घालणारी स्पष्टोक्ति ठायींठायीं आढळते. विस्ताराचें त्यांना वावडें पण ज्या रामायण-महाभारता-वर हिंदु संस्कृति पोसली त्यांतील समर्पक अवतरणें देण्यांत तसेंच पाश्चात्य तत्त्वविचारांशीं प्रसंगोपात्त तुलनात्मक झुंज घेण्यांत त्यांना आनंद वाटे.

टिळक होते गणिती ! त्यामुळे त्यांचें लिखाणहि बांधीव असे. त्यांत त्यांचा पौरस्त्य व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास, विद्वत्तेची व प्रौढतेची भर घालून तात्त्विक बैठक देई. प्रस्थानत्रयी व शांकरभाष्य हीं जितकीं त्यांनी आत्मसात् केलीं होतीं तितकींच स्पेन्सर, कान्ट, नीत्शे आदि पाश्चात्य तत्त्व-

मुद्रक :

ज. श्री. टिळक
केसरी मुद्रणालय
५६८ नारायण पेठ
पुणे ३०

प्रकाशक :

ज. श्री. टिळक
केसरी प्रकाशन
५६८ नारायण पेठ
पुणे ३०

प्रथमावृत्ति :

जून १९७१

मूल्य ६ रुपये

मुखपृष्ठ :

ग. पुं. फेगडे

अनुक्रम... वि: निबंध
 29/5 तों वि: 39.3.5

प्रस्तावना

कै. न. चिं. केळकर यांनी निवडलेल्या लो. टिळकांच्या लेखांचा हा संग्रह 'निबंधकार टिळक' या नांवाने पुन्हा एकदा प्रसिद्ध होत आहे. कै. तात्यासाहेबांनी निवडलेल्या लेखांपैकी जे मृत्युलेख होते ते या संग्रहांतून वगळले. कारण मृत्युलेखांचा स्वतंत्र संग्रह 'मोठीं माणसं' या नांवाने यापूर्वी प्रकाशित केला गेला आहे. कै. तात्यासाहेबांनी निवडलेले सर्व लेख केसरीतील होते. त्यांत ज्या नव्या लेखांची भर घातली त्यांपैकी 'आशेची निराशा आणि निराशेची आशा' हा एक लेख मात्र 'विश्ववृत्त' मासिकांत प्रसिद्ध झालेला आहे.

मराठी गद्य-शैलीकारांत वा साहित्यिकांत टिळकांचें नांव घेतलें जात नाही, तें कां याचें मला कोडें आहे. टिळकांचें लेखन हा मराठी मनाची प्रकृति प्रतिबिंबित करणारा नितळ आरसा असल्याने त्यांच्या लिखाणास विशेष मोल प्राप्त झालें आहे. "समाजाचा व्यवहार, समाजाचे विचार, समाजाचा व्याप आणि समाजाची भाषा यांच्यामधील संबंध इतका निकट आणि नित्य आहे की एकाचें प्रतिबिंब दुसऱ्यांत उतरल्याखेरीज कधीच राहत नाही." असें टिळकांनी भाषेच्या अभिवृद्धीबाबत लिहितांता जें म्हटलें तें त्यांच्या लिखाणाबाबतहि तितकेंच खरें आहे. 'श्रीशिवाजीमहाराजांचा अभ्युदय म्हणजे मराठी भाषेचा अभ्युदय' हें जसें म्हणतां येईल तसें 'लोकमान्य टिळकांचें लिखाण म्हणजे मराठी मनाची घडण' असें म्हटलें तर उचित ठरेल. महाराष्ट्रीय मनास रोकडे शब्द व रोखठोक व्यवहार प्रिय; गूढते-पेक्षा, गोंधळापेक्षा नितळपणा, सरलता अधिक मान्य ! टिळकांच्या लेखन-शैलींतहि नेमके हेच गुण आढळतात व त्या गुणांमुळेच त्यांच्या शैलींत त्यांचें असें खास वैशिष्ट्य तृतीय झालें आहे.

आजच्याप्रमाणे लोकमान्यांच्या वेळींही मराठी लेखनपद्धतींत सुधारणा झाली पाहिजे असें म्हणणारे कांही विद्वान् होते. या बाबतींत टिळकांचा

दृष्टिकोन समन्वयवादी पण शास्त्रीय होता; म्हणजे शास्त्राला न सोडतां मराठी उच्चारणपद्धतीस अनुसरून ज्या सुधारणा मराठी शुद्धलेखनांत करतां येतील त्या त्यांना हव्या होत्या. उदाहरणार्थ, 'ह्रस्व 'इ'कारान्त व 'ह्रस्व 'उ'कारान्त संस्कृत तत्सम शब्द (मति, भानु सारखे) मराठींत उच्चारस अनुसरून दीर्घान्त लिहिले तरी चालतील असें त्यांचें मत होतें हें त्यांच्या या पुस्तकांतील 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' हे लेख वाचले असतां दिसून येईल. या योगाने संस्कृत शब्दांचा योग्य वापर होऊन मराठी वाक्यार्थबोध होण्यासहि अडचण पडणार नाही असें त्यांचें म्हणणें होतें.

अनुस्वारासंबंधी लोकमान्यांनी फारसें लिहिलें नसलें, तरी एवढ म्हटलें आहे की, "ज्या अनुस्वारास व्युत्पत्तीचा आधार मिळेल किंवा शब्द-भेद ओळखण्यास जेथे जरूर आहे तेथे मात्र अनुस्वार ठेवावा, बाकीच्या ठिकाणीं देऊं नये." तथापि 'अनुस्वार भाषेतून अजिबात काढणें शक्य नाही.' असेंहि त्यांनी लिहिलें आहे. यावरून अनुस्वारासंबंधी त्यांचा शास्त्रीय, पण व्यावहारिक दृष्टिकोन कसा होता हें लक्षांत येईल.

तसेच संस्कृत तद्भव शब्द मराठींत वापरण्यास कोणताहि दोष नाही असें ते म्हणत असत. त्यांच्या 'गीतारहस्य' ग्रंथांत त्यांनी 'पाश्चिमात्य' शब्द लिहिला आहे. त्याविरुद्ध त्या वेळीं संस्कृतच्या कट्टर अभिमान्यांनी लोकमान्यांवर अशुद्ध शब्द वापरला म्हणून टीका केली होती असें म्हणतात. या संस्कृतच्या विद्वानांचें म्हणणें असें की, संस्कृत व्याकरणाप्रमाणे 'पाश्चात्य' हा शब्द शुद्ध असून 'पाश्चिमात्य' हा शब्द अशुद्ध आहे. तो टिळकांनी लिहावयास नको होता. त्यावर टिळकांनी त्यांना उत्तर दिलें की, "मीं तो शब्द संस्कृत तत्सम म्हणून वापरलाच नाही, तर मराठी (तद्भव) म्हणूनच वापरला आहे." सांगण्याचें तात्पर्य हेंच की, राजकारणांत लोकमान्य जसे सर्वसंग्राहक वृत्तीचे होते, तीच वृत्ति, सर्व प्रकारचे शब्द मराठींत सामावून घेऊन ती भाषा समृद्ध करावी अशी जी त्यांची विचारसरणी होती त्यांत दिसून येते.

टिळकांच्या भाषाशैलीबाबत कै. केळकर टिळक-चरित्रांत लिहितात, "टिळकांचें कोणतेंहि वाङ्मय घेतलें तरी त्यांच्या शब्दसौंदर्यपेक्षा तत्त्वाच्या गहनतेकडे त्यांचें लक्ष विशेष असे. टिळकांचा लेखनव्यवसाय पाहिला तर

त्यांतहि हेंच दिसून येतें. तें असें की, त्यांत बनावट किंवा सजावट अशी कांही दिसावयाची नाही. अलंकारांची वेलबुट्टी फारच थोडी. आधाराकरिता वचन घेतलें तर तें ठळक व समर्पक असावयाचें. बारीक श्लेष घेतला तरी तो शब्दांचा नसावयाचा तर तर्कपद्धतींतील असावयाचा. त्यांच्या लेखनांतील खरा गुण म्हटला म्हणजे लेखांतील मुख्य कल्पनेचें चित्र इतक्या स्पष्टपणें व रंगाच्या इतक्या थोड्या हातांनी उमटविलेलें असें की तें पाहून मनुष्य कार्याकार्याविषयी निःशंक तर झालाच पाहिजे पण प्रवृत्तिपरहि बनला पाहिजे. ”

टिळकांची भाषा मराठी मनाच्या स्वाभाविक प्रकृतीप्रमाणेच घणाघाती आहे. एखादा लोहार ऐरणीवरील लाल लोखंडावर घणाचे घावामागे घाव घालून त्यास जसा हवा तो आकार देतो तसे लोकमान्यांच्या डोक्यांतील विचारहि देशाभिमानाच्या अंतःकरणांतील अंगाराने इतके लाल झालेले असत की, त्यांवर त्यांच्या जोरदार भाषेचे घण पडूं लागले की ते विचार अपेक्षित आकार घेऊनच वाचकांपर्यंत पोचत. भाषेचा हा घणाघात होत असतांना ज्या ठिणग्या उडतील तेवढाच काय तो भाषाविलास ! वैयाकरणांचें कर्तव्य सांगतांना स्त्रियांच्या केस विचरण्याची वा वेणीफणीची उपमा दिलेली असो; वडिलोपार्जित विहीर म्हणून तिच्यांतील खारें पाणी पिणाऱ्या पारंपरिकांची चेष्टा असो किंवा दळभद्रा अपशकुनी गृहस्थास द्वेषाने आकाशांतील सूर्य तांबडालाल झालेला आहे असें समजून चालणारे काळतीडें घुबड म्हटलेलें असो. हे सारे बोलके दृष्टान्त अंगावरील मोजके ठसठशीत अलंकार मूळ रूपाला जसे अधिक तेजस्वी करतात, तसे होत.

टिळकांच्या लिखाणाचा ओघ शुद्ध व धारदार, त्यांत वैचारिक रग, तर्ककुशलता आणि निर्भयता व सावधगिरीचा सुंदर मेळ घालणारी स्पष्टोक्ति ठार्योठार्यो आढळते. विस्ताराचें त्यांना वावडें पण ज्या रामायण-महाभारतावर हिंदु संस्कृति पोसली त्यांतील समर्पक अवतरणें देण्यांत तसेंच पाश्चात्य तत्त्वविचारांशीं प्रसंगोपात्त तुलनात्मक झुंज घेण्यांत त्यांना आनंद वाटे.

टिळक होते गणिती ! त्यामुळे त्यांचें लिखाणहि बांधीव असे. त्यांत त्यांचा पौरस्त्य व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास, विद्वत्तेची व प्रौढतेची भर घालून तात्त्विक बैठक देई. प्रस्थानत्रयी व शांकरभाष्य हीं जितकीं त्यांनी आत्मसात केलीं होती तितकींच स्पेन्सर, कान्ट, नीत्शे आदि पाश्चात्य तत्त्व-

विचारकांचीही त्यांनी ओळख करून घेतली होती. वर्तमानपत्रांतील लिखाण प्रासंगिक म्हणून प्रायः वरवर लिहिले जाते. त्यामुळे त्यास सहसा चिरकालिकत्व प्राप्त होत नाही. परंतु लोकमान्यांच्या अशा प्रासंगिक लिखाणासहि मूलगामी विचारांची तत्त्वबैठक सतत राहिल्याने त्यांचे लिखाण कालांतराने सुकून निर्माल्य झाले नाही. त्यांचे सारे लिखाण विशिष्ट हेतु मनांत धरून कर्तव्यापोटी झाले. आपल्या देशवांधवांचीं भेलेलीं मनं अन्यायाविरुद्ध उठवावीत, त्या थंडगार गोळ्यांत ऊब भरावी हा त्यांचा तेजस्वी हेतु भाषेच्या माध्यमांतून व्यक्त होत असल्याने त्यांची भाषाहि तेजस्वी झाली. टिळक व भारतीय समाज यांचा अन्योन्यसंबंध कृष्णार्जुनासारखाच होता. भारतीय समाजाचे दुर्बल, मोहग्रस्त मन जागृत करून त्याला कर्मयोग आचरावयास लावण्याच्या प्रतिज्ञेनेच लोकमान्यांनी केसरींतून लोकगीता सांगितली.

थोडक्यांत लोकमान्यांचे लिखाण हे एका ज्ञानसंपन्न योग्याने राष्ट्रोद्धाराच्या प्रेरणेने वापरलेले तपःसामर्थ्य असल्याने त्यांचे चिरंतनत्व वादातीत आहे. नव्या पिढीला हे निबंध वाचतांना टिळकांनी स्वतः निबंधाचे जे गुण भाषेचे सौष्ठव, मार्मिकपणा, भारदस्तपणा, प्रौढता, शब्दसामग्री, वैचित्र्य वगैरे सांगितले ते तर येथे प्रतीत होतीलच पण त्यांतील कुशाग्र बुद्धिमत्तेचा विलास, ज्ञानाभ्यासाचे सामर्थ्य व देशभक्तीचे तेज जाणवेल अशी आमची खात्री आहे. यामुळे लोकमान्यांचे गीतारहस्यादि इतर ग्रंथ वाचण्याचे तरुणांत कुतूहल निर्माण होईल व जीवनांत जर कर्तव्यमूढ अर्जुन बनण्याचा कधी प्रसंग आला तर त्यांतून टिळकांची कर्मयोगी विचारसरणी त्यांच्याकडून 'स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव' असे उत्तर घेईल यांत संदेह नाही.

अनुक्रमणिका

१ ज्ञेयाज्ञेय मीमांसा	१
२ न्यायमूर्ति रानडे यांची ब्रह्ममीमांसा	९
३ देह आणि आत्मा	१४
४ श्रीभगवद्गीता रहस्य	१९
५ महाभारत	२३
६ रामायण हा इतिहास की गप्पा	३०
७ पंचांग संशोधन	३८
८ बाणभट्ट आणि श्रीहर्ष	४३
९ पेशवाईतील कारभार, रीतिरिवाज व नीतिमत्ता	५२
१० पूर्वेकडील लोकांचे विचारैक्य	६०
११ थोर पुरुषांचीं चरित्रें	६५
१२ झाशीची राणी	६९
१३ आशेची निराशा आणि निराशेची आशा	७६
१४ सामाजिक सुधारणेचे मार्ग	९०
१५ मराठी भाषेचा उत्कर्ष	१००
१६ मराठी भाषेची लेखनपद्धति	१०६
१७ महाराष्ट्र भाषेची वाढ	१२८
१८ आमच्या वर्णमालेचा खून	१४६
१९ देशी भाषांस उत्तेजन देण्यास युनिव्हर्सिटीने काय केले पाहिजे ?	१५२

असले तरी त्यांचा इतर पदार्थाशीं कोणत्या प्रकारचा संबंध असतो याचे अर्वाचीन शास्त्रांतून जितकें चांगलें विवेचन आहे तितकें जुन्या ग्रंथांतून नाही; व त्याचें कारणहि उघड आहे. गेल्या दोनशे-तीनशे वर्षांत आधिभौतिक शास्त्राची जी अभिवृद्धि झाली तिच्या योगाने हें ज्ञान आपणांस प्राप्त झालेलें आहे; व प्रथमदर्शनीं हें इतकें रमणीय आहे की, या ज्ञानाच्या विचारांत गुंतलेले गृहस्थ येथेच आपल्या ज्ञानाची परमावधि झाली असें म्हणून त्या ज्ञानाच्या पलीकडे जाण्यास किंवा पाहण्यास आपणांस असमर्थ करून घेतात; इतकेंच नव्हे तर त्यांतच कृतकृत्य मानून घेतात. तत्त्वज्ञानाची व त्याच्या सिद्धान्ताची जर कोणास विशेष जरूर असेल तर ती असल्याच गृहस्थांस होय. यांची स्थिति आणि वडिलांच्या वेळची विहीर म्हणून त्यांतील खारें पाणी पिणाऱ्या मनुष्याची स्थिति एकसारखीच असते. अनेक आधिभौतिक शास्त्रांच्या सिद्धान्तांचें परीक्षण करून व त्यांत सारखेपणा कोठे आहे आणि विसदृशत्व कोठें आहे हें पाहून निरनिराळ्या शास्त्रांतील सिद्धान्त एकाच सामान्य सिद्धान्ताचीं निरनिराळीं स्वरूपें असतील की नाही हें ठरविणें हें तत्त्वज्ञानाचें काम होय. एखाद्या आधिभौतिक शास्त्राच्या अभ्यासांत जन्म घालून त्या शास्त्राच्या ज्ञानाची मर्यादा वाढविणारे गृहस्थच आधी विरळा सापडतात; परंतु याहीपेक्षा सर्व शास्त्रांचे सिद्धान्त एके ठिकाणीं करून त्यांतून कांही तरी सामान्य सिद्धान्त काढून सर्व ज्ञानाचें एकीकरण करणारे पुरुष तर क्वचितच निर्माण होतात. हर्बर्ट स्पेन्सर यांची गणना या दुसऱ्या वर्गांत आहे, व ज्ञेयमीमांसेत त्यांनी जें कांही सिद्ध केले आहे तेंहि हेंच होय. हल्लीच्या शतकांत प्रचलित असलेल्या अनेक शास्त्रांचे अनेक सिद्धान्त एकत्र करून ते द्रव्य व गति यांच्या कांही सामान्य नियमाचे प्रकार आहेत असें दाखविणें, व सर्व शास्त्रांतून निरनिराळ्या सिद्धान्तांचा जो पसारा पसरलेला असतो तो सर्व समानमूलक आहे असें ठरवून तीं मूलतत्त्वे कोणतीं हें व्यवस्थित रीतीने मांडणें हें कांही लहानसहान परिश्रमाचें किंवा बुद्धीचें काम नव्हे. हर्बर्ट स्पेन्सरसाहेबांनी हें अवघड काम कित्येक वर्षे परिश्रम करून आपल्या समजुतीप्रमाणे तडीस नेलेलें आहे व एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेर व विसाव्या शतकाच्या आरंभीं प्रचलित असलेल्या सर्व शास्त्रीय सिद्धान्तांचें हें एकीकरण प्रत्येक तत्त्व-जिज्ञासूने समजून घेण्यासारखें आहे. अशा तऱ्हेने विष्कलित ज्ञानाचें संक-

लन करणें याचेंच नांव तत्त्वज्ञान होय. व हल्ली प्रचलित असलेल्या अनेक शास्त्रांच्या सिद्धान्तांचें संकलन कसें करावें व केलें आहे हें ज्यांस पाहणें असेल त्यांनी स्पेन्सरसाहेबांचे ग्रंथ वाचले पाहिजेत. परंतु स्पेन्सरसाहेब एवढाच उद्योग करून राहिले आहेत असें नाही. अनेक शास्त्रांतील सिद्धान्तांच्या परीक्षणाने जे सामान्य सिद्धान्त निघाले ते परस्पर निरपेक्ष असून स्वतंत्र आहेत किंवा त्यांतहि एक प्रकारचें सादृश्य असून ते दुसऱ्या कोणत्या तरी एका सामान्य सिद्धान्ताचे किंवा तत्त्वाचे स्वरूपभेद आहेत, असें म्हणतां येईल की नाही याचा त्यांनी बारकाईने विचार केला आहे. 'अज्ञेयमीमांसा' असें हल्लीच्या ग्रंथांत ज्यास म्हटलें आहे ती हीच होय. सृष्टीमध्ये ज्या कांही गोष्टी आपण पाहतों, ऐकतो व अनुभवितों त्या सर्वांचें वस्तुरूप, गुणधर्म, क्रिया वगैरेसंबंधाने पुरा विचार करून निरनिराळ्या वस्तूंबद्दल किंवा गोष्टींबद्दल निरनिराळ्या शास्त्रांतून जे सिद्धान्त ठरविले आहेत त्या सर्वांचें एकीकरण करून ह्यापासून सर्वास लागणारे दहा-पांच सिद्धान्त काढणें व ते सर्व कसकसे लागतात याचें विवरण करणें हें ज्ञेयमीमांसेचें काम झालें; पण हें एकीकरणाचें चक्र एकदा सुरू झालें म्हणजे तें केवळ या सामान्य सिद्धान्तांशींच येऊन थांबत नाही. निरनिराळ्या शास्त्रांचे निरनिराळ्या शोधक पुरुषांनी काढलेले सिद्धान्त जर सामान्य दहा-पांच सिद्धान्तांत बसवितां येतात तर हे दहा-पांच सिद्धान्त तरी आणखी एखाद्या सामान्य गोष्टीचीं, तत्त्वाचीं किंवा सिद्धान्ताचीं स्वरूपें नसतील कशावरून, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो, व याचें उत्तर अज्ञेयमीमांसेंत दिलें आहे. प्रत्येक शास्त्राच्या बुडाशीं पाहूं गेलें असतां मनुष्याच्या बुद्धीस व तर्कास अगम्य असें कांही तरी तत्त्व आहे अशी मनाची खात्री होते, मग त्या तत्त्वाचें पूर्ण स्वरूप समजो वा न समजो, असें स्पेन्सरसाहेबांनी अनेक उदाहरणें देऊन सिद्ध केलें आहे. अनेक शास्त्रांच्या वडाशीं असणारीं अशीं जीं गम्य तत्त्वे त्यांच्या एकीकरणाने एका अगम्याचें अस्तित्व सिद्ध होऊन शास्त्राच्या निरनिराळ्या सिद्धान्तांच्या परीक्षणाने जे सामान्य सिद्धान्त सिद्ध होतात ते या अगम्य तत्त्वाच्याच भासमान विकृती किंवा स्वरूपें आहेत असें स्पेन्सरसाहेबांनी सिद्ध केलें आहे. सारांश, सर्व ज्ञेयशास्त्रांतील सिद्धान्तांचें पर्यवसान एका अगम्य तत्त्वांत असून या अगम्य तत्त्वाचींच ज्ञेयशास्त्रांतील सिद्धान्त हीं चिन्हें किंवा गम्य स्वरूपें आहेत असा

स्पेन्सरसाहेबांच्या आदितत्त्वे या ग्रंथाचा अखेर सिद्धान्त आहे. तत्त्वज्ञानाच्या किंवा वेदान्ताच्या दृष्टीने हा सिद्धान्त किती महत्त्वाचा हें आम्ही सांगावयास नकोच. शिवाय तो ज्या रीतीने सिद्ध केलेला आहे ती रीति एकोणिसाव्या शतकातील शास्त्रीय पद्धतीस पूर्णपणे अनुसरून असल्यामुळे नव्या पद्धतीने विचार करणाऱ्या लोकांस ती सर्वांशी पटण्यासारखी आहे.

— केसरी, दि. ७ मे १९०१

[२]

ज्ञेय आणि अज्ञेय असे जे तत्त्वज्ञानाच्या विषयाचे दोन भाग स्पेन्सर-साहेबांनी केलेले आहेत त्यांसारखेच आमच्याकडे एकपक्षी न्याय आणि सांख्य आणि दुसऱ्या पक्षी वेदान्त हीं शास्त्रे होत. उत्क्रांति, शक्तीचे समतोलन, गतीचे सातत्य वगैरे आधिभौतिक शास्त्राच्या अनुभवावरून जसे कांही सामान्य सिद्धान्त स्पेन्सरसाहेबांनी काढलेले आहेत तसेच सृष्टीच्या अवलोकनाने “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः” असे आमच्या नैयायिकांनी सृष्टीतील सर्व पदार्थांचे व त्यांच्या गुणधर्मांचे सात सामान्य विभाग कल्पून व त्यांस ‘पदार्थ’ असे पारिभाषिक नांव देऊन त्यांत सर्व वस्तूंचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या सात पदार्थांपैकी कर्म किंवा क्रिया यास गुण म्हणतां येईल किंवा नाही, अभाव हा स्वतंत्र पदार्थ आहे की नाही, सामान्य म्हणजे साधारणत्व हा एक पदार्थ मानल्यानंतर त्यापासून विशिष्टत्व उत्पन्न होण्यास ‘विशेष’ या दुसऱ्या पदार्थाची जरूर आहे की नाही, इ. न्यायशास्त्रामध्ये पुष्कळ विचार आहेत. कणादाचे वैशेषिक दर्शन तर ‘विशेष’ हा स्वतंत्र पदार्थ मानल्यामुळेच उत्पन्न झालेले आहे असेंहि एक मत आहे. सृष्टीतील वस्तुमात्रांचे अवलोकन करून त्यांचा व त्यांच्या गुणधर्मांचा दहा-पांच ठळक ठळक वर्गांत समावेश करण्याचा प्रयत्न जर कोणी केला असेल, तर तो आमच्याकडे सांख्यन्यायदर्शनकारांनीच केलेला आहे. द्रव्य म्हणजे ज्यांस इंद्रजीत मूलतत्त्वे म्हणतात तीं एकदा पृथक् मानल्यावर मग त्यांचे गुण त्यांच्याहून भिन्न किंवा अभिन्न किंवा क्रिया हा त्यांचा गुण

अथवा पृथक् पदार्थ इत्यादि प्रश्नांचें विवेचन येथे करूं गेल्यास फारच विस्तार होईल. प्रस्तुत लेखाचा उद्देश एवढेंच सांगण्याचा आहे की, नैयायिकांनी 'पदार्थ' म्हणून जे जगांतील वस्तुमात्राचे वर्ग कल्पिलेले आहेत त्यांचे आणि स्पेन्सरसाहेबांनी दाखविलेल्या निरनिराळ्या शास्त्रांनील सामान्य सिद्धान्तांचें बऱ्याच अंशीं सादृश्य आहे. नैयायिक हे कांही एकटेच अशा रीतीने पदार्थ-मात्रांचें वर्गीकरण करणारे आहेत असें नाही. "गुणा गुणेषु वर्तन्ते" म्हणजे एका गुणापासून दुसरा गुण, त्यापासून तिसरा अशी त्याच्यापासून परंपरा उत्पन्न करतां येते, या तत्त्वावर नैयायिकांचे सप्तपदार्थ टाकून देऊन त्या ऐवजीं सांख्यशास्त्रांत प्रकृति आणि पुरुष हीं दोनच तत्त्वे अनादि मानलेलीं आहेत; आणि त्यांचें इंग्रजी तत्त्ववेत्त्यांनी मानलेल्या 'मॅटर' आणि 'स्पिरिट' या दोन वर्गाशीं बरेंच सादृश्य आहे. पुरुष उदासीन राहून सर्व गुणांचें अधिष्ठान जी प्रकृति तिच्या सान्निध्याने अनेकविध भासतो, परंतु खरीं तत्त्वे प्रकृति आणि पुरुष हीं दोनच आहेत असें सांख्यांचें म्हणणें आहे. यांमध्ये आणि नैयायिकांच्या सप्तपदार्थांमध्ये पुष्कळ भेद आहे हें सहज लक्षांत येईल. तो भेद येथे सांगत बसण्यास अवकाश नाही. तथापि, सामान्य दृष्टीने पाहतां ज्ञेय गोष्टींचे नैयायिकांनी सात तर सांख्यांनी दोनच वर्ग केले असें म्हणण्यास कांही हरकत नाही. परंतु या दोनहि शास्त्रांत ज्ञानाचें अद्याप पुरें एकीकरण झालेलें नाहीं व तशा प्रकारचें एकीकरण आमच्या पूर्वीच्या तत्त्वज्ञांनी केलेलें ज्यास पाहावयाचें असेल त्याने वेदान्तशास्त्रांचा अभ्यास केला पाहिजे. परिमाणु, सप्तपदार्थ किंवा प्रकृति आणि पुरुष हीं न्यायाचीं व सांख्यांचीं तत्त्वे अनित्य असून खऱ्या जिज्ञासूने यांच्याहि बुडाशीं जाऊन ज्या एका महाशक्तीचे हे विकार आहेत तिचें ज्ञान किंवा ओळख करून घेतली पाहिजे असें वेदान्तशास्त्र सांगतें. शंकराचार्यांच्या भाष्यांत न्याय आणि वेदान्त यांचें ठिकठिकाणीं जें खंडन आलेलें आहे त्यांतील किरकोळ मुद्दे सोडून दिले तर बाकीचा भाग पदार्थांचें सप्तत्व किंवा प्रकृति आणि पुरुष हें द्वंद्व खरें नाही, 'एकमेवाद्वितीयम्' ब्रह्मच काय तें नित्य व सर्वांचें आदिकारण आहे असें सिद्ध करून दाखविण्यांत गेलेला आहे. एक पक्षीं न्याय आणि सांख्य आणि दुसऱ्या पक्षीं वेदान्त यांच्यामधील विरोध बऱ्याच अंशीं स्पेन्सरसाहेबांनी सांगितलेलें अनेक शास्त्रांचे सिद्धान्त आणि सर्वांच्या बुडाशीं असलेलें अज्ञेय

तत्त्व यांच्यामधील विरोधासारखाच आहे. परंतु सर्वांच्या बुडाशीं असलेल्या अज्ञेय तत्त्वासंबंधाने पाहिलें तर स्पेन्सरसाहेबांपेक्षाहि आमचे तत्त्वज्ञ बरेच पुढे गेलेले आहेत.

ब्रह्मासंबंधाने बोलतांना जुन्या संस्कृत ग्रंथांतून चार शब्द मुख्यतः ब्रह्माच्या स्वरूपाचे वाचक म्हणून वापरलेले आढळतात. ते शब्द सत्, चित्, ज्ञान आणि आनंद हे होत. सर्व सृष्टीच्या किंवा सर्व आधिभौतिक शास्त्रांच्या बुडाशीं जी शक्ति आहे ती शब्दांनी जरी अवर्णनीय असली किंवा तिच्या स्वरूपाचें आम्हांस यथार्थ ज्ञान होणें शक्य नसलें, अर्थात् ती जरी एक प्रकारें अज्ञेय असली, तरी तशा प्रकारची शक्ति विद्यमान आहे एवढें निर्विवाद सिद्ध होतें असें स्पेन्सरसाहेबांनी सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें आहे व आमच्या तत्त्वज्ञांनी हीच गोष्ट लक्षांत आणून या शक्तीस 'सत्' हा शब्द पहिल्याने लाविला आहे. ब्रह्म सत् आहे अथवा तें आहे याबद्दल शंका नाही, त्याचें अस्तित्व निर्विवाद आहे किंवा त्याचें स्वरूपच अस्तित्त्वरूप आहे, अथवा जें आहे तें तेंच आहे, दुसरें कांही नाही ही गोष्ट वेदांतील सर्व ग्रंथांस कबूल आहे व स्पेन्सरसाहेबांनी निरनिराळ्या शास्त्रांच्या अवलोकनाने नव्या पद्धतीने कोणती गोष्ट सिद्ध केली असली तर ती हीच होय की, आदिशक्ति अज्ञेय किंवा जाणण्यास अशक्य असली तरी ती सत् म्हणजे विद्यमान आहे (The unknowable) येथवर वेदान्तशास्त्राची व स्पेन्सरसाहेबांची पुरी एकवाक्यता आहे. ही शक्ति चिद्रूप आहे असा आमचेकडील वेदान्तशास्त्राचा दुसरा सिद्धान्त आहे व तो पहिल्याइतका स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथांत स्पष्ट आला नसला तरी ज्या अर्थी जगांतील वस्तुमात्र आणि त्यांचे गुणधर्म हे या शक्तीचीच स्वरूपांतरें आहेत असें त्यांचें मत आहे त्या अर्थी ही शक्ति चिन्मय असावी ही गोष्ट त्यांस मान्य आहे असें स्पष्ट होतें. पण चित् किंवा चैतन्य याचा आमच्या वेदान्तशास्त्रांतून जो अर्थ धरलेला आहे तितका स्पेन्सरसाहेबांस अभिप्रेत आहे किंवा नाही, हें खात्रीने सांगतां यावयाचें नाही. ब्रह्म आणि ज्ञान यांचे तादात्म्यासंबंधानेहि स्पेन्सरसाहेबांचें मत असावें तितकें स्पष्ट नाही. ज्ञेय असो कीं अज्ञेय असो, पण ज्ञानविषय आहे, ज्ञाता व ज्ञान तद्भिन्न आहे येथपर्यंतच त्यांची मजल गेलेली दिसते. 'यत्र हि एकमेव भवति तत्केन कं पश्येत्' ही

पूर्णद्वैताची कल्पना अंतःकरणांत ठसल्याशिवाय ब्रह्म ज्ञानस्वरूपच आहे ही कल्पनाहि सुचावयाची नाही. ब्रह्मासंबंधाने चौथा शब्द वापरला तो 'आनंद' हा होय. पण त्याबद्दल स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानांत मुळीच विचार केलेला दिसत नाही. आमचेकडेहि ब्रह्म आनंदमय आहे किंवा आनंद-स्वरूप आहे याबद्दल बरीच चर्चा व वादविवाद झालेले आहेत, व कित्येकांच्या मते सत् आणि चित् हीं दोनच पदे काय तीं जगाच्या आदिशक्तीस यथार्थत्वाने लागू आहेत. हे वाद इतके गहन आहेत की, त्यांचा या ठिकाणी नुसता निर्देश करण्यापलीकडे जास्त कांही लिहितां यावयाचें नाही.

स्पेन्सरसाहेबांच्या ज्ञेयमीमांसेस न्याय आणि सांख्य व अज्ञेयमीमांसेस वेदान्त हीं आमच्याकडील तोडीचीं शास्त्रे आहेत. एवढेंच प्रधानत्वेकरून सांगण्याचा आमचा उद्देश आहे. वेदान्तामध्ये जीव, परब्रह्म आणि जड सृष्टि यांचे अन्योन्य संबंध कोणत्या प्रकारचे आहेत याचा विचार करून या तिहींचें ब्रह्मस्वरूपांत एकीकरण होण्याचें शक्य आहे कीं नाही व असल्यास तें कोणत्या प्रकारें होतें याचे जे सूक्ष्म विचारसिद्धान्त आहेत ते कांही सर्व स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाच्या पुस्तकांत उपलब्ध नाहीत. तथापि सर्वांचा मूलभूत सिद्धान्त दोहोंतहि सारखाच आहे. तो हा की, ब्रह्म हें सत् व त्रिकालाबाधित असून त्याच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान होणें दुर्घट आहे. हाच सिद्धान्त सर्व वेदान्ताचें मूल होय, व तो आमच्या जुन्या पद्धतीने सिद्ध केलेला ज्यास आवडत नसेल त्यांनी स्पेन्सरसाहेबांचे ग्रंथ वाचले असतां त्यांस हेंच तत्त्व नव्या युक्तींनी, प्रमाणांनी आणि पद्धतीने सिद्ध केलेलें सापडेल.

सारांश, या एका सिद्धान्तासंबंधाने तरी पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील तत्त्वज्ञांच्या सिद्ध करण्याच्या पद्धती भिन्न असल्या तरी मुख्य विषयासंबंधाने पुरा मेळ आहे. ज्ञेयशास्त्रास हेंच विधान पूर्णपणें लागू करतां यावयाचें नाही. कारण अलीकडे दोन-तीनशे वर्षांत या शास्त्रासंबंधाने जे शोध झालेले आहेत ते इतके विस्तृत व व्यापक आहेत की, पदार्थमात्राचे आमच्या नैयायिकांनी मानलेले सात वर्ग किंवा त्यांचे पोटवर्ग आता पूर्वीप्रमाणेच राहतील असा निश्चय सांगतां येत नाही. सांख्यकारांनी प्रकृति आणि पुरुष अशीं दोनच तत्त्वे मानलीं असल्यामुळे अर्वाचीन शोधाने त्यांच्या वर्गीकरणास फारसा धक्का येणें शक्य नाही; पण नैयायिकांची गोष्ट निराळी आहे. कसेंहि असो,

ज्ञानाच्या एकीकरणाची शेवटची पायरी जी वेदान्त तिच्यासंबंधाने हा न्याय लागू नाही. हें शेवटचें एकीकरण स्पेन्सरसाहेबांच्या मताप्रमाणे अज्ञाततत्त्वांत किंवा आमच्याकडील लोकांच्या मताप्रमाणे ब्रह्मस्वरूप सच्चिदानंद शक्तींतच झालें पाहिजे. म्हणजे आमच्याकडील आणि पश्चिमेकडील तत्त्वज्ञानाचे अखेरचे सिद्धान्त एकच आहेत आणि सर्वांचें पर्यवसानहि एकच आहे. विचार सरणींत किंवा सिद्धान्त सिद्ध करण्याच्या पद्धतींत मात्र पुष्कळ फरक झालेला आहे. परंतु हा फरक एका अंशाने इष्टसिद्धिकारक आहे. कारण हजारो वर्षांच्या अंतराने निघालेल्या विचारसरणीच्या दोनहि पद्धतींनी जेव्हा एकच सिद्धान्त सिद्ध होतो तेव्हा त्या सिद्धान्ताची सत्यता अधिकच दृढ होते हें निर्विवाद आहे. अर्वाचीन विचारसरणीने सिद्ध होणाऱ्या या सिद्धान्ताचें ज्ञान प्राचीन काळच्या तत्त्वज्ञांस कोणत्या तऱ्हेने झालें हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे व त्याचें उत्तर देण्यास योगशास्त्राचीहि थोडीशी मदत घ्यावी लागेल. पण इतकें खोल शिरण्याचा आमचा इरादा नाही. सामान्य रीत्या ज्ञेय आणि अज्ञेय मीमांसंत स्पेन्सरसाहेबांनी जे सिद्धान्त ग्रथित केले आहेत तत्सदृश आमच्यामधील शास्त्रें कोणतीं एवढेंच सांगण्याचा आमचा हेतु होता व त्याप्रमाणे सदर विषयाचें वर थोडें दिग्दर्शन केलें आहे.

— केसरी, दि. १४ मे १९०१

डॉ. प्रेझर यांनी वरील विषयावर दिलेल्या व्याख्यानाचा सारांश देऊन त्या सारांशाबरोबरच इकडील वेदान्त्यांचे सदृश विचार किंवा प्रमेये इकडील लोकांस समजून देण्याचा नामदार न्यायमूर्ति रावबहादूर रानडे यांनी मुंबईतील वुड्लसन कॉलेजांत “ फिलासफी ऑफ थोड्डम ” या विषयावर व्याख्यान देऊन जो प्रयत्न केला तो खरोखरच फार प्रशंसनीय होय. धर्माचीं रहस्ये आमच्या जुन्या धर्मांत किती चांगल्या रीतीने सांगितली आहेत याचें न्यायमूर्तीसारख्या बहुश्रुत व पुढारी गृहस्थांनी आमच्या इंग्रजी शिकलेल्या मंडळींस बोध करून देण्याचें मनांत आणलें हीच आधी आमच्या मतें मोठी महत्त्वाची गोष्ट आहे. सर्व धर्मातील ईश्वरप्रणीत ग्रंथांची भट्टी लावून आपल्या बुद्धीच्या तेजःसामर्थ्याने त्यांतून गाळून निघालेला अर्क आठा आठा दिवसांनी प्रार्थना-मंदिरांत जमणाऱ्या आधुनिक भाविक जनांस श्रोतृ-पेय करण्याचें आध्वर्युत्व आज ज्यांनी बरेच दिवस पत्करलें होतें, त्यांचे तोंडून अगदी नूतन पाश्चात्य विचारांच्या तोडीस तोड देण्यासारखे आमच्या जुन्या प्राच्य ग्रंथांत विचार आहेत, एवढें तरी विधान त्यांच्या दृष्टीनेच का होईना, पण सप्रमाण निघालें हें पाहून आम्हांस फार संतोष होतो; व मनांत अशी उमेद येते की, आमच्या रावबहादुरांच्या विचारास जी हल्ली दिशा मिळाली आहे तिचा रोख तसाच कायम राहिल्यास शंकराचार्यांच्या अद्वैत

सिद्धान्ताची आणि राववहादुरांच्या विचाराची केव्हा ना केव्हा तरी एक-वाक्यता होण्याचा खास प्रसंग येईल. जर्मनीतील बरेच तत्त्ववेत्ते अलीकडे शंकराचार्यांच्या मतांचा स्वीकार करू लागले आहेत, व कित्येकांनी तर अद्वैत सिद्धान्त हाच काय तो तर्कशास्त्राच्या कसोटीला टिकतो अगर टिकण्यासारखा आहे असें साफ लिहिले आहे. न्या. रानडे यांच्यासारख्या प्रार्थनासमाजांतून अद्याप पूर्णपणे बाहेर न पडलेल्या गृहस्थांस जर्मन तत्त्ववेत्त्यांचे शंकराचार्यांच्या सिद्धान्ताबद्दलचे अभिप्राय पूर्णपणे कधीहि संमत व्हावयाचे नाहीत हें आम्ही जाणून आहो. भक्तिमार्गसि जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्य विघातक आहे अशी रा. व. रानडे यांची समजूत आहे असें त्यांच्या लेखांवरून स्पष्ट होतें; पण आमच्याकडील संतमंडळींच्या मतेहि ही समजूत चुकीची आहे हें लक्षांत ठेवें पाहिजे. ज्ञानमार्गसि प्राप्त होणारी सायुज्यता भक्तिमार्गसि प्राप्त होते असें भगवद्गीतेत स्पष्ट सांगितलें आहे. भागवत धर्मास द्वैत अगर विशिष्टाद्वैत मताचाच स्वीकार केला पाहिजे अशी जी अलीकडे कित्येकांची समजूत झाली आहे ती चुकीची आहे असें इतिहासावरून सहज दाखवतां येईल.

शंकराचार्यानंतर कांही शतकांनी मध्वाचार्य व रामानुजाचार्य उत्पन्न झाले व भागवतधर्माची उत्पत्ति पाहिली तर ती किमान पक्षां भारतकालापूर्वीची आहे असें भारतांत व गीतेत या धर्माबद्दल जे उल्लेख आहेत त्यांवरून कबूल करावें लागतें. भारताचा काळ ख्रिस्ती शकापूर्वी तीनचारशे वर्षे आहे असें मानलें तरी तेथपासून शंकराचार्यांच्या कालपर्यंत म्हणजे निदान एक हजार-बाराशे वर्षे व त्यानंतर दोन-तीनशे वर्षे म्हणजे एकंदरीत पंधराशे वर्षेपर्यंत मध्वाचार्य किंवा रामानुज यांच्या द्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत सिद्धान्ताखेरीज 'भक्तियोगाचे' समर्थन झालें होतें असें मानल्याखेरीज गत्यंतर नाही; व तसें मानलें म्हणजे भक्तिमार्गसि द्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत ब्रह्मविचारांचा आधार घेतलाच पाहिजे या मतास कांही एक प्रमाण राहत नाही. मध्वाचार्य किंवा रामानुजाचार्य यांनी आपापल्या भागवत-संप्रदायास अनुकूल ब्रह्ममीमांसा केल्यावर त्यांच्या अनुयायांनी त्यांच्या ब्रह्मविचारांची त्यांच्या सांप्रदायाशी सांगड घालून दिली, एवढ्यावरून सदर संप्रदायास या आचार्यांच्या सदर ब्रह्मविचारांच्या पायाची जरूर

होती किंवा आहे असे सिद्ध होऊं शकत नाही. यास प्रत्यंतर पाहणें असल्यास फार लांब जावयास नको. आपल्याकडील संतमंडळी पूर्ण भक्तिपंथातील असतांही त्यांनी माध्व किंवा रामानुज मतांचा स्वीकार आणि शांकर मताचा त्याग केल्याचें उदाहरण क्वचितच सापडेल. भक्तिमार्गास सगुण ब्रह्माची आवश्यकता आहे व जीवाचें व ईश्वराचें सकृद्दर्शनीं तरी ऐक्य मानतां येत नाही हें उघड आहे. तथापि भक्तिमार्गाने एकदा मन पवित्र झाल्यावर मग “अवघे मनचि राम झालें” अशा तऱ्हेच्या अद्वैत विचारांच्या स्फूर्तीचे द्योतक उद्गार तोंडावाटे सहज बाहेर पडून जातात हें तुकारामासारख्या साधूच्या ग्रंथावरून कोणासहि सहज कळून येण्यासारखें आहे. ईश्वर सकल गुणांचें अधिष्ठान आहे असें कल्पून त्याच्या सेवेतच जीवास काय तें परम सौख्य आहे व तेंच सौख्य सदा आपणांस मिळावें, त्यापलीकडे जाण्याची आपली इच्छा नाही, अशा अर्थाचीं महाराष्ट्र-भगवद्भक्त-शिरोमणींच्या तोंडांतून कांही वचनें सहज काढून देतां येतील; पण तें कांही भक्तिमार्गाचें पर्यवसान नव्हे असें थोड्या विचारांतीं कोणासहि समजेल. तुकारामाच्या गाथेंत कांही द्वैतपर व कांही अद्वैतपर असे जे अंभंग आढळून येतात त्यांची द्वैत्यांनी किंवा अद्वैत्यांनी ओढाताण करून आपापल्या मतांस अनुकूल असा अर्थ करण्यापेक्षां हे निरनिराळ्या वेदान्त मतांचे प्रतिपादक श्लोक देशभेदाने, कालभेदाने व अधिकारभेदानें लावावें हें आम्हांस अधिक प्रशस्त दिसतें. श्रीमद्भगवद्गीतेंतहि ज्ञान, भक्ति आणि योग असे तीन स्वतंत्र ईश्वरप्राप्तीचे मार्ग सांगितले आहेत; व त्यांत कोठेहि ज्ञानमार्गाच्या अमुक पंथाशीं भक्तिमार्ग संयुक्त असलाच पाहिजे असें प्रतिपादन केलेलें नाही. शंकराचार्य, मध्वाचार्य व रामानुजाचार्य यांपैकी प्रत्येकाने भगवद्गीता आपापल्या मतांकडे ओढून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे; पण गीतेचें खरें रहस्य अशा रीतीने त्रिधा किंवा अनेकधा होऊं शकत नाही हें थोडेंहि ज्याने शास्त्राचें अध्ययन केलें असेल त्यास कळून येईल.

ज्ञान हा जसा मोक्षप्राप्तीचा मार्ग सांगितला आहे तसाच भक्ति हाहि होय. जें कार्य ज्ञानाने होऊं शकतें तेंच भक्तीने होऊं शकतें असा गीतेचा सिद्धान्त आहे; इतकेंच नव्हे तर, “क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता सक्तचेतसां” अशी ज्ञानमार्गाची थोडीशी उणीवहि दाखवली आहे. “ज्ञानाग्निः

सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ” या वाक्यावर भिस्त ठेवून भक्तीने अखेरीस ज्ञान प्राप्त होऊन तद्द्वारा मोक्षप्राप्ति असें ज्ञानमार्गातील लोकांनी व “ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिविशिष्यते ” या वचनावरून भक्ति असल्याखेरीज नुसत्या ज्ञानाने मोक्ष नाही हें साहजिकच आहे; पण जरा खोल विचार केला असतां असें आढळून येईल की, भक्तिमार्गाचें जें महत्त्व आहे तें अमुक एका विशिष्ट तत्त्वविचारावर अवलंबून आहे असें नाही. कितीहि शाब्दिक ज्ञान झालें तरी मोक्ष नाही हें जितकें खरें आहे, तितकेंच कितीहि औपचारिक भक्ति झाली तरी त्यापासून समाधान अगर मोक्षप्राप्ति नाही हें खरें होय. भक्ति आणि ज्ञान हीं साधनें आहेत व त्यांचा एकंदर मनावर जर कांही परिणाम झालेला नाही तर दोनहि फुकट होत; आणि परिणाम झाला असेल तर “ सांख्ययोगो पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः ” या वाक्यांत सांख्य-योग हा शब्दांत भक्तीचाहि अंतर्भाव केला पाहिजे. भगवद्गीतेंत सांगितलेल्या ईश्वरप्राप्तीच्या निरनिराळ्या मार्गांची एकरूपता परिणामी साध्य कोटींत आहे, साधन कोटींत नाही हें “ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ” या गीतावाक्यावरून उघड होतें. सारांश, ज्ञान, भक्ति आणि कर्म अथवा योग हे परस्पर सापेक्ष असण्याची कांही जरूर नाही, म्हणजे हे तिन्ही मार्ग सापेक्ष असले काय आणि नसले काय सारखेच. या तिन्ही मार्गांनी ज्या स्थानीं जावयाचें तें स्थान एकच आहे, व आकाशांतून पडलेलें पाणी निरनिराळ्या मार्गांनी गेलें तरी तें जसें समुद्रांतच जाऊन पडतें, तद्वत् या तिन्ही मार्गांनी जाणाऱ्या लोकांस अखेरीस प्राप्य वस्तु एकच आहे हेंच “ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ” या वाक्याचें रहस्य आहे. ईश्वरस्वरूपाची कोणत्याहि मार्गाने का होईना पण एकदा ओळख झाल्यावर त्यांत कधी द्वैत व कधी अद्वैत असे विचारभेद होऊं शकतील; पण ज्ञानयोग, भक्तियोग आणि कर्मयोग असे जेव्हा ईश्वरप्राप्तीचे तीन मार्ग सांगतात तेव्हा त्यांपैकी दोघांचा अथवा तिघांचा अन्योन्याश्रय आहे असें येवढ्यावरून म्हणतां येत नाही.

सारांश, भागवतधर्मास अगर भक्तिमार्गास प्रथमतः जरी जीव आणि ब्रह्म हीं पृथक् मानण्याची आवश्यकता वाटत असली तरी अखेरीस सिद्धान्तपक्षां हा समज कायम ठेवण्याची कांही जरूरी नाही असें भगवद्गीतेवरून

आणि महाराष्ट्रसंत-मंडळींच्या उद्गारांवरून उघड होतें. न्यायमूर्ति राव-
बहादूर रानडे यांनी आपल्या व्याख्यानांत हा भेद असावा तितका ठेवला
नाही; व ज्ञान, भक्ति आणि छिस्ती तत्त्वविचार यांची संगत घालण्याचा
प्रयत्न करितांना तिन्ही पंथांची बरीच ओढाताण केलेली आहे. सत्, चित्
आणि आनंद या तिन्हींची छिस्ती त्रयीशीं केलेली तुलना बरील तिन्ही
शब्दांचा अर्थविपर्यास, भागवतधर्माची महती गातां गातां तो धर्म एकाच
ईश्वरप्रणीत ग्रंथावर रचलेला नाही अशीं समाजिस्टांचीं मतें त्यांत मध्येच
घुसडून देण्याची शैली वगैरे न्यायमूर्तींच्या निबंधांतील कांही ठळक गोष्टी
किंवा गैरसमज यावर टीका करण्याचा आज आमचा विचार होता. तथापि
वर केलेल्या विवेचनावरून एवढें लक्षांत येईल की, माध्व किंवा रामानुज
मतांची भक्तिमार्गाशीं जी कित्येकांच्या मतें एकवाक्यता झालेली आहे ती
मूळची नसून अलीकडच्या ग्रंथकारांनी प्रचारांत आणली आहे. भागवत
किंवा भक्तिमार्ग हा ह्या बाबतींत बांधलेला नसून ज्याच्या त्याच्या अनुभवा-
प्रमाणे जो तो अद्वैती किंवा अद्वैती अथवा एक कालीं द्वैती व अन्य कालीं
अद्वैति असूं शकेल; व एवढी गोष्ट जर वाचकांच्या मनांत बिंबली तर पुढील
मार्ग क्रमण्यास त्यांस बरेंच सुलभ जाईल.

- केसरी, दि. १२ ऑक्टोबर १८९६

देह आणि आत्मा

३

मनुष्याचा जड देह व चैतन्यरूप आत्मा ह्या दोन भिन्न भिन्न वस्तु आहेत, किंवा सृष्टीतील कांही विशिष्ट जड द्रव्ये अथवा तत्त्वे हीं एकच झाल्यानंतर होणारी चेतना हाच आत्मा होय, हा वाद पुरातन आहे. उपनिषदांत आत्म्याचे स्वरूप सांगितले आहे. तत्कालीन ऋषींच्या मतें आत्मा सर्वव्यापी व अविनाशी आहे आणि तो सृष्टीतील जड द्रव्यांपासून अगदी भिन्न आहे. वेदान्तांत या प्रश्नाचा विचार करीत असतां आत्म्याच्या भिन्नतेबद्दल प्रमाणें दिलीं आहेत. 'युष्मदस्मत्प्रत्ययीभूत-प्रमाण' हें पहिलें प्रमाण होय. आत्म्याचे देहाव्यतिरिक्त अस्तित्व तुमच्या आमच्या प्रत्ययास येतें. आपण 'मी' शब्द उच्चारतों तेव्हा आपल्या अंगचा कोणताहि एक अवयव किंवा सर्व अवयवांचा समुच्चय असा आपल्या बोलण्याचा अर्थ नसून शरीरव्यतिरिक्त असणारा शरीराचा स्वामी असा त्याचा अर्थ समजतों. देहापासून आत्म्याची भिन्नता दाखविणारें दुसरें प्रमाण 'निद्राप्रमाण' हें होय. मनुष्य निजतो तेव्हा सर्व शरीरव्यापार बंद पडतात. परंतु सर्व शरीरावर अम्मल चालविणारें असें कांही तत्त्व शरीरांतून नष्ट झालेलें नसून सर्व अवयव व इंद्रिये विश्रांतिमुखांत मग्न असतां हें तत्त्व जागरूक असतें. तिसरें प्रमाण 'महानिद्रा' म्हणजे मृत्यु हें होय. जड शरीरांतून सर्व अवयवांना व इंद्रियांना चलनवलन देणारा कोणी तरी शरीर सोडून जातो, त्यास मृत्यु असें आपण म्हणतों. याशिवाय समु-

द्राच्या पृष्ठभागावर होणाऱ्या जलतरंगांचा दृष्टान्त देऊन व दुसऱ्या कित्येक प्रमाणांनी आपल्या प्राचीन तत्ववेत्त्या ऋषींनी आत्म्याचें भिन्नत्व प्रस्थापित केले आहे. पण नवीन पद्धतीने शिकलेल्या आपल्या विद्वानांस हीं प्रमाणें व या कोट्या सर्वथा मान्य होण्यासारख्या नाहीत. जडचैतन्याच्या भिन्नरूपत्वा-संबंधाचा वाद इकडेच आहे असें नाही. तो युरोपांत देखील चालू होता. ख्रिस्ती धर्माचें आधारभूत पुस्तक जें बायबल त्यांत आत्म्याचें अस्तित्व मानलेले आहे. परंतु अर्वाचीन काळीं युरोपांत आधिभौतिक तत्त्वांच्या प्राबल्याची जी क्रांति घडून आली, तिच्या योगाने हें बायबलप्रणीत आत्म्याचें अस्तित्व झूट होय, असें शास्त्रज्ञांस वाटू लागले. ख्रिस्तीधर्मग्रंथांतून एक तर आमच्यां उपनिषद ग्रंथाप्रमाणे अध्यात्मविचार सूक्ष्मपणें कोठेच केलेला नाही. शिवाय अलीकडील शास्त्रांचे सर्व सिद्धान्त प्रयोगसिद्ध असतात. आत्मा धरून आणून त्यावर प्रयोग करितां येईनात म्हणून रसायनशास्त्रज्ञ, पदार्थविज्ञानवेत्ते वगैरे प्रयोगसिद्ध (experimental) शास्त्र खरें मानणारे लोक केवळ जडवादी बनले. सृष्टीतील कांही द्रव्यें शरीरांत एकीकरण पावलीं असतां त्यांस चेतना प्राप्त होते; पण ही चेतना त्या घटकावयवापासून भिन्न नव्हे; त्यांच्या एकीकरणाचा परिणाम होय.

सारांश, आत्मा म्हणून कांही शक्ति जडसृष्टीच्या पलीकडे असेल असें या शास्त्रज्ञांस वाटेना. फार काय सांगावें, युरोपांत गाजलेला जो हर्वर्ट स्पेन्सर तोहि पक्का जडवादी होता. 'आत्मा' भिन्नरूपाने अविनाशी आहे, ही गोष्ट त्यास मान्य नव्हती. चेतना ही जडपदार्थांच्या एकी-भवनाचा परिणाम असेंच त्याचें मत होतें. अखेरीस अखेरीस या मतांत थोडी चलबिचल होऊन त्याच्या सत्यत्वाविषयी स्पेन्सरसाहेब साशंक झाले होते असें दिसतें. शास्त्रवेत्त्यांच्या ह्या नवीन सिद्धान्तांचा परिणाम धर्म-खात्यावर मात्र विशेष झाला. ख्रिस्तीधर्म हा 'आत्म्याचा मोक्ष' ह्या तत्त्वावरच उभारलेला आहे, ख्रिस्ती धर्माची मोक्षाची कल्पना 'सलोकता' ही आहे. परमेश्वरांतच आत्मा मिळून जावा, इतकी उच्च कल्पना त्यांच्यांत नाही. तथापि जेथे आत्म्याला अस्तित्वच नाहीसें झालें, तेथे त्याला मोक्ष कसचा ? जो मुळी नाहीच त्याला मुक्ति काय देणार ? आत्म्याचें जडसृष्टी-हून भिन्न असें अस्तित्व शास्त्रज्ञांस संमत नसल्या कारणाने ते धर्म म्हणजे केवळ

एक थोतांड आहे असें मानू लागले. मात्र 'आत्मा' नाही, असें मानल्यामुळे दुसरी एक अडचण उत्पन्न झाली. ती ही की, धर्माची अशी वासलात लागल्यानंतर धर्माच्या बंधनाने एकत्र बांधलेला समाज हा कोणास कोणी विचारानासा होऊन, विस्कळित होईल, नीतीचे बंधन दिले होऊन लोक नीतिभ्रष्ट होतील, यास्तव आत्म्याच्या अनस्तित्वाबरोबरच (Maximum good of the maximum number) 'अतिशय मोठ्या जनसमूहाचे अतिशय मोठे कल्याण' हे तत्त्व सृष्टिशास्त्रवेत्त्यांस प्रसिद्ध करावे लागले. जेणेकरून मनुष्यजातीचे कल्याण होईल ती नीति, अशी व्याख्या त्यांस बनवावी लागली. तथापि धिस्ती-धर्मखाते व शास्त्रनिपुण विद्वान् लोक यांमध्ये विनुष्ट आलेच. कारण, धर्मोपदेशक लोकांस सयुक्तिक रीतीने प्रमाणसिद्ध असें आत्म्याच्या अस्तित्वाचे माप शास्त्रीमंडळींच्या पदरांत घालतां येईना ! ते फक्त वायबलांतील वाक्यांवर बोट ठेवून, त्यांत सांगितले म्हणून 'आत्मा' आहे, असें म्हणत ! पण हे बाबावाक्य शास्त्रवेत्त्या मंडळींस कसे पटणार ?

तथापि हा वाद येथेच थांबला नाही. खुद्द शास्त्रज्ञमंडळींतच शंका निघू लागल्या तेव्हा या प्रश्नाचा कायमचा उलगडा करण्याच्या उद्देशाने इ. स. १८७३ या वर्षी महान् महान् शास्त्रकोविदांचे एक मंडळ स्थापन झाले. ह्या मंडळाचे मोठमोठे रसायनवेत्ते व पदार्थविज्ञानवेत्ते पंडित सभासद होते. 'सोसायटी ऑफ सायकिकल रीसर्च' हे नांव धारण करून ह्या लोकांनी आत्म्याच्या निरनिराळ्या स्थितींत प्रयोग करण्यास सुरुवात केली. मनुष्य निद्रास्थितींत असतां काय होतें, मरण येतें तें काय, अपस्माराच्या लहरींत मनुष्याच्या चैतन्यशक्तींत काय फेरफार होतात, वेड लागल्यानंतर जो चित्तविभ्रम होतो त्याचे स्वरूप काय आहे, अंगांत भूतसंचार झाला असतां एखाद्या मृत माणसाच्या इच्छेचा पगडा जिवंत माणसाच्या इच्छाशक्तीवर कसा बसतो, मेस्मेरिझमच्या योगाने एका मनुष्याच्या मनावर दुसऱ्याचा अधिकार पूर्णत्वानें कसा चालतो, दूर दूर राहत असणाऱ्या मनुष्यांच्या चित्तवृत्तींत सुखदुःखांचा उद्भव एकाच काळीं एकाच कारणास्तव त्यांच्या नकळत होतो, त्यांत 'आंतरः कोऽपि हेतुः' अदला पाहिजे, तो काय, इत्यादि अनेक प्रकारचे प्रयोग करून त्यांवरून शास्त्रानुरोधाने अनुमाने ह्या मंडळीने

वसविलीं. ह्या सर्व शोधांचें फळ म्हणून सदरहू मंडळींचे वतीने मेयरसाहेबाने १९०३ सालीं या विषयावर प्रमाणभूत असा एक मोठा ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला आहे. ह्या ग्रंथांत वर सांगितलेल्या प्रत्येक प्रश्नासंबंधाने केलेले सर्व प्रयोग, त्यांचे परिणाम व त्यावरून निघणारे सिद्धान्त इत्यादि सर्व माहिती संगतवार ग्रथित केली आहे; व त्या सगळ्याचा निष्कर्ष म्हणून ह्या पंडितांनी जो सिद्धान्त ठरविला तो हा की, "आत्मा हें जड सृष्टीच्यापेक्षा अत्यंत भिन्न असें आदितत्त्व आहे. तें अविनाशी आहे. तें सर्वव्यापी आहे. तें जड पदार्थांच्या मिश्रणाचें किंवा एकीकरणाचें फल नसून तें स्वतंत्र आहे." याच सिद्धान्ताचा अनुवाद करणारे दुसरेहि ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत.

सूर्याचे किरण काचेच्या लोलकांतून पलीकडे दवडले असतां (spectrum) म्हणजे किरणांचा एक पट्टा पडतो. त्यांत सात प्रकारचे मूळ रंग (Primary colours) स्पष्ट दिसतात. त्यावरून बरेच दिवसपर्यंत प्रकाशशास्त्रवेत्त्यांची अशी समजूत होती की, सूर्यकिरण म्हणजे केवळ ह्या सात रंगांचे मिश्रण होय. पण हल्ली (X-ray) नांवाच्या किरणांचा शोध लागून लोलकांतून पलीकडे जात नाहीत असेहि कांही किरण असल्याचें शास्त्ररीत्या ठरलें आहे. हल्ली N-ray नांवाचेहि नवीन किरण सापडले आहेत. ह्या प्रकाशशास्त्रांतिल शोधाप्रमाणेच वर सांगितलेला अध्यात्मविद्येंतील शोध होय. जड शरीर म्हणजेच आत्मा हें तत्त्व खोटें ठरून, आत्म्याचें स्वतंत्र स्वरूप आणि मागे व पुढे असणारें अस्तित्व शास्त्रीय पद्धतीने ठरविण्यांत आलें आहे. हा सिद्धान्त बारीकसारीक क्षुद्र लोकांचा नसून तत्त्ववेत्त्यांचा व शास्त्रज्ञांचा आहे, हें आपण विसरतां कामा नये! तथापि पाश्चात्य पंडितांनी प्रयोगांच्या साहाय्याने जो सिद्धान्त दोन वर्षांपूर्वीं ठरविला, तोच सिद्धान्त हजारो वर्षांपूर्वीं आमचे वेदान्त ग्रंथांत नमूद होऊन राहिला होता. प्राचीन उपनिषत्कारांनी विचाराच्या जोरावर हेंच आत्म्याचें स्वरूप सांगून ठेवलें. पण नवीन शिक्षणाने मंडळीस हा वेदांतील सिद्धान्त चुकीचा वाटून आमच्यांतील पुष्कळ लोक पाश्चात्यांनीं तयार केलेलीं मते जशींच्या तशींच ग्रहण करून जडवादी बनलेले आढळतात. नवीन लोक असे दुसऱ्यांच्या ओंजळीने पाणी पिणारे, तर जुने शास्त्री सनातन ग्रंथावर हवाला देऊन स्वस्थ बसणारे! दोघेहि डबक्यांत साचलेल्या पाण्याप्रमाणे आहेत. दोघांच्याहि नि. टि. २

ठिकाणीं जिवंत झरा नाही. ज्या वेळीं युरोपीय जडवादाचीं मतें इकडे आलीं त्या वेळीं तीं खरीं किंवा आपलीं वेदान्तांतलीं मतें खरीं याबद्दल प्रयोग करून आपणांसच याचा उलगडा करतां आला नसता काय ? ह्या प्रयोगांना उपकरणसामग्री तरी कांही विशेष लागत होती ? नरसोबाच्या वाडीस अंगांत होणारे भूतसंचार किंवा अपस्माराचे रोगी थोडे सापडतात काय ? कदाचित् आपलेकडे अशा लोकांचें प्रमाण वाजवीपेक्षा फाजीलच आहे ! तथापि ही शोधक बुद्धि आमच्यांत उत्पन्न झालेली नाही. कोणताहि सिद्धान्त शास्त्राच्या कसोटीस लावल्याशिवाय तो हल्लीच्या काळीं ग्राह्य होणें फारसें शक्य नाही. अशी शोधकबुद्धि बुद्धिदाता गजानन आपल्या हृदयांत उत्पन्न करो, अशी माझी प्रार्थना आहे.

— केसरी, दि. १९ सप्टेंबर १९०५

गीता सांगण्याचें कारण

गीतारहस्यासंबंधी मीं जें प्रवचन केलें तें 'गीतारहस्य' नामक मीं लिहिलेल्या नव्या ग्रंथाचा सारांश होय. या ग्रंथांत प्रथम पंधरा-सोळा प्रकरणांत गीतारहस्याचा शास्त्रीयरीत्या सांगोपांग विचार केल्यावर मग या प्रकरणांत गीतेचें जें तात्पर्य निश्चित केलें त्यास अनुसरून गीतेचें मराठी भाषांतर जोडलेलें आहे. एवढ्या समग्र ग्रंथाचा पुरा सारांशहि तीन-चार प्रवचनांत सांगणें शक्य नव्हतें. तथापि एकंदर ग्रंथाचें मुख्य धोरण काय असा मला पुष्कळांनी प्रश्न केला असल्यामुळे तोच विषय प्रवचनासाठी मीं घेतलेला होता. या प्रवचनांनी माझ्या ग्रंथांतील मुख्य मुद्दा कळला तरी त्यावरील शंका व त्यांची समाधानें कळण्यास मूळ ग्रंथ पाहावा लागेल हें सांगावयास नको. गीतेवर अनेक भाषांत टीका व निरूपणें झालीं असतां तुम्ही गीतेसंबंधाने नवें असें काय सांगणार ? असा पहिल्यानेच प्रश्न निघणें अगदी साहजिक आहे. या प्रश्नास माझें असें उत्तर आहे की, गीतेवर जीं भाष्यें व टीका सध्या उपलब्ध आहेत त्या निरनिराळे सांप्रदायिक आचार्य व त्यांचे अनुयायी यांच्या आहेत; व त्यामुळे ज्याने त्याने गीतार्थ आपल्या सांप्रदायास अनुकूल होईल अशा रीतीनें निरूपिला आहे. उदाहरणार्थ, श्रीमत् आद्य शंकराचार्य यांच्या भाष्यांत गीतेचा अर्थ अद्वैतपर व संन्यासप्रतिपादक लावला असून रामानुजाचार्यांच्या मतें तीच गीता विशिष्टाद्वैतपर व भक्तिप्रतिपादक आहे; आणि

मध्वाचार्यांच्या मते गीतेत भक्ति प्रधान असली तरी ती द्वैतमूलक आहे. किंबहुना श्रीशंकराचार्यांनी आपल्या भाष्याच्या आरंभीच असे म्हटले आहे की, “गीतेवर अनेकांनी पूर्वी टीका केल्या, पण त्यांस गीतेचा अर्थ नीट कळला नसून सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो हेच काय ते खरे गीतेचे तात्पर्य होय, हे सिद्ध करण्यासाठी हे भाष्य लिहिले आहे.” वल्लभ व निवार्क यांच्या सांप्रदायांच्या गीतेवर ज्या टीका आहेत त्यांत अशींच विधाने केली आहेत. कोणी कर्मसंन्यासपूर्वक अद्वैत तर कोणी विशिष्टाद्वैत व भक्ति, कोणी द्वैतीभक्ति तर कोणी ज्ञानपूर्वक पातंजलयोग, कोणी सगुण-भक्ति तर कोणी ज्ञानभक्ति यांचा मिलाफ गीतेत प्रतिपाद्य आहे असे म्हणतात. केवळ माझेच असे मत आहे असे नाही, तर प्रसिद्ध मराठी कवि वामन पंडित यांची गीतेवर यथार्थदीपिका नामक जी टीका आहे; तिच्या आरंभी “या कलियुगामाजि । जो तो गीतार्थ योजी । मतानुसार ॥” असे म्हटले आहे. यावरून गीतेवरील सर्व टीका प्रायः त्या त्या टीकाकाराचा जो सांप्रदाय त्याला अनुसरून आहेत. सांप्रदायिनिरपेक्ष म्हणजे कोणत्याहि सांप्रदायाचा आग्रह न ठेवितां केवळ सर्व गीता वाचून तिचा सरळ अर्थ काय लागतो हे सांगण्याचा या टीकाकारांचा हेतु नाही, असे दिसून येईल. सांप्रदायिक दृष्ट्या गीतेची ही जी निरनिराळी तात्पर्ये ठरविलेली आहेत ती त्या त्या सांप्रदायांतील लोकांस मान्य असल्यास त्यांत कांही नवल नाही. प्रस्थानत्रयांतील सर्व ग्रंथ आपल्याच सांप्रदायांस अनुकूल आहेत असे दाखविल्याखेरीज लोकांत कोणताहि सांप्रदाय मान्य होत नाही, त्यामुळे असे अर्थ लावणे भाग पडते. पण हे सर्वच यथार्थ असणे ज्या अर्थी शक्य नाही त्या अर्थी त्या सर्वांची छाननी करून गीतेचे कोणते तात्पर्य यथार्थ आहे हे पाहणे जरूर आहे. ही शंका माझ्या मनांत येऊन आज बरीच वर्षे झालेली आहेत व या कालांत मनांत घोळत असलेले विचार मी या गीतारहस्य नामक ग्रंथांत नमूद केलेले आहेत. माझे सिद्धान्त एकदमच सर्वास ग्राह्य होतील, असे मी म्हणत नाही. पण गीतार्थासंबंधाने विचार करण्यास आधुनिक चिकित्सकदृष्ट्या त्यांचा बराच उपयोग होईल अशी मला आशा आहे.

सांप्रदायिक दृष्टि सोडली तर ग्रंथाचे परीक्षण कसे करावे हा या पुढला प्रश्न होय. ग्रंथपरीक्षण दोन प्रकारचे असते; एक अंतरंगपरीक्षण व दुसरे

बहिरंगपरीक्षण. अंतरंगपरीक्षणांत ग्रंथांचें तात्पर्य ठरविण्यांत येतें; आणि बहिरंगपरीक्षणांत ग्रंथ कोणी, कोठे व केव्हा केला, त्या ग्रंथांत दुसऱ्या कोणत्या ग्रंथांचा उल्लेख आला आहे इत्यादि बाह्यांगाचाच विचार करीत असतात. माझ्या गीतारहस्यांत या दोनही प्रकारें गीतेचा विचार केलेला आहे. पण या लेखांत फक्त अंतरंगपरीक्षणाबद्दलच माहिती दिली आहे; कारण बहिरंगपरीक्षण ऐतिहासिक दृष्ट्या जरी महत्त्वाचें असलें, तरी ऐतिहासिकच नव्हे तर धार्मिक, नैतिक वगैरे अनेक दृष्टींनी अंतरंगपरीक्षण म्हणजे ग्रंथ-तात्पर्यनिर्णयच सर्व लोक अधिक महत्त्वाचा समजतात, व सध्याच्या कालीं तर तो विशेष महत्त्वाचा आहे. कारण वरील द्वैती, अद्वैती वगैरे पंथांखेरीज कांही मिशनरी लोक गीता अत्याचारास प्रवृत्त करणारी आहे अशीहि दीर्घ शंका आता काढूं लागले आहेत. गीतेतच काय पण सामान्य हिंदुधर्मासहि अत्याचाराचे प्रकार केव्हाच मान्य झालेले नाहींत व ते मान्य असणें शक्यहि नाही. असो. गीता महाभारताचें एक आवश्यक अंग आहे किंवा त्यांत घुसडून दिलेली आहे; अथवा मूळ गीता लहान असून त्यांत प्रसंगाप्रमाणे मागाहून अनेकांनी अनेक क्षेपक श्लोक घातलेले आहेत, आणि असल्यास ते कोणते इत्यादि प्रश्न या बहिरंगपरीक्षणाच्या वर्गातच पडतात. पण त्याचा सविस्तर विचार या लेखांत करणें शक्य नाही. माझ्या मतें या सर्व शंका निर्मूल होत, आणि हल्लीचा गीता-ग्रंथ पौराणिक पद्धतीने व संवादरूपाने लिहिला असला तरी तो सुसंगत असून त्यांतील सर्व विषय शास्त्रीय प्रतिपादनास आवश्यक आहेत, एवढा माझा सिद्धान्त येथे सांगून अंतरंगपरीक्षणाच्या मुख्य विषयाकडे वळतो.

एखाद्या ग्रंथाच्या तात्पर्याचा निर्णय कसा करावा याबद्दल आधुनिक ग्रंथपरीक्षाशास्त्रज्ञांनी जे नियम घालून दिले आहेत ते कांही नवीन नाहीत. आमच्या मीमांसकांनी हजारो वर्षांपूर्वी असें ठरविलें आहे की, 'कोणत्याहि ग्रंथाचें तात्पर्य ठरविण्यास (१) त्या ग्रंथाचा आरंभ व शेवट कसा आहे, (२) त्यांत वारंवार काय सांगितलें आहे, (३) त्यांत अपूर्वता कोणती, (४) त्याचा परिणाम किंवा फल काय घडलें, (५) त्यांत उपपत्ति कोणती सांगितली आहे, आणि (६) त्या उपपत्तीच्या दृढीकरणार्थ किंवा अन्य कारणासाठी दुसऱ्या कोणत्या कोणत्या प्रासंगिक गोष्टी त्यांत आहेत, या सहा गोष्टींचा विचार करून ग्रंथाच्या तात्पर्याचा विचार केला पाहिजे. ग्रंथ-

तात्पर्यनिर्णयाची मीमांसकांची ही कसोटी गीतेस लावून गीतेचा आरंभ व शेवट काय हें पाहूं लागलें, म्हणजे असें दिसून येतें की, भारती युद्धाच्या आरंभीं समोर आलेल्या बांधवांस पाहून अर्जुनास आपल्या कर्तव्याचा मोह पडला अशी गीतेची सुरुवात आहे. युद्ध करावें तर कुलक्षय होणार, इतकेंच नव्हे तर पितामह भीष्म व गुरु द्रोण यांचा वध करावा लागणार; आणि करावें तर क्षात्रधर्म सुटल्यामुळे तिकडूनहि नरकवास प्राप्त होणार. एकीकडे आड तर दुसरीकडे विहीर, अशी स्थिति झाल्यावर तो श्रीकृष्णास शरण गेला आणि श्रीकृष्णांनी गीता सांगून त्याला ताळ्यावर आणिला व युद्ध करण्यास लावलें, हा गीतेचा उपसंहार आहे. हा उपसंहार केवळ वाचनिक किंवा ग्रंथांत लेखी आहे, इतकेंच नव्हे तर पुढे तसा साक्षात् परिणामहि घडलेला आहे. तसेंच संबंध ग्रंथांत जागोजाग अनेक कारणें सांगून 'तस्माद्युद्धचस्व भारत' 'हे अर्जुना, म्हणून तूं युद्ध कर'—असा उपदेश केलेला आहे. यांतील 'म्हणून' हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्याचा अर्थ असा होतो की, निरनिराळीं कारणें दाखवून अनेक बाजूंनी "या वेळीं युद्ध करणें हेंच तुझें कर्तव्य होय." या सिद्धान्तावद्दल अर्जुनाची न्यायदृष्ट्या खात्री करून दिली आहे. अर्जुनाने संन्यास घ्यावा किंवा सर्वकाल भक्तींत गढून राहून दुसरें कांही करूं नये, असें श्रीकृष्णाच्या मनांतून त्यास सांगावयाचें नव्हतें. तसें असतें तर गीता सांगण्याचीच जरूरी नव्हती, कारण अर्जुन संन्यास घेण्यास तयारच झाला होता; तेव्हा "तूं म्हणतोस तसेंच माझें मत आहे, आपण दोघेहि संन्यास घेऊन आपल्या आत्म्याचें कल्याण करूं." असें उत्तर दिल्याने काम भागत होतें. पण तसें कांही एक न करतां 'हा हिजडेपणा (कलंब्य) तुला शोभत नाही' अशी दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं श्रीकृष्णांनी त्याची निर्भर्त्सना केली आहे. यावरून गीतेचें जर कांही तात्पर्य असेल तर तें अखेर प्रवृत्तिपर म्हणजे कर्मपरच असलें पाहिजे असें उघड होतें. भक्तींत किंवा ज्ञानांत गढून जाऊन सर्व कर्मांचा स्वरूपतः संन्यास करणें हें मत गीतेंत प्रतिपाद्य असणें शक्य नाही.

धर्मं अर्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

देशांतील थोर प्राचीन ऐतिहासिक पुरुषांचे उदात्त चरित्र लोकांस सांगून त्यांच्या वंशजांत शौर्य, अभिमान, सत्यनिष्ठा, धर्मबुद्धि वगैरे अनेक सद्गुण जागृत करणारे प्राचीन काव्य जेथे जेथे उपलब्ध आहे तेथे तेथे तें राष्ट्रीयत्वाचें प्रधान अंग मानलें गेलें आहे. होमरचें इलियड हें एक पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये अशा प्रकारचें काव्य समजतात; परंतु खरें म्हटलें म्हणजे जुन्या ग्रीस देशांतील लोकांना जी त्याची किंमत होती ती हल्लीच्या युरोपांतील ख्रिस्तधर्मीय राष्ट्रांस राहिली नाही. जुन्या रोमन लोकांमध्येहि इलियड हें काव्य ह्याच वर्गांतलें मानीत असत. राष्ट्रांचा अभ्युदय होण्यास अनेक कारणे लागतात हें निर्विवाद आहे. पण राष्ट्रांतील सर्व लोकांस एकसमयावच्छेदें करून आनंद, ज्ञान, ईर्ष्या किंवा उत्साह देणारे प्राचीन महाकाव्यासारखें दुसरें साधन मिळणें कठीण आहे. अशा काव्यास इंग्रजींत 'एपिक' काव्य असें म्हणतात. 'एपिक' या इंग्रजी शब्दाचें वीररसरप्रधान काव्य किंवा वीरकाव्य असें कित्येक भाषांतर करतात, पण आमच्या मते हें भाषांतर बरोबर नाही. जुना संप्रदाय पाहिला असतां अशा प्रकारच्या ग्रंथास महाकाव्य अशीच संज्ञा

दिलेली आहे; आणि कालिदासादिक कवींनी केलेल्या काव्यांपासून त्याचा भेद दाखविण्याकरितां त्याच्यामागे 'आर्ष' हें विशेषण लावलेलें आढळतें. आर्ष महाकाव्यांत कोणकोणते गुण असावेत ह्याबद्दल पुढे विवेचन येईलच. सध्या एवढेंच सांगणें आहे की, इंग्रजींत ज्यास 'एपिक' काव्य म्हणतात त्याचा अर्थ संस्कृतांत अगर मराठींत 'आर्ष महाकाव्य' या शब्दांनीच चांगला व्यक्त होतो; इतकेंच नव्हे तर ही संज्ञा प्राचीन असल्यामुळे रामायण किंवा महाभारत हीं जीं आर्य लोकांचीं दोन मोठीं 'एपिक' काव्ये आहेत त्यांस ती अधिक अन्वर्थक रीतीने लागू पडते. खुद्द महाभारतांत पहिल्या अध्यायांतच 'यश्चैनं शृणुयान्नित्यं आर्षश्रद्धासमन्वितः' असा आर्ष या पदाने महाभारताचा उल्लेख केलेला आहे व वाल्मीकीनेहि अशाच रीतीने आपल्या काव्यास 'आर्ष' म्हटलें आहे. हरिवंशांत जेथे महाभारताचें वर्णन आलें आहे तेथेहि 'इदं महाकाव्यं ऋषेर्महात्मनः' अशीं पदे आहेत. यावरून आमच्या देशांतील महाभारत आणि रामायण हीं जीं दोन राष्ट्रीय महाकाव्ये त्यांस पहिल्यापासून 'आर्ष महाकाव्य' म्हणण्याचा परिपाठ आहे असें दिसून येतें; व हाच परिपाठ कायम ठेवून 'एपिक पोएम' या इंग्रजी शब्दांकरितां 'आर्ष महाकाव्य' हा शब्द आम्ही या लेखांत वापरणार आहोंत.

'एपिक पोएट्री' या अर्थी मराठींत किंवा संस्कृतांत कोणता शब्द योजावा हा विचार आज सुचण्याचें कारण ग्वाल्हेर संस्थानाचे चीफ जज राबबहादूर चिंतामण विनायक वैद्य, एम.ए. एल्.एल्.बी. यांनी नुकतेंच प्रसिद्ध केलेलें "Mahabharata a criticism" किंवा महाभारताचें परीक्षण हें पुस्तक होय. ज्याने महाभारत ऐकिलें नाही तो कितीहि विद्वान् असला तरी फुकट, असा खुद्द महाभारतांत श्लोक आहे. धर्म, अर्थ, काम, आणि मोक्ष असे जे चार पुरुषार्थ आमच्या शास्त्रकर्त्यांनी सांगितले आहेत त्या सर्वांचें विवेचन महाभारतांत आहे. महाभारतांत आहे तें इतर ठिकाणीं आहे, पण महाभारतांत नाही तें कोठेहि नाही अशी जी व्यासांची प्रतिज्ञा आहे ती शिरोलेखांत नमूद केलेलीच आहे. महाभारत हा ग्रंथ पुण्य आहे, पवित्र आहे, नाना प्रकारच्या प्राचीन अद्भुत कथांनी, ऐतिहासिक गोष्टींनी, शूर आणि धर्मनिष्ठ पुरुषांच्या चरित्रांनी भरलेला आहे. त्यांत नीति आहे, धर्म आहे व व्यवहारांत प्रत्येक मनुष्यास जे अनेक तऱ्हेचे प्रसंग येतात त्यांचें त्यांत वर्णन

असून त्या प्रसंगीं प्रत्येकाने आपलें वर्तन कसें ठेवावें, याचाहि सशास्त्र विचार त्यांत केला आहे. प्राचीन भूगोल, प्राचीन तत्त्वज्ञान आणि धर्मार्थें रहस्य हीं सर्व त्यांत प्रसंगानुराधाने गोविलीं आहेत. त्यांत चातुर्वर्ण्याची हकीगत आहे, समाजव्यवस्था आहे, युद्धकला आहे; किंबहुना 'यच्चापि सर्वंगं वस्तु तच्चापि प्रतिपादितम्' असें महाभारताच्या आरंभीच या ग्रंथाचें वर्णन दिलेलें आहे. अशा प्रकारचा सर्वांगसुंदर आणि सर्वोपजीव्य झालेला दुसरा ग्रंथ संस्कृत वाङ्मयांत काय पण इतर देशांच्याहि वाङ्मयांत आढळत नाही. महाभारत म्हटलें म्हणजे भारतवर्षातील लोकांचें जीवित होय. कारण, आर्य धर्मातील आचारविचारांचीं सर्व मूलतत्त्वे यांत ग्रथित केलेलीं आहेत. अशा प्रकारचा ग्रंथ हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांतील सर्व लोकांस प्रिय होऊन त्याचीं निरनिराळ्या प्राकृत भाषेंत शेंकडो भाषांतरें झालीं असल्यास त्यांत कांही नवल नाही. हिमालयापासून सेतुबंधापर्यंत निरनिराळ्या प्रांतांतील हिंदु लोकांच्या आचारांत किंवा विचारांत जें कांही साम्य आहे तें महाभारत किंवा रामायण या आर्य-महाकाव्यांमुळेच उत्पन्न लें आहे, व आजमितीस जागृत आहे. बंगाल्यांत जा, काश्मिरांत जा, किंवा मद्रासेंत जा, रामायण-महाभारतांतील कथा, उपकथा किंवा आख्यानें हीं लोकांस सारखींच आवडतात, व त्यांच्या श्रवणाने एकसारखेच विचार त्यांच्या मनांत उत्पन्न होऊन भरतभूमीच्या राष्ट्रीय ऐक्यत्वाची साक्ष देतात. एकछत्री इंग्रजी राज्य या देशांत झाल्याने निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांस आपण एकाच राष्ट्राचे अवयव आहों; अशी नवीन कल्पना येऊं लागली आहे असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. राजकीय दृष्टीने पाहिलें तर या म्हणण्यांत बराच अर्थ आहे, नाही असें नाही. पण वाल्मीकि आणि व्यास या दोन महर्षींनी आचार, नीति आणि धर्म या बाबतींत भारतवर्षातील लोकांस आपल्या अनुपम महाकाव्यांनी जें वळण लावून दिलें आहे, किंबहुना चारी पुरुषार्थासंबंधाने या देशांतील आर्यधर्मी लोकांवर जें एक प्रकारचें साम्राज्य स्थापित केलें आहे तें नसतें तर, इंग्रजी साम्राज्याचा वर जो परिणाम सांगितला तो घडून आला असता कीं नाही, याची वानवाच आहे. रामायण आणि महाभारत यांची योग्यता आज आम्ही नवीन सांगतो असें नाही. व्यासांनी, ब्रह्मदेवास आपल्या काव्याचें वर्णन देऊन 'परं न लेखकः कश्चित् एतस्य भुवि विद्यते' । अशी जेव्हा प्रार्थना केली

आणि ब्रह्मदेवाने या काव्याचा लेखक होण्यास गणपतीस पाचारण कर, असे सांगितले; व पुढे श्रीगजानन, माझी लेखणी न थांबे अशा रीतीने भारत सांगितले असतां तें मी लिहीन अशी अट ठेवून लेखक झाले ! तेव्हापासून आतापर्यंत या ग्रंथाचें महत्त्व एकसारखेंच चालू आहे, अनेक संस्कृत कवींनी हें आधारभूत घेऊन त्यांतील रत्नांस पैलू पाडून किंवा तीं निराळ्या कोंदणांत बसवून स्वतः स्वतंत्र काव्यरचनेचें श्रेय संपादन केलें आहे. त्याचप्रमाणे कित्येकांनी आजवर टीका करून किंवा सामान्य जनांस समजेल अशा प्राकृत भाषेंत त्याचें रूपांतर करून आपणांस कृतार्थ करून घेतलें आहे, आणि पुराणिकांनीहि आपणांस नव्हे तर हिंदुस्थानांतील आबालवृद्ध स्त्री-पुरुषांस त्या महाग्रंथाच्या श्रवणाने पुनीत करण्याचा क्रम हा ग्रंथ निर्माण झाल्यापासून अव्याहत चालू ठेवला आहे. हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित वर्गामध्ये या ग्रंथाच्या अध्ययनाची किंवा श्रवणाची परंपरा कमी होण्यास जर केव्हा सुरुवात झाली असली तर ती इंग्रजी राज्यांत इंग्रजी शिक्षणाने व्हावयास लागली होती किंवा होण्याचा संभव होता; परंतु ही भीति वाळगण्यास आता फारसें कारण राहिलें नाही. ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. इंग्रजी शिकलेल्या लोकांपैकी पुष्कळांस राष्ट्रीय महाकाव्याचें महत्त्व समजू लागलें आहे. देश विपन्न स्थितींत आला असतां या ग्रंथाच्या अध्ययनाने किंवा श्रवणाने कोणत्या प्रकारचें स्फुरण अधिकारी पुरुषांच्या अंगांत उद्भवतें हें शिवाजीमहाराजांच्या उदाहरणावरून शाळेंतील विद्यार्थ्यांसहि माहीत झालें आहे. सारांश, हा राष्ट्रीय ग्रंथ आहे; आणि हा आधार सुटला असतां राष्ट्राच्या पुढील प्रगतीस जें एक प्रकारचें वैशिष्ट्य प्राप्त व्हावयास पाहिजे तें प्राप्त व्हावयाचें नाही; असा चांगल्या विद्वानांचा समज झाला आहे. महाभारताची इंग्रजींत किंवा मराठीसारख्या प्राकृत भाषेंतहि हल्ली जीं भाषांतरें होत आहेत त्यांतील बीजहि हेंच होय. भगवद्गीतेचें अध्ययनहि इंग्रजी शिकलेल्या लोकांत अलीकडे जें अधिक होत चाललें आहे तेंहि वर सांगितलेल्या विचारसरणीचेंच द्योतक होय. परंतु आजपर्यंत इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांपैकी महाभारताचें नवीन पद्धतीने परीक्षण करून थोडक्यांत त्यांतील रहस्य काय, त्याचें महत्त्व कशांत आहे, तें कोणी व केव्हा लिहिलें किंवा अशा प्रकारचें महाकाव्य लिहिण्यास काय कारण झालें, त्यांतील

कथेमधील सरस भाग कोणते, ही कथा ऐतिहासिक आहे का कल्पनिक आहे, ऐतिहासिक असल्यास या कथेंतील पुरुष भरतभूमीत केव्हा अवतीर्ण झाले, इत्यादि गोष्टींचें पद्धतशीर विवेचन कोणीच केलेलें नव्हतें. संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास लिहिणारे युरोपियन ग्रंथकार, म्याक्समुलर, वेबर, मॅकडोनल यांनी आपल्या ग्रंथांत महाभारताचा काळ, त्याची रचना, त्यांत सांगितलेली राजकीय व सामाजिक स्थिति, आणि त्यांतील इतिहास यांसंबंधाने अनेक विचार नमूद केलेले आहेत. पण संस्कृत वाङ्मयांतील सर्व ग्रंथांचें, म्हणजे वेदांपासून तों तहत पुराणें, काव्यें, नाटकें इत्यादि सर्व ग्रंथांचें सामान्यरीत्या पर्यालोचन करण्याची या ग्रंथकरांची उमेद असल्यामुळे त्यांनी महाभारतासंबंधाने जे विचार प्रगट केले आहेत ते भारत साग्र वाचून केलेले नसून केवळ त्याचें वर-वर अवलोकन केल्याने ज्या गोष्टी नजरेस आल्या तेवढ्यावरून केलेले आहेत. उदाहरणार्थ, कित्येकांची पहिल्याने अशी समजूत झाली होती की, महाभारत हा ग्रंथ ख्रिस्ती शकाच्या पांचव्या-सहाव्या शतकांत झाला असावा; निदान त्याला महाभारत हें स्वरूप तरी या सुमारास मिळालें असावें. पण अलीकडे सापडलेल्या शिलालेखांमुळे आणि जावा बेटांत उपलब्ध झालेल्या महाभारताच्या भाषांतरामुळे अशा प्रकारच्या स्वैर विचारांस हल्ली बराच आळा पडत चालला आहे. प्रो. ल्यासन यांनी तर असें मत काढलें होतें की, ज्या अर्थी शतपथ ऋग्वेदांत किंवा तात्कालीन इतर ग्रंथांत जनमेजयाचा उल्लेख सापडतो आणि युधिष्ठिरादिकांचा सापडत नाही त्या अर्थी कौरव-पांडव हे ऐतिहासिक पुरुष नसून यांची कथा कोणी तरी काल्पनिक रचून त्यावर महाभारत हें महाकाव्य पुढे केलें असावें ! दुसरा एक विद्वान् असें म्हणतो की, भारतीय युद्ध कौरव व पांडव यांच्यांत झालेलें नसून कुरु आणि पांचाल देशांतील राजे यांच्यामध्ये झालें आणि त्यांत पांचाल देशांतील सेनेचें नायकत्व मात्र पांडवांकडे होतें. अशा प्रकारें या ग्रंथासंबंधाने एक ना दोन अनेक कल्पना पाश्चिमात्य विद्वानांनी काढलेल्या आहेत. या खऱ्या किंवा खोट्या, खऱ्या असल्यास त्यांत सत्यांश किती, आणि खोट्या असल्यास त्या खोट्या कशा याचें अलीकडे उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक साधनांनी सशास्त्र परीक्षण करून आमच्या देशांतील राष्ट्रीय महाग्रंथाचें खरें स्वरूप लोकांपुढे मांडणें किंवा खऱ्या स्वरूपाचा विपर्यास होत असल्यास त्याचें निरसन करून शुद्ध स्वरूप लोकांच्या

निदर्शनास आणून देणें हें देशांतील सुशिक्षित पुरुषांचें कर्तव्य होय. पाश्चिमात्य विद्वानांनी यासंबंधाने कितीहि लिहिलें तरी आपल्या ग्रंथांचा आम्ही होऊनच स्वतंत्रपणें विचार केल्याखेरीज त्यांतील तथ्य आम्हांस समजावयाचें नाही. महाभारताचा आजपर्यंत कोणीच विचार केला नाही असें नाही. वर सांगितलेंच आहे की, हा ग्रंथ निर्माण झाल्यापासून आतापर्यंत हिंदुस्थानांतील कवि, धर्मशास्त्री, विद्वान् किंवा सामान्य जन या सर्वांचें या ग्रंथाकडे लक्ष लागलेलें आहे. परंतु पाश्चिमात्य शिक्षणाने किंवा शोधांनी जी एक विचक्षणता प्राप्त होते त्या विचक्षणने या ग्रंथाचें परीक्षण आमच्यापैकी कोणी तरी पुनः करावयास पाहिजे होतें. अशा परीक्षणाने ग्रंथाच्या महत्त्वाची हानि होईल अशी जर कोणाची समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. जगन्नाथाच्या मूर्तीवर किंवा रणजितसिंगाच्या मुकुटांत कोहिनूर हिरा जितका देदीप्यमान दिसत होता, तितकाच आज तो एडवर्ड बादशाहाच्या मुकुटांत विराजमान होत आहे. महाभारताची गोष्ट अशाच प्रकारची आहे. त्यांतील कथानकांचें, आख्यानांचें, विषयाचें आणि इतिहासाचें महत्त्व सदर ग्रंथ नव्या कसोटीस लावण्याने कमी होईल अशी आम्हांस बिलकुल भीति वाटत नाही. व्यासांनी जी ही देणगी आम्हांस देऊन ठेवली आहे ती चिरकाल टिकणारी आहे; आम्ही मात्र त्या देणगीचें स्वरूप न विसरतां तिचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. सारांश, महाभारतासारख्या राष्ट्रीय ग्रंथावर पाश्चिमात्यांचे जे कांही आक्षेप असतील किंवा शंका असतील त्यांचें समाधान करून या ग्रंथाचें खरें स्वरूप आमच्या लोकांपुढे मांडणें हें काम आमचें आम्हीच केले पाहिजे. रावबहादूर चिंतामण विनायक वैद्य यांनी हल्ली जो ग्रंथ लिहिला आहे तो अशाच प्रकारचा आहे; व म्हणूनच त्याजबद्दल आम्ही त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. महाभारत ग्रंथाचें अध्ययन इंग्रजी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून व्हावें म्हणून अंतीबेझंटबाईंनी हिंदु कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांकरितां भारतांतील कथा संक्षिप्त रीतीने इंग्रजींत प्रसिद्ध केलेली आहे. परंतु या ग्रंथांत महाभारताचें काव्य या नात्याने परीक्षण किंवा ल्यासन, वेबर वगैरे पाश्चिमात्य ग्रंथकारांचें खंडन नसून विद्यार्थ्यांकरितां केवळ कथाभागच मनोवेधक रीतीने दिला आहे. रावबहादूर यांचा ग्रंथ जरी बेझंटबाईंच्या ग्रंथाएवढा असला तरी त्यांत महाभारताचें निरनिराळ्या दृष्टींनी परीक्षण केलेलें आहे. महाभारत

यास आर्ष महाकाव्य कां म्हणावें, आर्ष महाकाव्याचें लक्षण काय, त्यांत जे गुण असावयास पाहिजेत ते महाभारतांत आहेत कीं नाहीत, महाभारताची ग्रंथरचना कशी झाली म्हणजे एकट्याने हा ग्रंथ लिहिला किंवा निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी मूळच्या भारतांत उपाख्यानें ढकलून त्याचें महाभारत केलें, ह्या गोष्टी केव्हा घडल्या, पांडव हे ऐतिहासिक पुरुष होते किंवा नाही, ग्रंथाचा काल कोणता, युद्धाचा काल कोणता वगैरे प्रश्नांचा रावबहादूर वैद्य यांनी आपल्या ग्रंथांत थोडक्यांत पण व्यवस्थित विचार केलेला आहे, इतकेंच नव्हे, तर आपल्या पुस्तकाच्या उत्तरार्धांत त्यांनी भारतीय कथेचा जो संक्षिप्त इतिहास दिला आहे तोहि अत्यंत सरस आणि चटकदार लिहिला गेला आहे. भारतातील विस्तीर्ण कथेचा अशा सरस रीतीने संक्षेप करणें हें काम कांही कमी परिश्रमाचें किंवा विद्वत्तेचें आहे असें नाही. कथेमध्ये सरस वस्तु कोणती हें समजण्यास संक्षेपकाराच्या अंगीं एक प्रकारची विशिष्ट रसज्ञता किंवा मार्मिकता लागत असते व ती रावबहादूर वैद्य यांच्या अंगीं पूर्णपणें आहे असें त्यांच्या हल्लीच्या ग्रंथावरून व त्यांनी केलेल्या संक्षिप्त भारतावरून स्पष्ट दिसून येतें, व ह्याचकरितां तरुण पिढीतील विद्यार्थ्यांनी रावबहादूर वैद्य ह्यांचे हे ग्रंथ अवश्य वाचावेत अशी आमची शिफारस आहे. लक्षपूर्वक समग्र महाभारत वाचून त्याचें नवीन पद्धतीने परीक्षण ज्यांत केलें आहे असा आमच्याकडील विद्वानांनी लिहिलेला हा पहिलाच ग्रंथ होय. त्यांतील कांही गोष्टींसंबंधाने आमचा व ग्रंथकाराचा मतभेद असला तरी अशा प्रकारचा ग्रंथ रावबहादूर वैद्य यांनी प्रसिद्ध केला याबद्दल सर्वांच्या वतीने त्यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे.

रामायण हा इतिहास की गप्पा ?

६

पृथ्वीवरील चारी खंडांत कोणकोणत्या प्रकारचीं मनुष्ये आहेत, म्हणजे त्यांचा बांधा, वर्ण, भाषा वगैरे बाबतींत भेद असल्यास तो कोणत्या प्रकारचा आहे; आणि हल्ली ज्या प्रकारचीं मनुष्ये ज्या ठिकाणीं आढळण्यांत येतात त्या ठिकाणीं पूर्वी कोणत्या जातीचीं मनुष्ये होतीं याचा शोध करण्याकडे आधुनिक पाश्चिमात्य विद्वानांची आज बरीच वर्षे प्रवृत्ति झाली असून त्यांच्या उद्योगाने सध्या या विषयाचें एक स्वतंत्र शास्त्र बनलें आहे. आजपर्यंत अशी समजूत होती की, आफ्रिका किंवा अमेरिका खंडांतील मूळचे लोक हे अत्यंत रानटी अर्थात् सुधारणा न झालेले होते; आणि या रानटी लोकांचा उच्छेद करून सुधारलेल्या लोकांनी त्यांच्या देशांत वसाहत केल्याने मानव जातीचें एक प्रकारचें हितच आहे. मानवजातीची हित करण्याची समजूत खरी असो वा खोटी असो; एवढी गोष्ट आता सिद्ध झाली आहे की, कोलंबसाने अमेरिका शोधून काढल्यानंतर स्पेनच्या लोकांनी उत्तर अमेरिकेंतील मेक्सिको प्रांतांत ज्या लोकांचा नायनाट केला ते सुधारणेच्या कामांत अगदी मागासलेले होते असें नाही. मेक्सिको प्रांतांत आजमितीस ज्या कांही जुन्या इमारती किंवा मनोरे शिल्लक आहेत त्यांवरून हा देश इजिप्त देशाप्रमाणे पूर्वी बराच भरभराटींत होता आणि त्या वेळेचे लोक इजिप्त देशांतील पिरामिडप्रमाणे मोठमोठ्या इमारती किंवा कृत्रिम डोंगर बांधण्याच्या कामीं कुशल होते असें स्पष्ट सिद्ध होतें. मेक्सिको आणि पेरू या अमेरिकेंतील दोन

देशांचा अशा रीतीने उपलब्ध होत असलेला प्राचीन इतिहास फार महत्त्वाचा आहे. आशियाखंडांत युफ्रेतीस नदीच्या काठीं ख्रिस्ती शकापूर्वी सुमारे पांच-सहा हजार वर्षे मोठमोठी बलाढ्य साम्राज्ये होती असे त्या प्रांतांत हल्ली उपलब्ध झालेल्या जुन्या इमारतींच्या किंवा त्यांतून खणून काढलेल्या (ताम्र-पटाप्रमाणे खोदलेल्या) विटांच्या साहाय्याने जसे आता निर्विवाद सिद्ध झाले आहे व त्यामुळे यहूदी धर्माच्या पूर्व पीठिकेस व्यवस्थित रूप आले आहे, त्याप्रमाणेच अमेरिकेतील मेक्सिको व पेरू या देशांच्या प्राचीन इतिहासासंबंधी जे शोध झाले आहेत त्यांचाहि प्राचीन इतिहासावर परिणाम होण्यासारखा आहे. या शोधावरून एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे की, पुरातनकालीं मेक्सिको देशांत किंवा त्याच्या उत्तरेस एका जातीचे बलाढ्य लोक राज्य करीत होते. हे लोक इजिप्त देशांतील पिरामिडप्रमाणे मोठमोठे मनोरे बांधण्याच्या कामीं कुशल होते, व त्यांचीं शहरें ज्या ठिकाणीं होती त्या ठिकाणीं खणलें असतां अद्यापनक्षीचीं मातीचीं भांडीं वगैरे जिन्नस कधी कधी सापडतात. या प्रांतांतील हे प्राचीन लोक शरीराने धिप्पाड, राक्षसी बांध्याचे, तांबूस वर्णाचे आणि शिकार करून उपजीविका करणारे असे होते. त्यांस 'क्वायनेम' म्हणत. त्यांच्या पाठीमागून 'सिकलंक,' 'उल्मेक,' 'मय,' 'ओतोमी,' 'सापोटेक,' 'तोलटेक' वगैरे जाती एकापाठीमागून एक उत्तरेकडून मेक्सिको देशांत येऊन राज्य करूं लागल्या. या सर्वास 'नव्ह' असे सामान्य ज्ञातिवाचक नांव होतें. त्यांच्या भाषेस 'नव्हतल' म्हणत असून त्या भाषेंत चित्रलिपीच्याद्वारे लिहिलेले जे कांही पुराणग्रंथ आहेत त्यांत प्रलयकालाच्या व त्यानंतर मनुष्याची वस्ती कशी झाली वगैरे संबन्धाच्या जुन्या कथा आहेत. या कथा आणि बायबलांतील नोव्हाच्या कथेंत बरेंच साम्य असल्यामुळे केव्हा तरी ख्रिस्ती लोकांचा सहवास झाल्यानंतर या कथा लिहिल्या असाव्या असा पहिल्या ख्रिस्ती इतिहासकारांचा समज झाला होता. पण आता कांही ग्रंथकार उलट असे प्रतिपादन करूं लागले आहेत की, मोसेसचें चाळीस वर्षांचें जें निर्याण बायबलांत वर्णन केले आहे तें केवळ इजिप्त देशांतून पालेस्टाईनमध्ये झालें नसून ते मेक्सिको येथील लोकांनी चाळीस वर्षे प्रवास करून बेह्रांगच्या सामुद्रधुनीच्याद्वारे आशियांत येऊन व कांही दिवस इजिप्तमध्ये राहून पॅलेस्टाईनमध्ये गेल्याचें वर्णन आहे ! मेक्सिको-मधील प्राचीन लोक मोठमोठ्या इमारती बांधण्याच्या कामीं जरी कुशल

होते तरी देवतेस मनुष्याचा बळी देणें किंवा प्रसंगविशेषीं नरमांस भक्षण करणें या राक्षसी चाली त्यांच्यामध्ये प्रचलित होत्या व मोसेसचा देव जो जिहोवा (यव्ह) हाहि याच वर्गांतला होता असें त्यांच्या वर्णनावरून दिसतें. यावरून आणि भाषासाम्यावरून यहूदी लोक हे मूळचे मेक्सिकोमधील प्राचीन मानव जातीच्या वर्गापैकीच असावे व त्यामुळेच मेक्सिकोमधील नव्हतील भाषेमधील जुन्या कथा आणि वायवलातील कथा यांमध्ये साम्य आहे असें आता कित्येकांचें म्हणणें आहे. हें म्हणणें साधार असो वा नसो एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे की, उत्तर अमेरिकेंत मेक्सिको प्रांतांत फार प्राचीन काळीं नरमांस खाणारे व नरमेध करणारे, सूर्योपासक, शरीराने मजबूत व उंच बांध्याचे बलाढ्य लोक राज्य करीत असून त्यांनी त्या वेळीं तेथे मोठमोठीं शहरें बांधलीं होतीं. हे लोक छिस्ती शकापूर्वीं तेथे होते, एवढें स्पष्ट आहे. पण छिस्ती शकापूर्वींचा पक्का काल समजत नाही. स्पेन देशांतील लोक अमेरिकेंत गेले तेव्हा यांच्याच जातीचे 'अॅस्टेक' नांवाचे लोक तेथे राज्य करीत होते. पण त्यांच्या नरमेधाच्या रानटी चाली पाहून स्पेन देशांतील योद्धा कोर्टेस यास त्वेष आला आणि त्याने 'अॅस्टेक' लोकांचा पूर्ण उच्छेद करून त्यांचीं शहरें, गावें व इमारती सर्व जमीनदोस्त केल्या आणि मेक्सिको देशांत स्पेनच्या छिस्ती राज्याची स्थापना केली. हल्ली मेक्सिको देश स्वतंत्र झाला आहे, तरी तेथील राज्य छिस्ती धर्माचेंच आहे.

वरील हकीकत आज सांगण्याचें कारण असें की, रा. ब. चिंतामण विनायक वैद्य यांनी नुकतेंच 'रामायणाचें गूढ' म्हणून जें रामायणावर एक पुस्तक लिहिलें आहे त्यांत याचा उपयोग केला आहे. रा. ब. वैद्य यांनी महाभारतावर जें पुस्तक केलें आहे त्याचें परीक्षण मागे केसरींत आलेंच आहे. 'रामायणाचें गूढ' हें सध्याचें पुस्तक त्याच मासल्याचें आहे. याचे दोन भाग आहेत. एकांत रामायणाच्या ग्रंथरचनेचा विचार केला असून वाल्मीकीचें रामायण वेळोवेळीं कसें वाढत गेलें, व तुळशीदासापर्यंत त्यांत अधिकाधिक अद्भुत गोष्टींचा संग्रह कसा होत गेला याचें विवेचन केलें आहे. हें विवेचन मार्मिक आहे; आणि कांही किरकोळ बाबतींत जरी मतभेद होणें शक्य असलें तरी सामान्यतः रा. ब. वैद्य यांचा सिद्धान्त सर्वमान्य होण्यास आमच्या मते कांही हरकत नाही. मूळ वाल्मीकि रामायण महाभारताच्या

पूर्वीचें असून त्यांत पुढे कालाने कांही फेरफार झाले असावे व त्यामुळेच बुद्धावहलचे श्लोक त्यांत आले असावे असें जें. रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे तें आमच्या मतें सयुक्तिक आहे. परंतु हल्लीच्या ग्रंथांत विशेष महत्त्वाचा भाग म्हणजे दुसरा होय. यांत सुरासुरांचा सुरेशीं म्हणजे दारूशीं जो संबंध दाखविला आहे तो पुराणांत दिला असला तरी काल्पनिक आहे असें आमचें मत आहे; व तो या पुस्तकांत आला नसता तरीहि बरें झालें असतें असें आम्हांस वाटतें. परंतु याने बाकीच्या ग्रंथाची योग्यता कमी होते असें नाही. रा. ब. वैद्य यांच्या हल्लीच्या ग्रंथांतील विशिष्ट कल्पना म्हटली म्हणजे ही होय की, लंका, लंकेतील राक्षस, त्यांचा अधिपति रावण, आणि त्याने सीताहरण केल्यामुळे त्याचा रामचंद्रांनी केलेला वध या गोष्टी कांही काल्पनिक नाहीत. त्यास इतिहासाचा आधार आहे आणि मेक्सिकोमधील नरमेघ करणारा शेवटचा राजा मांटेझूमा याचा स्पेन देशातील कोर्टेझ नांवाच्या वीर पुरुषाने कसा फडशा पाडला याची प्रेस्काटसाहेबांनी दिलेली हकीकत जर वाचली तर रामचंद्रांनी रावणाचा उच्छेद करून अति प्राचीन-कालीं भरतभूमींतून नरमांस भक्षण करणाऱ्या लोकांस अशाच रीतीने घालवून देऊन ही घोर चाल या देशांतून अजिबात काढून टाकली असावी, असें कोणाच्याहि सहज मनांत येतें. रा. ब. वैद्य यांच्या सध्याच्या ग्रंथांतील उत्तर भाग बहुतेक याच घोरणाने लिहिलेला आहे. त्यांचें असें म्हणणे आहे की, रावणाच्या ठिकाणीं मांटेझूमा, विभीषणाच्या ठिकाणीं इस्टलीलचितल आणि रामाच्या ठिकाणीं कार्टेझ हीं नांवें घातलीं तर रामायणांतील गोष्टी मेक्सिको देशांत स्पॅनिश लोकांनी केल्या असें आपणांस आढळून येईल. युरोपांतून स्पॅनिश किंवा इंग्लिश यांनी अमेरिकेंत जाऊन ज्याप्रमाणे तेथील नरमांस खाणाऱ्या व नरमेघ करणाऱ्या लोकांचा उच्छेद केला त्याप्रमाणेच आर्यलोक उत्तर हिंदुस्थानांत येऊन राहिल्यानंतर त्यांच्यापैकी प्रथमतः अगस्त्यादि ब्राह्मण आणि तदनंतर रामचंद्रादि क्षत्रिय राजे यांनी विंध्याद्रीच्या दक्षिणेस येऊन दंडकारण्य व लंका येथे त्या वेळीं राण्य करीत असणाऱ्या नरमांसभक्षक राक्षसी लोकांचा विध्वंस केला आणि भरतभूमीस या पापी आणि क्रूर चालीपासून कायमचें मुक्त केलें असें रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे. रामचंद्रांचा खरा पराक्रम काय तो हाच की, त्याने नरमांस भक्षण करणारे, दुष्ट व क्रूर लोक

आपल्या सामर्थ्याने हिंदुस्थानच्या आसपासच्या प्रदेशांतून काढून टाकले. हे लोक प्रायः मेक्सिकोमधील प्राचीन लोकांच्या जातीचेच असावेत आणि त्यांच्याप्रमाणेच मोठमोठीं शहरें बांधण्याकडितके ते सुधारलेलेहि होते असें रा. व. वैद्य यांचें म्हणणें आहे. पण हे लोक कितीहि कुशल व बलाढ्य असले तरी नरमांसभक्षक लोकांचा नायनाट करणें हें वैदिकधर्मा लोकांचें पवित्र कर्तव्य होतें; आणि ती कामगिरी रामचंद्रांनी आपल्या पराक्रमाने बजाविली हेंच त्याची कीर्ति अजरामर होण्याचें खरें कारण होय. रामायणांत कांही ठिकाणीं राक्षसांचीं काल्पनिक वर्णनें आहेत; व मास्तानी समुद्रउड्डाण केलें अशा प्रकारच्या दैविक व अद्भुत गोष्टींचाहि उल्लेख आहे. पण यांतील अद्भुत व अतिशयोक्तीचा भाग प्राचीन नसून रामायणांत तो पुढे घालण्यांत आला असावा असें रा. व. वैद्य यांचें मत आहे; आणि हा भाग बाजूला ठेविला तर एकंदर रामायणांतील कथा खरी व ऐतिहासिक आहे असा त्यांच्या ग्रंथांतील मुख्य मुद्दा आहे. रावणाचीं दहा तोंडे, कुंभकर्णाची शोप, सीतेची जमिनीपासून उत्पत्ति वगैरे अद्भुत गोष्टींचा याने खुलासा होत नाही हें खरें; पण इतर दृष्टीने पाहिलें तर मेक्सिको देशांत स्पॅनिश लोकांनी तीन-चार शतकां-पूर्वी जे पराक्रम केले त्यांत आणि रामायणांतील कथेंत रा. व. वैद्य यांनी दाखविलेलें साम्य पुष्कळ अंशीं यथार्थ आहे असें त्यांचा ग्रंथ वाचल्यावर आमच्याप्रमाणे दुसऱ्या कोणासहि वाटल्याखेरीज राहणार नाही.

परंतु साम्य किंवा उपमा हा कांही ऐतिहासिक पुराव्याचा मार्ग नव्हे असा एक आक्षेप या कल्पनेवर घेण्याचा संभव आहे. सकृद्दर्शनी हा आक्षेप योग्य वाटतो. पण जरा विचार केला तर असल्या बाबतींत या आक्षेपास फारसें महत्त्व देतां येत नाही असेंच म्हणावें लागतें. हजारो वर्षांपूर्वीच्या मानवजातीचा इतिहास समजण्यास आजपर्यंत भारत-रामायणादि ग्रंथ किंवा पुराणें यांखेरीज दुसरें कांहीच साधन नव्हतें. भारत आणि रामायण हे इतिहासग्रंथ आहेत अशी आमची फार प्राचीन काळापासून समजूत आहे, व आता एवढेंच पाहणें आहे की, नवीन शोधाने ही समजूत कितपत खरी ठरते अशा दृष्टीने विचार केला म्हणजे रा. व. वैद्य यांची वर सांगितलेली कल्पना कोणासहि असंभवनीय वाटणार नाही. आर्य लोक पंजाबाकडून हिंदुस्थानांत येऊन उत्तर हिंदुस्थानांत त्यांच्या वसाहती पूर्णपणें स्थापन

झाल्यावर मग ते हळूहळू दक्षिणेत शिरले, ही ऐतिहासिक गोष्ट आता बहुतेक सर्वमान्य झालेली आहे. ही गोष्ट निदान उत्तर हिंदुस्थानांत आर्य लोक पहिल्याने असून नंतर दक्षिणेत आले एवढे कबूल केले म्हणजे दक्षिणेत जे त्या वेळीं कोणी रानटी लोक असतील त्यांचा त्यांनी पराभव करून तेथे आर्यांचें राज्य स्थापिलें असावे असें मानणें भाग येतें. प्रश्न एवढाच राहिला की, त्या वेळचे हे दक्षिणेंतील लोक कोणत्या प्रकारच्या मनुष्यजातीचे असावेत ? या प्रश्नाचा मेक्सिकोचा हल्ली उपलब्ध झालेला प्राचीन इतिहास आणि रामायणांतील इतिहास यांतील साम्यावरून करतां येतो. मेक्सिको आणि पेरू या देशांतील प्राचीन लोकांप्रमाणे फार पुरातनकालीं पॅसिफिक महासागरांतील बेटांतहि नरमांस-भक्षक व नरमेघ करणाऱ्या लोकांचीं मोठीं राज्ये असलीं पाहिजेत असें हल्ली उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून दिसून येतें; व रामचंद्र अयोध्येहून निघून वनवासार्थ जेव्हा दक्षिणेत आले तेव्हा तेथे अशाच प्रकारचे लोक होते असें रामायणांत वर्णन आहे. या दोहोंचा मेळ घातला म्हणजे राक्षसांची जात ही एक प्राचीन मनुष्य जातींपैकीच जात होती असें दिसून येतें; व रामायणाच्या उत्तरकांडांत राक्षसांची जी उपपत्ति सांगितली आहे तीहि अशाच प्रकारची आहे. सालकटंकटा या नांवाच्या राक्षसीशीं विद्युत्केशाचा विवाह होऊन त्यापासून सुकेश, सुकेशापासून सुमाली, सुमालीपासून कंकसी आणि कंकसीपासून रावण अशी परंपरा तेथे दिली आहे. यांतील 'सालकटंकटा' हा शब्द फार महत्त्वाचा आहे. हा शब्द संस्कृत भाषेंतला नाही असें त्यांतील वर्णनावरूनच उघड होते. परंतु याहीपेक्षा विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे ही की, अशा प्रकारचीं नांवे मेक्सिकोच्या प्राचीन इतिहासांत आढळतात. 'सालकटंकटा' या नांवाशीं वर्णतः साम्य असणारें मेक्सिकोमधील नांव सीकोटॅकटल हें होय. या वर्णसादृश्यावरून लॅकेंतील राक्षस मेक्सिकोतील राक्षसांचेच जातभाई होते असें मि. वँद्य यांनी अनुमान केले आहे. नरमांसभक्षणाची चाल दोघाहि जातींत होती हें तर उघड आहे. पण भाषेसंबंधाने या दोघांचे नाते दाखविण्यास सालकटंकटा या शब्दापेक्षा जास्त पुरावा रा. ब. वँद्य यांनी दिला नाही. त्यांच्या मतें रावण, विभीषण, विद्युत्केश हीं राक्षसांचीं नांवे राक्षसी भाषेंतील नसून त्यांच्या गुणांवरून आर्य लोकांनी हीं नांवे त्यांस दिलीं असावीं. ग्रीक लोक जेव्हा हिंदुस्थानांत आले तेव्हा आमच्या देवतांचीं नांवे

त्यांनी अशाच प्रकारे फिरविल्याचें त्यांनी लिहिलेल्या इतिहासावरून स्पष्ट होत आहे. उदाहरणार्थ, श्रीकृष्णास त्यांनी हवर्ग्युलस बनविलें आहे. राक्षसांचीं नांवें अशाच प्रकारे वाल्मीकि आदि ऋषींनी बनविलीं असावीं असें मानण्यास हरकत नाही. तथापि आम्हांस असें वाटतें की, रावण, बिभीषण वगैरे शब्द मूळ या राक्षसी भाषेंतील शब्दांचीं संस्कृत भाषांतरें असावींत. मेक्सिको लोकांच्या प्राचीन भाषेंत 'क्वेटसालकटल' म्हणजे प्रकाशणारा सर्प अथवा रोचवेही आणि कर्जवश अथवा गरुडावास अशा प्रकारचीं जीं नांवें आहेत त्यांच्या अर्थावरून आमच्या म्हणण्यास बळकटी येते. आमचें असेंहि मत आहे की, लंका हा शब्दहि प्रायः राक्षसी भाषेंतला असावा; व वर सांगितलेल्या सिक-लंक लोकांच्या नांवावरून या कल्पनेस आधार मिळतो. आता एवढी गोष्ट खरी की, सालकटंकटा किंवा लंका या दोन शब्दांचें जुन्या मेक्सिको भाषेंतील शब्दाशीं जें साम्य आहे त्यापेक्षा भाषाविषयक अधिक पुरावा सध्या उपलब्ध नाही, व कदाचित् मिळणेंहि शक्य नाही. तथापि, नरमांसाशन आणि नरभेद्य या दोन क्रूर चालींसंबंधाने वर जें साम्य सांगितलें आहे तेवढ्यावरूनच लंकेंतील राक्षस हे मेक्सिको येथील प्राचीन राक्षसांचे भाऊबंध असावे असें सध्या अनुमान करण्यास आम्हांस हरकत दिसत नाही; व रा. ब. वैद्य यांनी हें साम्य प्रथमतः लोकांपुढे मांडून रामायणांतील गोष्टी इतिहासपर आहेत असें मानण्यास आधार दाखविला याबद्दल त्यांचें आम्ही अभिनंदन करतो. रावणाचा जो पराभव झाला त्यास रामचंद्राचा पराक्रम हें तर कारण खरेंच, पण त्याहून भिन्न दुसरीहि दोन कारणे होतीं, असें जें रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे तेंहि आमच्या मतें यथार्थ आहे. सुधारणेंत कमीजास्ती सरसावलेले दोन जातींचे लोक जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा कमी सुधारलेल्या लोकांत असलेली फूट आणि शस्त्रास्त्राबद्दलचें अज्ञान हींच त्यांच्या नाशास कारण होतात अशी आधुनिक इतिहास हीच साक्ष देत आहे. राम आणि रावण यांच्यामधील संग्राम भयंकर खरा; पण धनुर्विद्येंत रामचंद्र जर राक्षसांपेक्षा अधिक निष्णात नसते व बिभीषणाने जर घरभेदीपणा केला नसता, तर रावणाचें राज्य लयास गेलें असतें की नाही याची शंकाच आहे. बिभीषण फुटला हें कळल्यानंतर रावणाने हत्तीचा दृष्टान्त घेऊन जे उद्गार काढले आहेत ते फार मार्मिक आहेत. रानटी हत्तीला हस्तगत करण्यास जसे माणसाळलेले

हत्ती उपयोगी पडतात तद्वत् रावण व बिभीषण यांचा प्रकार झाला असें खुद्द रावणानेच म्हटलें आहे; आणि अशा प्रसंगी हत्तींनी आपल्या जातीसंबंधाने जे उद्गार काढले तेच त्याच्या मुखांतून निघाले आहेत. तो म्हणतो : -

नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः

घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः ॥

बिभीषणाच्या कृत्याची ही मीमांसा ऐतिहासिकदृष्ट्या अगदी बरोबर आहे. तो रामभक्त असल्यामुळे रामास मिळून चिरंजिवी झाला, ही त्याच्या कृत्याची मीमांसा त्याच्या वर्तनापासून ज्यास फायदा झाला त्या रावणास जिंकणाऱ्या पक्षाची आहे; व ती तशीच असावयाची. संस्कृतांतहि राजनीतीवर जे ग्रंथ आहेत त्यांत बिभीषणचरित्र हें एक भेदाचेंच उदाहरण सांगितलें आहे. रा. ब. वैद्य यांच्या कल्पनेने वानरांची राक्षसाइतकी चांगली उपपत्ति लागत नाही. तथापि त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे राक्षस दंडकारण्यांत येण्यापूर्वी वानर हे तेथील मूळचे रहिवासी असावे व त्यांस हातीं धरून रामचंद्रांनी आपला कार्य-भाग करून घेतला, असें मानण्यास हरकत नाही. वानरांचें साहाय्य मिळण्यास वालीचा वध केला, तो नीतिदृष्ट्या योग्य की अयोग्य याची विशेष चर्चा करण्याचें कारण नव्हतें. सुधारणेचा प्रसार करण्याच्या निमित्ताने याहूनहि भयंकर गोष्टी आज पृथ्वीवर घडत आहेत, एवढें लक्षांत ठेवलें म्हणजे बस आहे.

असो; यासंबंधाने लिहावें तितकें थोडेंच आहे. रा. ब. वैद्य यांच्या नव्या ग्रंथांतील विचार थोडक्यांत वाचकांस कळवून अशा रीतीचा रामायणावर चर्चाविषयक ग्रंथ त्यांनी लिहिला याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करावें, एवढाच आजच्या लेखाचा उद्देश होता. पूर्वी वैद्य यांच्या भारतावरील ग्रंथाचें परीक्षण करतांना आम्हीं लिहिलेंच आहे की, रामायण-भारतादि ग्रंथांचें अशा रीतीने परीक्षण करण्याचें काम आमच्यामधील सुशिक्षित लोकांनी युरोपियन विद्वानांच्या हातून आता काढून घेतलें पाहिजे. रा. ब. वैद्य यांच्या हल्लीच्या वाचनाने आमचें हें मत दृढ झालें आहे; व रामायण-भारताचा अभ्यास करणारांनी हा ग्रंथ वाचावा, इतकेंच नव्हे तर या पद्धतीवर विचार करण्यास शिकावें अशी त्यांस शिफारस करून व पुन्हा एकवार रा. ब. वैद्य यांचें अभिनंदन करून हा लेख संपवितों.

या विषयासंबंधाने पुण्याच्या गृहस्थमंडळीत कांही चर्चा होण्यास पुनः आरंभ झाला आहे ही मोठी समाधानाची गोष्ट होय. पुनः असें म्हणण्याचें कारण असें की, कॅ. प्रो. केरूनाना छत्रे हे ह्यात असतां त्यांनी या गोष्टीचा पहिल्याने उपक्रम करून शुद्ध पंचांग छापण्यास सुरुवात केली इतकेंच नव्हे, तर तें किंवा तशा प्रकारचें शुद्ध पंचांग प्रचारांत आणण्याबद्दल त्या वेळीं येथील प्रमुख लोकांच्या व ज्योतिष्यांच्या तीन-चार सभाहि झालेल्या होत्या. परंतु त्या वेळीं केरोपंतांनी काढलेली पद्धत नवीनच असल्यामुळे तिजविरुद्ध अनेक आक्षेप किंवा अडचणी दाखवण्यांत आल्या. ग्रहलाघवादि जुन्या ग्रंथांतील ग्रहगतींचो मानें किंवा वर्षमानें बरोबर आहेत, पण गणित करतांना जोश्यांच्या कांही चुका झाल्या असतील तर मूळ ग्रंथावरून त्या दुरुस्त करून घेतल्या म्हणजे झालें असें म्हणणारांचा त्या वेळीं एक पक्ष होता. दुसरा पक्ष युरोपियन ग्रंथांतील ग्रहगतींचो मानें किंवा वर्षमानें अधिक सूक्ष्म व दृक्प्रत्ययास येणारे आहे हें कबूल करणारांचा होता; पण हीं नवीन मानें धरून ग्रहलाघवासारखा एखादा नवीन करणग्रंथ झाल्याखेरीज जुने संस्कृत ग्रंथ सोडणें वाजवी नाही असा त्यांचा आक्षेप होता. तिसरा पक्ष अर्थात्च नवीन पंचांगाच्या अभिमान्यांचा होय. इंग्लिश किंवा फ्रेंच ग्रंथाच्या आधारें जे सूक्ष्म ग्रह निघतात ते घेऊन त्याप्रमाणे चालण्यास आज सुरुवात करावी, ग्रंथ मागाहून होतील असें यांचें म्हणणें

होतें. केरोपंती किंवा पटवर्धनी पंचांग प्रसिद्ध होऊं लागल्यावर आणखी एक पक्ष उपस्थित झाला तो सायनवाद्यांचा होय. कै. लेले, दीक्षित, मोडक हे याचे पुरस्कर्ते होते. यांच्या मते पंचांगसंशोधन करावयाचें असल्यास केवळ युरोपांतील ज्योतिष्यांचीं सूक्ष्म मानें घेऊनच चालावयाचें नाही; तर ग्रहलाघवावरून निरयनरीतीने पंचांग करण्याची पद्धतहि दिली सोडून दिली पाहिजे; किंबहुना सायनपद्धतच शास्त्रोक्त आहे, निरयन नाही असें या पक्षाचें म्हणणें आहे, व त्यांनी सायनपंचांग म्हणून निराळें पंचांग काढण्यास सुद्धातहि केलेली आहे. पंचांगशुद्धीबद्दल महाराष्ट्रांतच अशा प्रकारची चळवळ होऊन राहिली असें नाही. गेल्या दोन शतकांत युरोपांतील राष्ट्रांतून ज्योतिषशास्त्राचे जे शोध झाले त्यांची माहिती इंग्रजी ग्रंथद्वारां आमच्या ज्योतिष्यांस झाल्यावर पुणे-मुंबईप्रमाणेच काशी व मद्रास येथेहि जुने व नवे असे दोन पक्ष होऊन कै. बापूदेवशास्त्री व चिंतामणी रघुनाथाचार्य ह्यांनी केरोपंतांप्रमाणे दृक्तुल्य प्रत्ययाचीं नवीन पंचांगे या दोनहि इलाक्यांत सुरू केलीं. केरोपंती पंचांग आणि या दोनहि पंचांगांत अयनांश जरी निरनिराळे मानले आहेत तरी हीं सर्व निरयन पंचांगे आहेत व तंजावर येथील सुंदरेश्वर श्रौती यांचें पंचांगहि याच वर्गातलें आहे हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

केरोपंती पंचांग प्रसिद्ध झाल्या दिवसापासून गेल्या ३६ वर्षांतलीं पंचांगासंबंधाची सामान्य स्थिति वर दिली आहे. इंग्रजी ज्योतिषग्रंथ आमच्याकडे लोकांस अवगत झाल्यावर कै. केरोपंत, चिंतामणी रघुनाथाचार्य किंवा बापूदेवशास्त्री यांच्यासारख्या प्रसिद्ध ज्योतिष्यांच्या मनावर त्याचा काय परिणाम झाला हें यावरून उघड होतें. ग्रीक व मुसलमानी ज्योतिषशास्त्राचे कांही ग्रंथ वराहमिहिरादि प्राचीन ज्योतिष्यांच्या पहिल्याने नजरेस पडल्याबरोबर त्यांच्या मनावर जो संस्कार झाला तो आणि केरोपंतादिकांच्या मनावर युरोपियन ज्योतिषग्रंथाचा जो परिणाम झाला तो यांच्यामध्ये पुष्कळ किंवा सर्वांशीं साम्य आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ज्योतिष्यांचे दोन वर्ग आहेत. एक सिद्धान्तज्योतिषी आणि दुसरे पंचांगज्योतिषी. पैकी पंचांगज्योतिषी हे ग्रहगतीचीं मानें किंवा वर्षमानें वगैरे सिद्धान्तांतील मूलभूत गोष्टींची कधीहि चिकित्सा करीत नाहीत. ग्रहलाघवासारख्या करणग्रंथांत दिलेलीं मानें घेऊन सालोसालचीं पंचांगे करणें एवढेंच यांचें काम आहे. पण सिद्धान्त-

ज्योतिषी यांचा प्रकार निराळा आहे. प्रत्यक्ष वेधाने, सूर्य, चंद्र किंवा ग्रह यांची जी स्थिति येते ती पूर्वीच्या ग्रंथांतील मानें धरून गणिताने काढलेल्या स्थितीशीं जुळतें कीं नाही हें पाहून ती जुळत नसल्यास पूर्वीच्या ग्रंथोक्त ग्रहगतींच्या मानांत कांही फेरफार करून नवे ग्रंथ केले पाहिजेत कीं काय हें ठरविण्याचें यांचें काम आहे. प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य ह्यांनी आपल्या ग्रंथांत हीच पद्धत स्वीकारून स्वकृत वेधास जुळतील अशीं मानें सिद्धान्तांत घेतलीं आहेत. भास्कराचार्य यांचा जन्म शके १०३६ त झाला. तत्पूर्वी म्हणजे शके ५२० सालीं जल्मास आलेल्या ब्रह्मगुप्तानेहि आर्यभट्टाचे गणितास दोष दिलेले आहेत. व आपल्या सिद्धान्तांत “ ब्रह्मदेवाने सांगितलेलें ग्रहगणित महान् काळ गेल्यामुळे खिळखिळें झालें आहे तें मी जिष्णुसुत ब्रह्मगुप्त स्पष्ट करून सांगतां. ” अशी ग्रंथारंभीं प्रतिज्ञा केली आहे. ब्रह्मगुप्ताच्याहि पूर्वीचे गर्गादि ग्रंथकार होत. ह्यांस यवनाचार्यांचे ज्योतिषग्रंथ जेव्हा पहिल्याने मिळाले तेव्हा त्यांतील ग्राह्यांश घेऊन आर्यज्योतिषांतील चुका दुरुस्त करण्यास त्यांनी किमपि आळस केला नाही हें “ म्लेंच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितं । ऋषिवत्ते हि पूज्यंते किं पुनर्देवविद्विजाः ” या गर्गवचनावरून उघड दिसून येतें. वराहमिहिरादिकांनी यवनाचार्यांचा आपल्या सिद्धान्तांत उल्लेख केला आहे हे त्यांचे ग्रंथ पाहिले असतां कळून येईल. यासंबंधाची आणखी विशेष माहिती कोणास पाहणें असल्यास ती कै. दीक्षित यांच्या “ भारतीय ज्योतिषशास्त्रांत ” मिळेल. येथे या गोष्टीचा उल्लेख करण्याचें कारण एवढेंच की, ज्योतिषशास्त्राची आणि धर्मशास्त्राची परंपरा व क्रम भिन्न आहेत हें वाचकांच्या लक्षांत यावें. ज्योतिष हें वैद्यकाप्रमाणे प्रत्यक्ष शास्त्र आहे. चंद्र व सूर्य हे या शास्त्राच्या सत्यतेचे साक्षीदार होत व हे साक्षीदार कोणाहि ज्योतिषांच्या, राजाच्या किंवा इतर मनुष्याच्या तंत्राने वागणारे नाहीत हा कोर्टातील साक्षीदारांत आणि यांच्यात मोठा ध्यानांत ठेवण्यासारखा भेद आहे. चंद्र-सूर्याची स्थिति गणिताशीं जुळत नसल्यास गणितास मूळ आधारभूत घेतलेलीं मानेंच फिरविलीं पाहिजेत. चंद्रसूर्य फिरावयाचे नाहीत. ग्रहगतींचींही मानें इतकीं सूक्ष्म आहेत कीं नक्की अद्यापहि कळलेलीं आहेत कीं नाहीत याची वानवाच आहे. हजारो वर्षांच्या वेधांनीं हीं मानें अधिकाधिक सूक्ष्म व बरोबर करितां येतात हें तत्त्व आमच्या जुन्या ज्योतिषांसहि मान्य होतें व बापूदेवशास्त्री,

केरोपंत आदिकरून नव्या ज्योतिष्यांसहि मान्य आहे हें वर दाखविलेंच आहे. सिद्धान्तज्योतिष्यांची याबद्दल एकवाक्यता असल्यास केवळ पंचांगज्योतिषांची त्यास कांही हरकत असल्यास त्यांत कांही अर्थ नाही. पंचांगाचे उपयोग दोन आहेत, एक व्यवहाराकरितां व एक धर्मशास्त्राकरितां. पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील पंचांग केवळ व्यवहाराकरितां असतें. व्यवहार म्हणजे नुसते दिवस मोजणें नव्हे तर अफाट समुद्रावर दुसरें कांही साधन नसतां तारे व ग्रह इत्यादिकांचे उदयास्त किंवा स्थिति आणि गति यांवरून कित्येक दिवसपर्यंत गलबताच्या मार्गाचा निर्णय करणें व अखेरीस इष्ट स्थळीं गलबत नेणें याचाहि त्यांत समावेश होतो. इंग्रजांत नाॅटिकल अलमनॅक म्हणून जें पंचांग तयार होतें तें याचकरितां होत असतें. हें पंचांग इंग्रज लोक फ्रेंच लोकांनी केलेल्या ग्रंथांच्या आधारें करितात. यावरून इंग्रज लोकांतहि याबद्दलचा कांही वृथा अभिमान नाही हें उघड दिसून येतें. केरोपंत, बापूदेवशास्त्री, रघुनाथाचार्य यांचीं किंवा सायनवाद्यांचीं पंचांगें नाॅटिकल अलमनॅकवरूनच केलेलीं असतात. सायन किंवा निरयण, आणि निरयणपक्षी अयनांश किती मानावे एवढाच काय तो यांचा आपापसांत भेद आहे. तात्पर्य, गेल्या दोन शतकांत युरोपियन ज्योतिष्यांनी सूक्ष्म वेधावरून मिळविलेलें ज्ञान जुन्या आर्यज्योतिषग्रंथांत सामील करून ब्रह्मगुप्ताने म्हटल्याप्रमाणे “खिळखिळें झालेलें” आपलें जुनें ज्योतिष पुनः व्यवस्थित केलें पाहिजे याबद्दल सर्वांची एकवाक्यता आहे.

आज जो लेख आम्हीं लिहिला आहे तो कोणत्याहि विशिष्ट पक्षाचें समर्थन करण्याकरितां लिहिलेला नाही. केरोपंती पंचांग निघाल्यापासून नव्या व जुन्या पंचांगांत कोणते फेरफार झाले आहेत हें सांगण्याचाच आमचा इरादा होता. हीं नवीन पंचांगें अधिक दृक्तुल्य आहेत याबद्दल २५।३० वर्षांच्या अनुभवावरून आजमितीस पुष्कळांची खात्री झाली आहे. नवीन पद्धतीचीं पंचांगें तयार करण्यास केरोपंत आणि बापूदेवशास्त्री यांचीं कोष्टकें किंवा सारण्या आहेत, पण ग्रहलाघवासारख्या त्या सोप्या नसल्यामुळे तशा पद्धतीच्या ग्रंथाची उणीव होती. पण तीहि रा. रा. व्यंकटेश बापूजी केतकर ह्यांनी ज्योतिर्गणित व केतकी हे दोन ग्रंथ करून नुकतीच भरून काढली आहे. केतकरांस हे ग्रंथ करण्यास किती परिश्रम पडले याची परीक्षा सामान्य मनुष्यास होणें कठीण आहे. कोणत्याहि प्रकारच्या नवीन माहितीचा पूर्वापार चालत

आलेल्या जुन्या पद्धतीशीं बेमालूम सांधा जोडून पुनः पंचांगज्योतिष्यांकरितां जितकी सुलभ पाहिजे तितकी जुनी पद्धति कायम ठेवून ग्रंथ करणें यास चांगली बुद्धि लागते इतकेंच नव्हे तर परिश्रमहि पुष्कळ करावे लागतात. तसे परिश्रम रा. रा. केतकर यांनी घेऊन हे नवीन करणग्रंथ त्यांनी संस्कृतांत केले याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. वे. शा. सं. विनायकशास्त्री खानापूरकर यांनीहि सूर्यसिद्धान्त व सिद्धान्तशिरोमणी या ग्रंथांचीं सोपपत्तिक मराठींत भाषांतरें तयार केलीं आहेत, व तीं छापून प्रसिद्ध झालीं म्हणजे त्यांवरून जुन्या ग्रंथांचें स्वरूप व त्यांतल्या उणीवा कोणाच्याहि सहज लक्षांत येण्यासारख्या आहेत. अयनांश १८ घ्यावे किंवा २२ घ्यावे याबद्दल केतकर व खानापूरकर यांचा मतभेद आहे. पण केतकरांच्या ज्योतिष गणितग्रंथांत रैवत आणि चैत्र म्हणजे १८ आणि २२ अशा दोन्ही अयनांशपक्षांचें गणित आहे. यावरून केतकरांचाहि एखाद्या विशिष्ट पक्षाबद्दल विशेष अभिमान आहे असें दिसत नाही. किंबहुना चित्रापक्ष केतकरांनी पहिल्याने आपल्या ग्रंथांत घातला नव्हता व तो कै. दीक्षित वगैरे लोकांचीं मते पाहून पुढे त्यांत ग्रथित केला असें भारतीय ज्योतिषशास्त्रांत दिलेल्या हकीकतीवरून समजतें. केतकरांनी दोनहि पक्षांचा आपल्या ग्रंथांत समावेश केला असल्यामुळे निरयण तऱ्हेचीं दोन्ही म्हणजे केरोपंती बापुदेवशास्त्री किंवा रघुनाथाचार्य यांचीं पंचांगें यावरून तयार करितां येतील. अशा तऱ्हेचा हा संस्कृतांत पहिलाच ग्रंथ आहे; व त्यामुळे आरंभी सांगितलेल्या चार पक्षांपैकी एका पक्षाचा आक्षेप आता नाहीसा झाल्यासारखा आहे.

येथवर गेल्या ३५ वर्षांत पंचांगशोधनाबद्दल जी खटपट झाली तिचें थोडक्यांत स्वरूप सांगितलें. यासंबंधाने जास्त उद्योग करण्याचा काल आता आला आहे अशी आमची समजूत आहे.

बाणभट्ट आणि श्रीहर्ष

८

वे. सं. रा. रा. पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी यांनी अनेक इंग्रजी ग्रंथ, शिलालेख, ताम्रपट व संस्कृत ग्रंथ यांच्या आधारे लिहून नुक्ताच प्रसिद्ध केलेला संस्कृत कवि बाणभट्ट यांजवरील निबंध अभिप्रायार्थ आमच्याकडे आलेला आहे. रा. पांडुरंगशास्त्री पारखी हे कादंबरीसार, मित्त्रचंद्र, षड्पु-वर्णन, कृष्णाकुमारी, बोधामृत, हंसिका वगैरे अनेक गद्यात्मक किंवा पद्यात्मक महाराष्ट्र ग्रंथांचे कत असल्यामुळे त्यांच्या भाषासरणीचा महाराष्ट्र वाचकांस बराच परिचय झालेला आहे. आणि कादंबरीसार ग्रंथावरून बाणभट्टाच्या ग्रंथांचेहि त्यांनी चांगले परिशीलन केले आहे हे व्यक्त होते. मराठीत किंवा संस्कृतांत सुबोध व सरस पद्यरचना करण्याची हातोटी यांना चांगली साधली आहे. इतकेच नव्हे, तर त्यांची गद्यरचनाहि तशाच प्रकारची शुद्ध आणि प्रौढ असते. हे त्यांचा कोणताहि गद्यग्रंथ पाहिला असतां सहज कळून येणार आहे. तेव्हा प्रस्तुतच्या बाणभट्टावरील निबंधांत हे गुण चांगल्या प्रकारे आढळून येतात; आणि त्यामुळे त्यांनी लिहिलेले बाणभट्टांचे चरित्र मनोवेधक झाले आहे हे निराळे सांगावयास नको. तसेच बाणभट्टांच्या कादंबरी आणि श्री-हर्षचरित या दोन्ही ग्रंथांतून कवीची योग्यता वाचकांच्या लक्षांत येण्याकरिता शास्त्रीबुवांनी जे उतारे दिले आहेत तेहि मार्मिकपणाने निवडले असून एकंदर

बाणभट्टाच्या रसाळवाणीचा त्यामुळे थोडाबहुत तरी अनुभव वाचकांस मिळण्यासारखा आहे. संस्कृत कवींपैकी विशेषतः करून गद्यग्रंथकारांपैकी बाणभट्ट हा खरोखरच अग्रेसर आहे. अशा कवीचा जितका होईल तितका महाराष्ट्र वाचकांस परिचय करून देणे हे संस्कृत कवितेचा अभ्यास करणारांचे कर्तव्य आहे; व ते कर्तव्य रा. पांडुरंगशास्त्री यांनी चांगल्या रीतीने बजावले आहे, असे म्हणण्यास आम्हांस बिलकूल हरकत वाटत नाही. तथापि पांडुरंगशास्त्री यांनी हल्ली जे बाणभट्टाचे चरित्र लिहिले त्याबद्दल त्यांचे आम्ही अभिनंदन करतो ते केवळ वरील कारणाकरितां नव्हे. बाणभट्टाची कवि या नात्याने योग्यता किती होती याचे कं. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी आपल्या बाणकवीवरच्या निबंधांत चांगले प्रतिपादन केलेले आहे; परंतु निबंधमालाकारांच्या वेळेस बाणभट्टाबद्दल जी माहिती उपलब्ध होती ती हल्लीच्या पेक्षा फारच कमी होती. हर्षचरित हा ग्रंथ त्या वेळेस नुकताच सापडला होता; आणि बौद्धधर्मी चिनी यात्रेकरू ह्युएनत्संग याने आपल्या प्रवासवर्णनांत श्रीहर्षाचा उल्लेख केला आहे; असे जरी माहित होते तरी श्रीहर्ष राजाबद्दल जी एकंदर माहिती आज सर्वांस उपलब्ध झाली आहे तशी त्या वेळेस उपलब्ध नव्हती. यामुळे बाणभट्ट इ. स. ६५० च्या सुमारास हयात होता यापलीकडे विष्णुशास्त्री यांच्या निबंधांत विशेष कांही ऐतिहासिक माहिती दिलेली नाही. 'हर्षचरित' तर आम्हीं पाहिले नाही असें विष्णुशास्त्री यांनी आपल्या निबंधांत लिहिलेले आहे. अर्थात् कं. विष्णुशास्त्री यांचा निबंध केवळ बाणभट्टाच्या कादंबरी ग्रंथावरच आहे, असें म्हटले तरी चालेल. पांडुरंगशास्त्री यांचा प्रस्तुतचा निबंध कादंबरी आणि हर्षचरितच नव्हे तर चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग याचे ग्रंथ आणि शिलालेख व ताम्रपट वगैरे साधनांनी उपलब्ध झालेली माहिती यांवरून लिहिलेला आहे; व त्यांत निदान महाराष्ट्र वाचकांस तरी पुष्कळच नवी ऐतिहासिक माहिती मिळण्यासारखी आहे. मुसलमान लोक हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी या देशाची स्थिति कशी होती हे ध्यानांत येण्यास ही ऐतिहासिक माहिती फारच उपयोगी आहे; आणि याच दृष्टीने पांडुरंगशास्त्री यांचे हा निबंध लिहिल्याबद्दल आम्ही अभिनंदन करितो. इंग्रजी वाचकांस ही माहिती भिन्न भिन्न ठिकाणी किंवा नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या स्मिथसाहेबांच्या हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत मिळण्यासारखी आहे. पण मराठींत

आजपर्यंत ती कोणीहि एकत्र केलेली नव्हती; इतकेंच नव्हे तर इंग्रजांतहि बाणभट्टाचें कवि या नात्याने, आणि श्रीहर्षाचें इसवी सनाच्या सातव्या शतकांतील एक प्रसिद्ध चक्रवर्ती या नात्याने एकत्र वर्णन केलेलें आमच्या पाहण्यांत नाही. ही उणीव पांडुरंगशास्त्री यांच्या प्रस्तुतच्या बाणभट्टाच्या चरित्राने दूर झाली आहे; आणि संस्कृत शिकणाऱ्या शाळेंतील व कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनीच नव्हे, तर हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासाची ज्यांस गोडी आहे त्यांनीहि हें पुस्तक निदान एकवार तरी वाचण्यासारखें झालें आहे. रत्नावलि, प्रियदर्शिका, नागानंद वगैरे नाटकांचा कर्ता श्रीहर्ष याच्याच आश्रयास बाण कवि होता ही गोष्ट निर्विवाद असल्याबद्दल पांडुरंगशास्त्री यांनी जे पुरावे दिले आहेत ते, आणि भवभूती मयूर वगैरे कवीसंबंधाने मधून मधून जी माहिती दिली आहे ती निदान महाराष्ट्र वाचकांस तरी नवी, मनोरंजक, आणि बोधप्रद वाटेल यांत शंका नाही. सारांश, बाणकवीचें चरित्र या नात्यानेग्रंथ हा वाचनीय झाला आहे. पुस्तकाचें बाह्यांग हल्लीपेक्षा अधिक रम्य असतें तर दुधांत साखर पडती. पण ती गोष्ट शास्त्रीबुवांच्या हातची नव्हती.

असो; वर सांगितलेंच आहे की, आम्ही या ग्रंथाचें जें अभिनंदन करतां तें केवळ साहित्यदृष्ट्या नसून ऐतिहासिक दृष्ट्या होय. पांडुरंगशास्त्री यांनीच एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे की, बाण - श्रीहर्षाच्या कालीं जिकडे तिकडे पराक्रमाच्या चळवळी होत्या आणि त्यामुळे देशाचें स्वरूप आताप्रमाणे शांत न दिसतां कांही निराळेंच दिसत होतें. हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासासंबंधी ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. श्रीहर्ष राजा, ज्यास हर्षवर्धन किंवा नुसतें हर्ष असेंहि म्हणत, हा इ. स. ६०७ मध्ये गादीवर बसून सन ६४८ सांत मृत्यु पावला असें अलीकडील शोधावरून निश्चित झालें आहे. या वेळची हिंदुस्थानची किंवा उत्तर हिंदुस्थानची स्थिति फारच चमत्कारिक होती. ग्रीस देशांतील प्रसिद्ध योद्धा अलेक्झांडर हा हिंदुस्थानावर स्वारी करून परत गेल्यानंतर त्याच्यामागे जे ग्रीक योद्धे झाले त्यांनी हिंदुस्थान आपल्या हस्तगत होण्याची खटपट केली होती. पण चंद्रगुप्ताने त्यांचा पराभव केल्यामुळे हिंदुस्थानांत मौर्य राजांचें साम्राज्य स्थापन झालें आणि त्याच वंशांतील अशोकाच्या कारकीर्दींत सदर साम्राज्याच्या वैभवाची पराकाष्ठा होऊन बौद्धधर्मास उत्तेजन मिळालें. मौर्य साम्राज्याचा पुढे शक नांवाच्या परकी लोकांनी

मोड केला; व कांही दिवस हिंदुस्थानांत या परकीय राजांचा अंमल चालू होता. कालिदासाने मालविकाग्निमित्रांत उल्लेख केलेल्या पुष्पमित्र, अग्निमित्र वगैरे राजांनी या परकीयांचा मोड करून पुनः एकवार हिंदुसाम्राज्याची स्थापना केली. तथापि पुन्हा हूणांचें प्राबल्य होऊन उत्तर हिंदुस्थानच्या पश्चिमेकडील बराच भाग त्यांच्या ताब्यांत गेला. परंतु गुप्तवंशांतील राजांनी या परकीयांचा पराभव करून अशोकाच्याहि पेक्षा अधिक विस्तीर्ण असें हिंदुसाम्राज्य स्थापन केलें. कालांतराने हेंहि साम्राज्य लयास जाऊन हूणांची सरशी होती की काय अशी भीति पडली. ही ज्याच्या कारकीर्दींत नाहीशी झाली व ज्याने पुन्हा हिंदुस्थानांत स्वदेशी साम्राज्याची स्थापना केली तोच हर्षचरितांत वर्णिलेला श्रीहर्ष होय. श्रीहर्षाचा बाप प्रभाकरवर्धन याचें वर्णन करतांना त्यास बाणाने 'हूण-हरिण-केसरी' असें विशेषण दिलें आहे. प्रभाकरवर्धनास दोन पुत्र व एक कन्या अशीं तीन अपत्ये होतीं. पुत्रांपैकी वडील राज्यवर्धन व धाकटा श्रीहर्ष, आणि कन्येचें नांव राज्यश्री. प्रभाकरवर्धन मरण पावल्यानंतर कोणी गादीवर बसावें याची वाटाघाट चालली असतांच मालव देशाच्या राजाने राज्यश्रीचा पति कनोजचा राजा यास मारून राज्यश्रीस कनोज येथे बंदीत ठेवल्याची बातमी येऊन पोहोचली. राज्यवर्धन हूणावर स्वारी करून तेव्हा परत आला होता. ही बातमी ऐकतांच त्यास त्वेष येऊन तो हर्षास मागे ठेवून आपणच आपला मामेभाऊ भंडी (यासच शिलालेखांत हूणखंडगच्या ग्रंथांत भान म्हटलें आहे.) यास बरोबर घेऊन मालव देशच्या राजास शासन करण्यास निघाला. परंतु मालव राजास जिंकून परत येत असतां गौड राजा शशांक याने मुलगी देतो या निमित्ताने त्याला फसवून आपल्या घरीं आणून कपटाने त्याचा वध केला. ही बातमी हर्षास समजतांच, तो गौडराजाचा लवकरच वध करीन, नाही तर अग्निकाष्ठें भक्षण करीन, अशी प्रतिज्ञा करून दिग्विजयार्थ निघाला, परंतु पुढे राज्यश्री बंदीतून निघून अरण्यांत गेली ही बातमी त्यास कळल्यावर भंडीस गौडराजाच्या शासनार्थ जाण्यास सांगून आपण राज्यश्रीच्या शोधार्थ विध्यावटींत गेला, व तेथे ती त्यास दिवाकर मित्र नामक भिक्षूच्या आश्रमाजवळ मिळाली. राज्यश्रीच्या मनाने तेव्हाच बौद्धधर्माची दीक्षा घ्यावयाची होती; पण गौडवधाची प्रतिज्ञा करून आम्ही

दोधेहि एकदम दीक्षा घेऊं असें हर्षाने दिवाकरमित्तास सांगितल्यावरून दोघेहि गंगेच्या कांठीं श्रीहर्षाचा तळ पडला होता तेथे आलीं.

येणेप्रमाणे हर्षचरित्रांतील कथानक आहे; आणि बाणकवीच्या शिरस्त्याप्रमाणे श्लेषादि अलंकारांनी या ग्रंथाची पदरचना सुशोभित केलेली आहे. प्रभाकरवर्धन, राज्यवर्धन, राज्यश्री, हर्ष सर्व पात्रें व त्यांची हकीकत ऐतिहासिक आहे. पण मौज अशी की, संबंध हर्षचरित वाचलें तरी श्रीहर्ष केव्हा झाला, त्याचें साम्राज्य कोठपासून कोठपर्यंत होतें, त्याने कोण-कोणते राजे जिंकले, त्याच्या सैन्याचा बंदोबस्त कसा होता, त्याच्या दिग्विजयास किती वर्षे लागलीं, दिग्विजय केल्यानंतर त्याने राज्याचा बंदोबस्त कसा ठेविला अथवा आपल्या संपत्तीचा उपयोग कसा केला, याबद्दल प्रत्यक्ष अशी हर्षचरितांत कांही एक माहिती मिळत नाही. कोठे कोठे राजास जां विशेषणें दिलीं आहेत त्यांतील श्लोकांवरून ही माहिती उपलब्ध होते. उदाहरणार्थ, श्रीहर्ष राजा दर पांच वर्षांनी आपलें सर्व द्रव्य प्रयाग येथे सर्व मांडलिक राजांसमक्ष, ब्राह्मण, बौद्ध आणि गोरगरीब यांस वांटून देत असे असा जो हुएनछंग याने उल्लेख केला आहे, यावरून “सकलभुवनकोश-श्चाग्न्यजन्मनां विभक्तः” असें जें श्रीहर्षराजाचें हर्षचरितांत आरंभी वर्णन केलें तें अगदी यथार्थ आहे; व टीकाकाराने “अग्न्यजन्मानो, द्विजाः आदि-नृपाः श्रमणाश्च” असा जो अर्थ केला आहे तोहि बरोबर आहे असें दिसून येतें. तसेंच ‘शेषभोगिमंडलस्योपरि क्षमाकृतः’ या वाक्यानेहि कांही राजे जिंकून बाकीचे शरण आल्यावर त्यांस जीवदान दिलें किंवा क्षमा केली असा जो पांडुरंगशास्त्री यांनी तर्क केला आहे तो संभवनीय दिसतो. श्रीहर्षाचा दर्पशांत नांवाचा हत्ती मदोन्मत्त होऊन कुमार राजाच्या अंगावर धांवून गेला असतां श्रीहर्षाने आपल्या तलवारीने त्याचें निवारण करून हत्तीस रानांत घालवून दिलें, या कथेस अनुलक्षूनहि एक श्लोक आहे. परंतु अशा प्रकारच्या श्लेषाने इतिहासाचें ज्ञान श्रीहर्षाच्या कालीं जरी होत असलें तरी पुढे ती परंपरा कायम राहणें अशक्य होतें. सारांश, हुएनछंग याच्या प्रवासाचें वर्णन जर आपणांस मिळालें नसतें तर हे श्लेष समजले नसते, इत-केंच नव्हे तर बाणाने वर्णन केलेला श्रीहर्ष सातव्या शतकांतील चक्रवर्ती होता हें देखील समजण्याची मारामार पडली असती. बाणकवीचा उद्देश

इतिहास लिहिण्यापेक्षा ऐतिहासिक कादंबरी किंवा आख्यायिका लिहिण्याचा होता असें मानलें तरी तत्कालीन लोकस्थितीबद्दल श्लेषघटित विशेषणांत जी माहिती मिळते त्यापेक्षा अधिक माहिती मिळूं नये ही मोठ्या आश्चर्याचीच गोष्ट होय. या वेळीं बौद्धधर्मास श्रीहर्षाचा पुष्कळ आश्रय मिळाला होता. किंबहुना हर्षाचा भाऊ राज्यवर्धन बौद्धधर्मी असून श्रीहर्षानिहि पुढे त्याच धर्माचा स्वीकार केला होता. इटिसंग तर असें म्हणतो की, नागानंद हें नाटक श्रीहर्षाने बौद्धधर्माचा स्वीकार केल्यावर लिहिलें; आणि जीमूतवाहनाचें सोंग स्वतः घेऊन राजा आपल्या नाटक मंडळीकडून त्याचा संगीतांत प्रयोग करवीत असे. बाणकवीस अशा प्रकारची माहिती आपल्या आख्यायिकेंत देणें कांही अशक्य नव्हतें. तसेंच श्रीहर्ष आपणांस कुमार म्हणवी, राजा म्हणवीत नसे असेंहि 'अत्रदेवेन नाभिषिक्तः कुमारः' यावरून दिसून येतें. पण बाणकवीने त्याचा स्पष्ट उल्लेख कोठे केला नाही. ऐतिहासिक कादंबरी लिहिण्याची ही पद्धत हल्लीच्या काळांत कोणासहि पसंत पडेल असें वाटत नाही; विशेषकरून आपल्या समकालीन किंबहुना पुरस्कृत्या राजाची कथा सांगतांना तरी बाणाने इतिहासाकडे अधिक लक्ष द्यावयास पाहिजे होतें. पण तसा प्रकार घडला नाही. यावरून जुन्या महाकवींचे किंवा महापंडितांचे राजकीय विचार कसे असत याचें अनुमान होतें. बाणास इतिहासाची माहिती कांही कमी होती व्सें नाही. गुप्तवंशाच्या राजांनी त्याच्या पूर्वजांस आश्रय दिला होता असें त्यानेच कादंबरीच्या प्रस्तावनेत सांगितलें आहे. तसेंच गुप्त राजानंतरच्या किंवा पूर्वीच्या राजांनी किंवा राजकीय पुरुषांनी जीं जीं विश्वासघाताचीं कृत्यें केलीं तीं स्कंदगुप्ताच्या तोंडाने त्याने हर्षचरित्रांत वदविलीं आहेत; यांपैकी बऱ्याच गोष्टी ऐतिहासिक आहेत याबद्दल आता प्रत्यंतर पुरावा मिळालेला आहे. अशा ऐतिहासिक माहितीचा ज्याच्याजवळ संग्रह होता व सरस्वती वश असल्याने ज्यास हर्षराजाने 'वश्यवाणी कविचक्रवर्ती' अशी पदवी देऊन अपरिमित द्रव्य दिलें होतें त्याच्या हातून स्वस्थपणें तत्कालीन अथवा पूर्वीच्या इतिहासावर आख्यायिकेपेक्षा अधिक तपशीलवार ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिला जाऊं नये याचें आश्चर्य वाटतें श्रीहर्षापूर्वीच्या सहाशे वर्षांत हिंदुस्थानावर यवन, शक आणि हूण यांच्या तीनदा स्वाऱ्या होऊन त्यांच्या ताब्यांत बराच मुलूखहि गेलेला होता. पण

हिंदुस्थानांतील हिंदु राजांनी तीनदा त्यांचा पराभव करून देशी साम्राज्ये स्थापन केलीं आणि धर्माचा अगर जातीचा अभिमान न धरतां बौद्ध, जैन किंबहुना यवन आणि हुएनछंगासारखे अगदी परस्थ प्रवाशी यांसहि समबुद्धीने वागवून राज्यांत उत्तम बंदोबस्त ठेविला, व प्रजेच्या कल्याणाचीं अनेक उत्तम कामे केलीं, हा विषय कोणाच्याहि बुद्धीस सहज स्फुरण आणणारा होता. बाणकवीच्या कवित्वास यामुळे स्फूर्ति मिळाली नाही असें नाही. पण हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय शेवटला सार्वभौम श्रीहर्ष याच्या आख्यायिकेंत या ऐतिहासिक गोष्टींचा उल्लेख करण्यापेक्षा श्लेषादि चमत्कार करण्यांतच त्यास अधिक महत्व वाटलें. स्वदेशी सार्वभौम राजाचें वैभव किंवा कारकीर्द वर्णन करतांना जर ही स्थिति तर जगन्नाथ पंडिताने 'दिल्लीवल्लभपाणि-पल्लवतले नीतं नवीनं वयः' अशी फुशारकी मारल्यास किंवा गढवालचे पंडित श्रीउर्वोदित यांनी हल्लीच्या बादशहावर 'एडवर्डवंश' म्हणून रघुवंशासारखें काव्य करून प्रसिद्ध केल्यास त्यांत नवल तें कोणतें ? देशी साम्राज्य आणि परदेशी साम्राज्य यांत भेद काय असतो याचें तत्त्वच अशा प्रकारच्या कवीस किंवा पंडितास कळत नाही असें म्हणणें जरा साहसाचें आहे. पण वस्तुस्थिति पाहतां या पंडितास ऐतिहासिक वर्णन करण्याची गोडी नव्हती, अथवा कवित्वाच्या निदर्शनास हा विषय योग्य नाही असें त्याचें मत होतें असें म्हणणें भाग येतें. कसेंहि असो, हर्ष हा मोठा राजा होता; त्याने अनेक राजे जिंकले; बाणकवीस अपार संपत्ति दिली आणि आपला सर्व खजिना गोरगरिबांस वांटला, इत्यादि कांही ठरीव गोष्टींखेरीज हर्षचरितांत श्रीहर्षाच्या वेळच्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीची कांही माहिती मिळत नाही. कालिदासाने एकाच ठिकाणीं म्हणजे मालविकाग्निमित्रांत जें ऐतिहासिक कथानक घेतलें आहे तें श्रीहर्षाच्या कथानकापेक्षा ऐतिहासिकदृष्ट्या अधिक चांगलें साधलेलें आहे; आणि त्यावरून बाणापेक्षा कालिदासाची ऐतिहासिक दृष्टि चांगली होती असें दिसतें. तथापि कालनिर्णयासंबंधाने दोघांचीहि अनास्था आढळून येते.

असो; या विषयावर वर्तमानपत्राच्या एका लेखांत जास्त चर्चा होणें शक्य नाही. अशोक, विक्रमादित्य, श्रीहर्ष वगैरे नंदानंतर झालेल्या चक्रवर्ती राजांची कारकीर्द कशी होती, राज्यांत सुरक्षितपणा कसा होता, पशूकरतांहि नि. टि. ४

तेव्हा दवाखाने कसे काढीत असत, किंवा कालवे अगर तलाव बांधून इरि-
गेशन खात्याचे काम कसे चालवीत, याबद्दल जी माहिती हल्ली मिळाली
आहे ती विशेषतः करून परदेशी प्रवाशांनी लिहिलेल्या ग्रंथांवरूनच उपलब्ध
झाली आहे व हल्लीचा एखादा इतिहासकार जर त्या वेळचे चित्र काढील
तर तें हर्षचरितापेक्षाहि अधिक मनोरम वठेल. वर सांगितलेले इंग्लिश
इतिहासकार मि. स्मिथ यांनी बाणाने केलेल्या स्कंधगुप्ताच्या वर्णनांत ' निज-
नृप वंशदीर्घ नासावंशं दधा नः ' या श्लोकाबद्दल (तो नीट न समजतां)
जरी बाणाची थट्टा केली आहे तरी बाणाची वर्णन करण्याची शैली अपूर्व
व जोरदार आहे ही गोष्ट त्यांनी कबूल केली आहे. अशा प्रकारच्या वश्य-
वाणी कविचक्रवर्तीच्या भाषेने हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिला गेला नाही
हें आमचें दुर्दैव होय.

वे. सं. पांडुरंगशास्त्री पारखी यांच्या हल्लीच्या निबंधावरून जे
थोडेसे ऐतिहासिक विचार सुचले ते वर दाखल केले आहेत. आता खुद्द
निबंधासंबंधानें एक-दोन गोष्टींत असलेला मद्भेद सरतेशेवटीं सांगावयाचा
तो सांगून हा लेख पुरा करतो. बाणभट्टाच्या नांवावर मोडत असलेलें पार्वती-
परिणय नाटक कुमारसंभवावरूनच घेतलेलें आहे, असें क. विष्णुशास्त्री
चिपळूणकर यांजप्रमाणे आमचेंहि मत आहे. हें नाटक बाणकवीच्या कवित्वास
शोभत नाही, हें खरें आहे. पण श्रीहर्षाच्या दरबारांत लोकांच्या रंजनार्थ
नागानंदासारखीं नाटके करीत असत तर तत्कालीन नाटकमंडळीच्या विनंती-
वरून बाणाने कुमारसंभवाचेंच नाटक करून दिलें असेल, असेंहि म्हणतां
येईल. हल्लीच्या काळांत राजाशेवरून बाणाच्या कादंबरीचेंहि नाटक झालेलें
आहे, हें लक्षांत आणलें म्हणजे पार्वतीपरिण्याची कल्पना आम्हांस कांही
असंभाव्य दिसत नाही. तसेंच हालसाहेबांनी रत्नावलींतील व श्रीहर्षचरित्रां-
तील एका श्लोकाचें जें साम्य दाखविलें आहे तेंहि आमच्या मते बरोबर
आहे. आता एके ठिकाणीं दैवाची अनुकूलता व दुसऱ्या ठिकाणीं प्रतिकूलता
वर्णिली आहे हें जरी खरें आहे तरी दैवाच्या साधनविषयक कल्पनेचें आणि
पद्यरचनेचें साम्य कायम राहतें तें राहतेंच. हर्षचरित्र हा ग्रंथ कदाचित् अपुरा
राहिला असावा असें पांडुरंगशास्त्री म्हणतात; पण तसा प्रकार झाल्याचें
आम्हांस आढळून येत नाही. हर्षचरिताची जी टीका आहे त्यावरूनहि

हल्लीचा ग्रंथ पूर्ण आहे असें दिसून येतें. हर्ष व राजवर्धन या दोघा भावांचें राज्यश्रीवर असलेलें प्रेम, राज्यश्रीची देवामुळे झालेली विपन्नावस्था, संकट-समयीं श्रीहर्षाकडून तिची अकल्पित सुटका इत्यादि आख्यायिकेस अवश्य लागणाऱ्या गोष्टींपलीकडे हर्षचरित्र लिहिण्याचा बाणाचा उद्देश होता असें दिसत नाही. नाहीपेक्षा हुएनछंग याने लिहित्याप्रमाणे दक्षिणेंत ज्याने त्या वेळीं साम्राज्य स्थापन करून श्रीहर्षास नर्मदा उतरूं दिली नाही त्या सत्याश्रय पुलकेशी राजाचाहि हुएनछंगप्रमाणे बाणाने उल्लेख केला असता. अथवा प्रयाग येथे दर पांच वर्षांनी श्रीहर्ष आपली संपत्ति याग न करतां लोकांस वांटी यार्चेहि वर्णन या आख्यायिकेंत आलें असतें. कादंबरीच्या प्रस्तावनेंत हर्षाचा उल्लेख नाही, गुप्ताचा आहे. यावरून गुप्तांनी आश्रय दिलेले ब्राह्मण विद्वानांचें घराणें श्रीहर्षाच्या राज्यांत पुष्कळ दिवस त्याच्या आश्रया-वांचून पण चांगल्या स्थितींत होतें असें दिसून येतें. हुएनछंग याने असें लिहिलें आहे की, श्रीहर्षाच्या सैन्याचा तळ गंगातटाकीं असतां श्रीहर्ष बौद्धांचा अभिमानी म्हणून एका माथेफिरू वेड्या ब्राह्मणाने त्याचा खून कर-ण्याचा प्रयत्न केला होता, व त्यामुळे कांही दिवस राजाची ब्राह्मणांवर गैर-मर्जांहि झालेली होती. ही गोष्ट जर खरी असेल तर विद्वत्तेने व गुप्तांच्या आश्रयाने लोकमान्यतेस चढलेलें बाणाचें ब्राह्मण घराणेंहि श्रीहर्षाच्या गैर-मर्जांत कांही दिवस तरी असण्याचा संभव आहे. बाणाच्या तारण्यांत त्याच्या हातून गैरवर्तन झालें असावें व त्यास अनुलक्षून बाणाच्या प्रथम भेटीच्या वेळीं 'महानयं भुजंगः' असें श्रीहर्ष बोलल्याचें बाणानेच श्रीहर्षचरितांत लिहिलें आहे. भुजंग म्हणजे जार असा पांडुरंगशास्त्री अर्थ घेतात. पण त्यांत यापेक्षा स्पष्टार्थ नाही तर व्यंगार्थ तरी जास्त असावा असें वाटतें. कसेंहि असो; श्रीहर्षाच्या कारकीर्दींत ब्राह्मण पंडित व कवि यांस बौद्ध भिक्षूसारखाच आश्रय व सन्मान मिळत असे एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे. बौद्धांच्यासंबंधाने दिवाकर मित्राचें उदाहरण आहेच; पण हुएनछंग याचाहि मोठा मान ठेवून श्रीहर्ष त्याचा उपदेश भवतीने ऐकत असे, असें स्वतः हुएनछंगानेच वर्णन केलें आहे. श्रीहर्षाच्या पुढे कांही वर्षांनी कुमारिल व शंकराचार्य हे उत्पन्न होऊन ही स्थिति पालटली आणि ब्राह्मण धर्माचें वचस्व पुनः स्थापन झाले. ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे.

पेशवाईतील कारभार, रीतिरिवाज व नीतिमत्ता ९

न्यायमूर्ति रानडे यांचे पेशवाईतील आचारविचार व नीति या विषयावरील व्याख्यान वाचले असता पेशवे अगदी अडाणी होते वगैरे कित्येक लोकांच्या इतिहासाच्या अज्ञानामुळे झालेल्या ज्या समजुती असतात त्या दूर होतील. इंग्रजी राज्यांत ढोळ्यांपुढे दिसणारी निरनिराळीं खातीं, त्यांचे अंमलदार, हिशेबी व्यवस्था वगैरे पाहून पुष्कळांस असें वाटतें की, पेशवाईत अशा प्रकारची तजवीज नसेल व त्यामुळच ब्राह्मणी राज्य डबघाईस लागून पुढे अखेरीस त्याचा लय झाला. सारांश, इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी येथे प्रचलित असलेल्या हिंदु लोकांच्या राज्यपद्धति अगदी कूचकामाच्या होत्या असें ज्यांस वाटत असेल त्यांनी न्यायमूर्ति रानडे यांचा निबंध अवश्य वाचावा अशी त्यांस आमची शिफारस आहे. या निबंधांतील मते अथवा निबंध लिहिणारांचे विचार सर्वच आम्हांस मान्य आहेत असें नाही; तथापि त्यांत जी माहिती दिली आहे ती संग्रहणीय आहे. पेशवाईत हल्लीच्याप्रमाणे राज्यकारभाराचे सर्व कागदपत्र, हिशेब वगैरे व्यवस्थेशीर ठेवले जात असत. त्यांतून पेशवाईच्या उत्तर भागांत म्हणजे नानाफडणविसांचे कारकीर्दीत तर दप्तराची व्यवस्था उत्तम झालेली होती. राज्यामधील प्रत्येक गावचा जमाखर्च पुण्याच्या दप्तरांत सापडतो इतकेच नव्हे तर, महाराष्ट्राबाहेर

शिंदे, होळकर, गायकवाड, वगैरे सरदारांनी जे प्रांत काबीज केले होते त्यांचेहि सर्व जमाखर्च येथील दफ्तरांत आहेत. हे जमाखर्च पाहिले म्हणजे राज्याच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधाने पेशवे अगर त्यांचे कारभारी, मुत्सद्दी अथवा वकील किती दक्ष असत, व पुण्यांतील हुजुराच्या हुकुमाखेरीज उत्तर हिंदुस्थानांतल्याहि कांही किरकोळ बाबी घडणें किती अशक्य होतें हें चांगलें नजरेंस घेईल. सव खात्यांत सर्व प्रकारचा बंदोबस्त शिस्तीने आणि नियमांनी चालत होता. न्या. रानडे यांच्या व्याख्यानांतील विशेष महत्त्वाचा भाग हाच होय. पेशव्यांचें दफ्तर हल्ली सर्व उपलब्ध नाही. तथापि इनामकमिशनचे वेळीं त्याचा बराच भाग इंग्रजसरकारने इनाम, जहागिरी, वगैरेची पुढील व्यवस्था लावण्याकरितां संग्रह करून ठेवलेला आहे. हें दफ्तर पाहण्याची सरकारांतून परवानगी मिळून त्या दफ्तरांतील कांही निवडक कागदपत्र छापण्यास परवानगी मिळालेली आहे व त्याचीं दोन पुस्तकें सातारा येथे छापूनहि झालीं आहेत; व अशा तऱ्हेचीं आणखी १०।१५ पुस्तकें होतील असा अदमास आहे; असो. न्या. रानडे यांनी जो निबंध वाचला त्यांतील माहिती पेशवाईच्या रोजनाम्यावरून घेतली होती. या रोजनिशीचे एकंदर सुमारे वीस-बावीस हजार कागद आहेत व त्यांत रोजची हकीकत जेव्हाच्या तेव्हा टिपली असल्यामुळे ती अधिक विश्वसनीय आहे. या रोजनाम्यांचा थोडक्यांत सारांश देणें कठीण आहे; तथापि त्यांतील मुख्य मुद्द्याची गोष्ट ही की, त्या वेळीं शिबंदी, आरमार, न्यायमुनसबी, जमाबंदी, जातिजातींतील तंटे तोडणें वगैरे सर्व प्रकारचीं कामें शिस्तवार चालत. विद्याखात्याचाहि यांत समावेश होत असून विद्येच्या उत्तेजनार्थ मोठी रक्कम खर्ची पडत असे. उघडच आहे की, एवढ्या मोठ्या राज्याचा बंदोबस्त अशा शिस्तीखेरीज कधीहि राहावयाचा नाही. आगगाडी, तारायंत्र वगैरे इंग्रजी राज्यांतील नवीन सुधारणेचीं दोन-तीन खातीं सोडून दिलीं तर बाकी सर्व खातीं पेशव्यांच्या वेळीं व्यवस्थित रीतीने चालत असत, व मोठ, अबकारी, खानेसुमारी वगैरे आपणांस हल्ली नव्या वाटत असलेल्या गोष्टीहि पेशव्यांच्या वेळीं प्रचारांत होत्या असें या दफ्तरावरून दिसून येतें; व न्या. रानडे यांनी त्यांतील गोषवारा प्रसिद्ध केला याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत.

अशा प्रकारें शिस्तवार चाललेलें राज्य एकदम नाहीसें कां व्हावें हा

प्रश्न मोठ्या महत्त्वाचा आहे व त्यासंबंधाने न्या. रानडे यांनी आपले विचार निबंधाच्या आरंभी दाखल केले आहेत. शिवाजीने घालून दिलेली राज्यपद्धत सुटली, सरदार प्रबळ झाले, खुद्द पेशव्यांचाच किता गिरविण्याची इतरांस साहजिक बुद्धि झाली; जातिभेद वाढून मराठे सरदारांपेक्षा ब्राह्मण सरदारांस विशेष महत्त्व आले, आणि अखेरीस नीतिमत्तेचाहि न्हास झाला, त्यामुळे पेशवाई लयास गेली असें न्यायमूर्तींचें म्हणणें आहे. यांपैकी कांही गोष्टी बरोबर आहेत; पण प्रमुख सरदारांमध्ये तंटे होण्यास जातिभेद कारण झाला असावा असें जें न्यायमूर्तींनी सांगितलें तें ऐतिहासिक परीक्षणाच्या दृष्टीने यथार्थ नाही अशी आमची समजूत आहे. या प्रश्नाचा येथे सविस्तर विचार करणें अशक्य आहे. तथापि आम्ही एवढेंच सांगतां की, दिल्लीच्या मुसलमानी राज्याच्या न्हासाकडे न्यायमूर्तींनी जरा नजर दिली असती, तर पेशवाईच्या न्हासाचीं कारणें सांगतांना जातिभेदास त्यांनी इतकें महत्त्व दिलें नसतें. मोंगल बादशाहीच्या अखेरीस दक्षिण, गुजरात, अयोध्या, बंगाल येथील निजाम, सरसुभे अथवा नबाब हे ज्याप्रमाणे जातिभेद नसतांही स्वतंत्र झाले, तद्वत्च पेशवाईची अवस्था झाली हें मोंगलांच्या व पेशवाईच्या न्हासाची तुलना केली असतां सहज कळून येण्यासारखें आहे. शिंदे, होळकर, गार्डकवाड यांच्या ठिकाणी ब्राह्मण सरदार असते तर पेशवाई अधिक दिवस टिकली असती असें आम्हांस वाटत नाही; व याचा कोणास प्रत्यय पाहिजे असल्यास दक्षिणेंतील पटवर्धन आदिकरून ब्राह्मण सरदारांनी पेशवाईच्या अखेरीस जें वर्तन केलें तें लक्षांत आणलें म्हणजे झालें. पेशवाईचा अंत होण्यापूर्वीच दोन-तीन ब्राह्मण सरदारांखेरीज बाकी सर्व इंग्रजांस जाऊन मिळाले होते. सारांश, मुख्य सरकार व सरदार हे एक जातीचे असोत वा निराळे जातीचे असोत राज्य जाऊं लागलें म्हणजे तें मुख्य सरकारची सत्ता कमी होऊन लयास जातें, एवढें यावरून व्यक्त होतें. हिंदुस्थानच्या बाहेरील देशांच्या इतिहासांवरून हेंच अनुमान दृढ होतें. ब्रह्मदेश व चीन या दोन्ही ठिकाणी जातिभेद नाही, तथापि पहिल्याचें स्वातंत्र्य गेलें व दुसऱ्याचें जाऊं पाहत आहे हें लक्षांत आणलें म्हणजे राज्याच्या न्हासाचीं मुख्य कारणें कोणतीं व आनुषंगिक कोणतीं याचा चांगला खुलासा होतो. गुणाकडे लक्ष देऊन निरनिराळ्या जातींस एके ठिकाणी वागविणें, मुख्य सरकारची सत्ता कायम ठेवून हाताखालील सरदारांस वरचढ होऊं न देणें

अथवा राज्याचे सर्व अवयव एकत्र राहून जुटीने काम करतील अशी व्यवस्था ठेवणें, या राजनीतीच्या गोष्टी आहेत. त्या चांगल्या अवगत असल्यामुळेच शिवाजीमहाराज व पहिले बाजीराव यांच्या कारकीर्दीत मराठेशाहीचा उत्कर्ष झाला व पुढे तिकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे पेशवाई बुडाली असें म्हणणें आमच्या मते अधिक सयुक्तक आहे. एकदा तंट्यास किंवा भांडणास किंवा फुटीस सुरवात झाल्यावर मग ती फूट जातिभेदाच्या रूपाने आमच्यामध्ये अधिक लौकर बाहेर येते, निदान त्याला तशा प्रकारचें स्वरूप येतें एवढेंच जर न्याय-मूर्तीचें म्हणणें असेल तर त्यावर फारसा आक्षेप येणार नाही; पण पेशवाई बुडण्याच्या प्रमुख कारणांपैकी जातिभेद हें एक कारण असावें असें जर त्यांचें म्हणणें असेल तर तें बरोबर नाही असें आमचें मत आहे. हल्ली ज्याप्रमाणे इंग्रज सरकारच्या वरिष्ठ कौन्सिलांतून राज्यरक्षणाच्या उपायांचा सदोदित सारखा खल चालत असून राज्यरक्षणाकरितां बाकी सर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष करण्यासहि राज्यांतील सर्व अधिकारी तयार असतात, तशा प्रकारचें पेशवाईतील सर्व अधिकाऱ्यांस वळण मिळालें नव्हतें, व नाना फडणविसासारख्या ज्या एक-दोन गृहस्थांच्या डोक्यांत अशा प्रकारच्या कल्पना होत्या त्यांचें दरबारांत असावें तितकें वर्चस्व नव्हतें, आणि ज्यांच्याशीं टक्कर द्यावयाची ते राजनीतींत अधिक धूर्त, वाकबगार व कसलेले होते हें पेशवाईच्या न्हासाचें आमच्या मते खरें कारण होय. राज्याच्या हिताकरितां स्वहित सोडून पाहिजे तें करण्यास तयार होणें हें जें राज्यरक्षणाचें मुख्य तत्त्व तें त्या वेळच्या मुख्य मुत्सद्द्यांत जितकें जागृत असावयास पाहिजे होतें तितकें नव्हतें. पुढे-मागे कांही कालाने कदाचित् हीं तत्त्वे त्यांस अवगत झालीं असतीं. पण तत्पूर्वीच ईश्वरी सत्तेने वर सांगितल्याप्रमाणे चमत्कारिक प्रसंग आल्यामुळे पेशवाई लयास गेली. सर्व प्रकारच्या लोकांस एकत्र धरून ठेवण्याची कला हिंदूस अगर मुसलमानांस अवगत होती, हें शिवाजी किंवा अकबर यांच्या उदाहरणांवरून चांगलें दिसून येतें. आमच्या इतिहासांतील उणेपणा काय तो हाच की हें धोरण राजनीतींतील प्रमुख तत्त्व समजून सर्व मुत्सद्द्यांचें सर्व कालीं तिकडे लक्ष राहावें अशा प्रकारची व्यवस्था अमलांत न येतां हें शहाणपणाचें धोरण कांही विशिष्ट व्यक्तींच्या कारकीर्दीतच अमलांत राहिलें. मराठी किंवा मुसलमानी राज्याचा न्हास आणि इंग्रजांचा उत्कर्ष यांची

परस्पर तुलना करून जर कांही बोध घेण्याजोगी गोष्ट असली तर ती हीच होय.

न्या. रानडे यांच्या व्याख्यानांतील दुसरा वादग्रस्त मुद्दा म्हटला म्हणजे सामाजिक सुधारणेचा होय. निबंधकारांची समाजसुधारणेबद्दलचीं मते प्रसिद्धच आहेत. हीं मते वरीं का वार्डट याचा आम्ही मागे अनेक प्रसंगीं खुलासा केला आहे. त्याचें आज विवेचन करण्याची जरूर नाही. पेशव्यांच्या रोज-निशीवरून आपल्या समाजसुधारणेच्या कांही मतांस बळकटी येते असा जो निबंधकारांचा आशय आहे तो चुकीचा आहे, एवढेंच आज दाखवण्याचा आमचा इरादा आहे. न्या. रानडे यांची नेहमीचीच अशी पद्धत आहे की, कोणत्याहि गोष्टीस आपणांस अनुकूल असें होईल तितकें करून स्वरूप द्यावयाचें, व या पद्धतीस अनुसरूनच हल्लीच्या निबंधांतहि त्यांनी थोडाबहुत प्रयत्न केला आहे. पेशवाईंत जातिजातींमधील तंटे, लग्नें, बहिष्कार, कन्याविक्रय-निषेध, मद्यपान वगैरे धर्मविषयक सामाजिक बाबतींतहि सरकार हात घालत असे; इतकेंच नव्हे, तर सरकारास तशा प्रकारें हात घालण्याचा अधिकार आहे अशी लोकांची समजूत होती हें निर्विवाद आहे. पण या दाखल्यांवरून इंग्रज सरकारासहि तसा अधिकार येतो असें ध्वनित करणारांनी हें लक्षांत ठेवले पाहिजे की, सरकार स्वधर्मी आणि स्वदेशी असतां त्यांच्या हातांत जे अधिकार असणें इष्ट असतें ते सर्व अधिकार परधर्मी आणि परकी सरकाराने हातांत घेणें योग्य व इष्ट नाही. इंग्रजी मुत्सद्द्यांनी हें तत्त्व पुरतेपणीं ओळखलें आहे व हिंदुस्थानांत इंग्रज सरकाराने जें धर्मोदासीन्य पतकरलेलें आहे तें एवढ्याच-करितां होय. इंग्लंडांत राणी ही धर्माची संरक्षक आहे व तिकडील ख्रिस्ती धर्माच्या देवळाचें खातेंहि तेथील राज्यव्यवस्थेचें एक अंग आहे. सारांश, पेशवाईंत पेशवे जो अधिकार चालवत असत तोच किंवा तशा प्रकारचा अधिकार इंग्लंडांत राणीसाहेबाकडे किंवा पार्लमेंटाकडे आहे. धर्माच्या बाबतींत मुख्य अंमल पोपकडे न राहतां राजाकडे राहावा याकरितां केवढी खटपट झाली हें इतिहासांत नमूद आहे. आमच्याकडे तशा प्रकारचा धर्मगुरूंचा व राजाचा तंटा होण्याची वेळ आली नव्हती. पण कांही ठिकाणीं धर्मगुरूंच्या सल्ल्याने व कांही ठिकाणीं स्वतंत्र रीतीनेहि पेशवे धर्मविषयक सामाजिक बाबतींचीहि व्यवस्था लावत असत हें उघड आहे; परंतु इंग्रज सरकारास तशा प्रकारचें

वर्तन ठेवतां यावयाचें नाही. एका धर्माच्या लोकांनी दुसऱ्या धर्माच्या लोकांच्या धार्मिक बाबतींत हात घालणें इष्ट नसतें. इतकेंच नव्हे, तर त्याचे परिणामहि चांगले होत नाहीत. जो तो आपली धर्मसमजूत खरी मानत असतो आणि स्वतःपुढे आलेल्या कोणत्याहि प्रश्नाचा निकालहि तो आपल्या समजूतीप्रमाणेच करीत असतो; त्यामुळे त्याने कोणत्याहि गोष्टीचा केलेला निकाल त्याहून भिन्न समजूतीच्या लोकांस मान्य न होतां उलट त्यापासून लोकांचा असंतोष मात्र जास्त वाढतो. इंग्रज सरकाराने धर्माच्या बाबतींत जी तटस्थ वृत्ति स्वीकारली आहे ती एवढ्याकरितां होय, व ती सोडून देणें कधीहि वाजवी होणार नाही. आता एवढी गोष्ट खरी आहे की, या तटस्थ वृत्तीमुळे सामाजिक गोष्टींत धर्माधिकाऱ्यांस जी सत्ता असावयाची तीहि नाहीशी होऊन सामाजिक व्यवस्थेंत एक प्रकारचा लंगडेपणा आलेला आहे. हा लंगडेपणा काढावा कसा हा एक मोठाच प्रश्न आहे. त्याचा विचार येथे करणें शक्य नाही. तूर्त एवढेंच सांगणें आहे की, हा लंगडेपणा काढण्याकरितां परधर्मी सरकारास आपल्या सामाजिक किंवा धर्माच्या बाबतींत हात घालण्यास अधिकार असावा असें म्हणणें म्हणजे आपल्या घराची एका बाजूची भिंत मोडकळीस आली आहे म्हणून सर्व घरास आग लावून द्या असें प्रतिपादन करण्याइतकेंच शहाणपणाचें आहे. स्वधर्मी आणि परदेशी सरकार यांमधील भेद लक्षांत न ठेवतां एकाचे अधिकार दुसऱ्यास असावेत असें प्रतिपादन करणें अगदी चुकीचें होय. न्यायमूर्तींनी ही चूक पहिल्यानेच केली आहे असें नाही व तिच्याविरुद्धहि आम्ही पहिल्यानेच लिहितों असे नाही. मागे याबद्दल चर्चा झालेली आहे, परंतु हल्लीच्या निबंधांत त्याचा पुनः थोडा उल्लेख असल्यामुळे त्याबद्दल आम्हांसहि पुनः दोन शब्द लिहिणें जरूर पडलें.

निबंधांत केशवपन आणि विधवाविवाह यांसंबंधाचा आणखी एक मुद्दा होता. पानपतच्या लढाईत पडलेल्या सदाशिवरावभाऊंच्या बायकोने आमरणान्त सौभाग्य राखलें व तिला त्याप्रमाणे राखूं दिलें, यावरून न्यायमूर्तींनी जीं अनुमानें काढलीं आहेत तीं आमच्या मतें चुकीचीं आहेत. सदाशिवरावभाऊ घोड्यावरून उतरून पानपत येथे युद्धाच्या गर्दीत शिरले आणि दिसेनासे झाले. एवढीच काय ती त्यांबद्दलची त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर असणाऱ्या लोकांस नक्की माहिती होती. त्यांस ठार मारल्याचें कोणी पाहिलें नव्हतें

अगर त्यांचें प्रेतहि कोणाच्या दृष्टीस पडलें नव्हतें. अर्थात् सदाशिवरावभाऊ मेले असें प्रत्यक्ष पाहून सांगणारा कोणीहि नव्हता. ते मेले असें अनुमान होतें, पण अशा अनुमानिक मरणावर विश्वास ठेवून कोणतीहि स्त्री वैधव्य स्वीकारणार नाही इतकेंच नव्हे, तर शास्त्रहि त्यास अनुकूल नाही. पेशवाई-तील गोष्ट तर राहूं द्याच, पण आजमितीस अशा प्रकारची उदाहरणें असल्याचें आम्हांस माहीत आहे. तोतया सदाशिवरावभाऊ पुढे उपस्थित झाला होता यावरूनहि आम्ही म्हणतो तीच गोष्ट सिद्ध होते. नारायणराव पेशव्यांच्या वायकोसंबंधानेहि असाच प्रकार होय. नारायणरावांच्या मृत्यूच्या वेळीं त्यांची वायको गरोदर होती व गरोदर स्त्रियांचें वपन करीत नाहीत असें शास्त्र असून व्यवहारहि आहे. एकदा अशा कारणाकरितां वपन तहकूब राहिलें म्हणजे तें पुढे कांही दिवस तसेंच राहतें ही गोष्टहि हल्ली उपलब्ध असलेल्या उदाहरणांवरून कळण्यासारखी आहे. सारांश, या दोनहि उदाहरणांवरून कोणतीहि नवी गोष्ट सिद्ध होत नाही व न्यायमूर्तींनी आपल्या मताच्या पुष्टी-करणार्थ म्हणून त्यांचा जो उल्लेख केला आहे तो चुकीचा आहे. सदाशिवराव-भाऊ किंवा नारायणराव यांच्या कुटुंबावर जे प्रसंग आले तशा प्रसंगां चांगल्या घराण्यांतून अद्यापहि हीच वहिवाट कायम आहे, ही गोष्ट न्यायमूर्तींनी जरा शोध केला असतां तर त्यांस सहज कळण्यासारखी होती. परशुरामभाऊ पटवर्धन यांनी आपल्या विधवा मुलीचें लग्न करण्याकरितां केलेल्या खटपटीचें उदाहरण न्यायमूर्तींनी अनेक वेळा सांगितलेलें आहे. पण या गोष्टीस दंत-कथेखेरीज कांही पुरावा आहे कीं काय याचा मात्र अद्याप कोणास पत्ता नाही. पेशव्यांच्या रोजनिशींत हा मजकूर नाही हें न्यायमूर्तींच कबूल करतात, आणि पटवर्धनांच्या दप्तरांतहि याचा पत्ता नाही असें कै. श्री. वापूसाहेब कुसुंदवाडकरांसारख्या शोधक अशा त्या घराण्यांतील पुरुषांचें आणि रा. रा. वासुदेव शास्त्री खरे यांचें म्हणणें आहे. ही गोष्ट अशी आहे की, त्याबद्दल त्या वेळीं बरीच चर्चा झाली असली पाहिजे. अशा गोष्टींबद्दल पेशव्यांच्या रोजनाभ्यांत किंवा पटवर्धनी दप्तरांत जर दाखला नाही, तर तीच गोष्ट पुनः पुनः समाजापुढे विधवाविवाहाच्या समर्थनार्थ मांडल्याने विधवाविवाह-पक्षास कांही बळकटी येते असें आम्हांस वाटत नाही. मग तत्पक्षीय न्यायमूर्ती-सारख्या विद्वानांस पेशवाईतील रोजनाभ्यांचा सारांश देतां येत नाही, त्यांत

नसलेली अप्रस्तुत गोष्ट मध्येच सांगणें इष्ट वाटत असल्यास त्याचें कारण अशा प्रकारची सवय हेंच होय असें म्हणावें लागतें. ही सवय कांही बरी नव्हे असें म्हटलें असतां निबंधकाराच्या व्यापक विद्वत्तेस कांही कमीपणा येतो असें आम्हांस वाटत नाही. ज्या गोष्टीस पुरावा नाही ती नेहमीच लंगडी-राहावयाची, मग ती विद्वानांच्या मुखांतून बाहेर पडो किंवा अविद्वानांच्या पडो. प्रस्तुतची गोष्ट अशाच प्रकारची आहे. ती गोष्ट महत्त्वाची आहे यांत शंका नाही. पण तिला पेशव्यांच्या दप्तरांत किंवा पटवर्धनी दप्तरांत जर कांही आधार मिळत नाही असें आम्हांस माहित आहे तर निदान आणखी पुरावा मिळेपर्यंत तरी त्या गोष्टीचा प्रमुखत्वाने कोठेहि उल्लेख करणें बरोबर नाही असें आम्हांस वाटतें.

— केसरी, दि. ११ जून १९००

या विषयावर जपानांतील ललितकलांचे प्रोफेसर मि. ओकाकुरा या जपानी गृहस्थांनी इंग्रजींत लिहिलेल्या पुस्तकाची एक प्रत आमच्याकडे नुकतीच आलेली आहे. या पुस्तकाचें नांव वाचून आंतील मजकुराबद्दल चांगलीशी कल्पना येणारी नसल्यामुळे प्रथम त्याबद्दल थोडा खुलासा करून, नंतर पुस्तकांतील विषयाचा गोषवारा वाचकांस सादर करण्याचा आमचा विचार आहे. आशियाखंडांतील लोकांचें विचारैक्य म्हणजे काय, याचेंच आधी पुष्कळांस गूढ पडेल. परंतु जगाच्या नकाशाकडे दृष्टि दिली असतां आशियाखंडांतील देशांस युरोपखंडांतील राष्ट्रां कशी ग्रासीत चालली आहेत. हें लक्षांत येईल, व तें लक्षांत आलें म्हणजे या ग्रासास पात्र झालेल्या देशांस असें कांही सामर्थ्य आहे की नाही, की जेणेंकरून ही आपत्ति त्यांस टाळतां येईल, असा कोणासहि सहज विचार सुचणार आहे. फार प्राचीन काळापासून युफ्रेटिस, सिंधु, गंगा, ब्रह्मपुत्रा आणि हो-हांग-हो या नद्यांच्या कांठीं आशियांतील राष्ट्रांच्या सुधारणेचा ध्वज फडकलेला आहे. मध्य एशियांत कांही दिवस या लोकांची वस्ती होती, पण दक्षिणेकडील सुपीक प्रदेश सांपडल्यानंतर मध्य एशियांतील वस्ती मोडली आणि हूण, तार्तर, वगैरे रानटी लोक कांही चीनांत, कांही हिंदुस्थानांत व कांही इराणांत जाऊन राहिले.

वटिबलोन, निनवे, वगैरे आशियाखंडांतील अगदी पश्चिमेकडील राष्ट्रांची सुधारणा आता बहुतेक नामशेष होऊन राहिलेली आहे व इराणच्या लोकांस मुसलमानी धर्म स्वीकारावा लागल्यामुळे चीन, हिंदुस्थान व तिबेट या देशांतून इराणास एक प्रकारचा वेगळेपणा प्राप्त झालेला आहे. हा वेगळेपणा सत्कृद्दर्शनीं जितका भासतो, तितका वस्तुतः नाही हें खरें; तथापि अशोक-राजाच्या वेळीं हिंदुस्थानांत व हिंदुधर्माच्या छायेखाली जमलेल्या व वाढलेल्या बौद्ध भिक्षूंनी व उपदेशकांनी ज्याप्रमाणे एकीकडे सिरियापालेस्ताईन, दुसरीकडे चीन, जपानपर्यंत 'पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्यस्थितः पृथिव्या इव मानदंडः' याप्रमाणे आपल्या धर्माचा दंड पसरून दिला तसा प्रकार आता होईल की नाही, याबद्दल शंका आहे. तथापि तिबेट, चीन, जपान, सयाम ब्रह्मदेश, हिंदुस्थान व सिलोन आदिकरून इराणच्या पूर्वेस जे देश आहेत त्यांचा विचार केला, तर त्यांस जोडण्यास कोणत्याहि प्रकारचें साधन नाही असें कोणीहि म्हणणार नाही. आशिया खंडांतील राष्ट्रांमध्ये प्रमुख राष्ट्रे हींच आहेत. आता एवढें खरें की, एक जपान खेरीज करून इतर राष्ट्रे लंगडीं झालेलीं आहेत. सेंटपीटर्सबर्गमधून थेट मांचुरियापर्यंत रशियन रेल्वे होऊन हिमालयाच्या उत्तरेकडील भाग बहुतेक ग्रासून रशियाने चीनांत प्रवेश केलेला आहे आणि दक्षिण महासागरांतून इंग्रज लोकांनी इकडे येऊन हिंदुस्थान व ब्रह्मदेशावर आपला पूर्ण अंमल बसविला आहे, व समुद्राच्या बाजूने इराण व चीन यांस शह दिलेला आहे. एक जपान काय तें मोकळें सुटलेलें आहे; व जपानी लोकांनी पाश्चिमात्यांचें जें अनुकरण केलें आहे व त्यांजपासून ज्या विद्या संपादिल्या आहेत, त्यामुळे त्यांचें स्वातंत्र्य पुढेहि असेंच कायम राहिल अशी आशा आहे. अशा स्थितींत एका जपानी प्रोफेसरास एशिया-खंडांतील लोकांच्या ऐक्याचे विचार सुचावे हें अगदी स्वाभाविक आहे. जपानाने चीनवर स्वारी करून त्या देशाचें व्यंग पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या नजरेस आणण्यास मदत केली हें उघड आहे. पण केव्हाना केव्हा तरी आपण म्हणजे चीन, ब्रह्मदेश, हिंदुस्थान आणि जपान ह्या राष्ट्रांतील लोक एक आहों ही कल्पना कोणाहि स्वतंत्र विचाराच्या पुरुषाच्या डोक्यांत आल्यावांचून राहिली नसती; व तीच कल्पना मि. ओकाकुरा यांनी आपल्या पुस्तकांत ग्रथित केली आहे. हिमालय-पर्वत चीन व तिबेट या राष्ट्रांस हिंदुस्थानपासून वेगळें करतो हें खरें आहे.

पण पूर्वीचा इतिहास मनांत आणला असतां जगांतील ह्या अत्युच्च पर्वतासहि या दोन राष्ट्रांतील विचारैक्य मोडवलें नाही, असें पुस्तकाच्या आरंभीच प्रो. ओकाकुरा यांनी म्हटलें आहे. तिबेटांतून प्रवास करणें आता कित्येकांस कष्टास्पद किंबहुना अशक्य वाटत असेल, पण बौद्ध धर्माचा ध्वज जेव्हा सारखा फडकत होता तेव्हा जपानांतील शेकडो प्रवासी हिंदुस्थानांत येत व हिंदुस्थानचे धर्मोपदेशक त्याच वाटेने चिनांतून जपानांत जात असत. किंबहुना तिबेट हा या लोकांचा रहदारीचा रस्ताच होता असें म्हटलें तरी चालेल. चीनच्या सरहद्दीवर प्राचीन काळां एकदा एक हिंदु, एक चिनी व जपानी प्रवाशी यांची गाठ पडली होती; त्या वेळां आपण तिघे एकच आहों, हें दाखविण्यास त्यांपैकी एकाने असें रूपक रचलें की, आपण तिघेहि एकाच पंख्याचे अवयव आहों. हिंदु हा या पंख्याच्या कड्या आहेत; त्यावरून पसरलेला कागद हा चिनी आहे आणि जपानी हा त्या पंख्याच्या काड्या सांधणारा खिळा आहे. चीन, जापान व हिंदुस्थान यांचें ऐक्य या प्रवाशांनी केलेल्या रूपकापेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने व्यक्त करणें अशक्य आहे; व प्रो. ओकाकुरा यांनी हेंच रूपक आपल्या ग्रंथांत घेतलेलें आहे. बौद्धधर्माचा हिंदु-धर्माशीं पुष्कळ विरोध आहे, पण स्वामी विवेकानंद म्हणत असत त्याप्रमाणे बौद्धधर्म म्हणजे हिंदुधर्माचा बच्चा - पण बंडखोर बच्चा - आहे किंवा होता हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. पाश्चिमात्य राष्ट्रांची धाव ज्याप्रमाणे सुखोपभोगांकडे आहे, तशी पूर्वेकडील लोकांची नाही, व आयुष्य सुखांत घालविण्याच्या साधनापेक्षा आयुष्याचें परिणामी साफल्य कसें होईल हाच विचार त्यांच्या डोळ्यांपुढे नेहमी उभा असतो. आज जगांत प्रचलित असलेले सर्व धर्म पूर्वेकडील म्हणजे आशियाखंडांतील राष्ट्रांतच प्रथमतः कां निपजलें याचें बीजहि वरील भेदांत आहे असें प्रो. ओकाकुरा यांचें म्हणणें आहे. सारांश, पूर्वेकडील राष्ट्रांतील लोकांमध्ये पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील लोकांपेक्षा विलक्षण असें जर एखादें विचारैक्य असेल तर तें वर निर्दिष्ट केलेलेंच होय व त्यामुळे हिंदुस्थान, चीन व जपान ह्या राष्ट्रांतून देवांच्या मूर्ति, धर्मोपदेशांकरितां केलेलीं लेणीं किंवा देवालये यांच्या रचनेंत व कारागिरींतहि एक प्रकारचें साम्य मर्मज्ञ प्रेक्षकांस दिसून येतें असें मि. ओकाकुरा यांचें म्हणणें आहे. अजिंठा येथील लेणीं ओकाकुरा हे पाहावयास गेले तेव्हा तेथील कोरीव चित्रें अपूर्ण आहेत

हें त्यांच्या ताबडतोब लक्षांत आलें, म्हणजे 'दगडाच्या कोरीव मूर्ति आहेत त्यांवर सनल्याचा किंवा दुसऱ्या कसल्या तरी लुकणाचा थोर देऊन त्यावर पुढे मनुष्याचे हावभाव, मनोविकार रंगांनी दाखवावयाचे होते, परंतु तें काम झालें नाही, किंवा होऊन त्यांचा नाश झाला' असें मि. ओकाकुरा यांचें म्हणणें आहे. कसेंहि असो, स्वतंत्र राष्ट्रांतील एका मर्मज्ञ विद्वानास पूर्वकडील राष्ट्रांमध्ये असलेल्या ऐक्याची अशा रीतीने एकदा प्रचीति आल्यावर लवकरच त्यास 'सर्वं ब्रह्ममयं जगत्' असें वाटूं लागल्यास त्यांत कांही नवल नाही. जपानांत हल्ली दोन तऱ्हेचे पक्ष झालेले आहेत. एक जपानी लोकांनी सर्वस्वीं पश्चिमात्यांचें अनुकरण करून त्यांची रीतभात व सुधारणा उचलावी असें म्हणणारा, व दुसरा योग्य ती पश्चिमात्य सुधारणा घेऊन जपानच्या लोकांनी आपला स्वाभिमान व आपलेपणा कायम ठेवावा असें प्रतिपादन करणारा. मि. ओकाकुरा हे या दुसऱ्या पक्षाचे आहेत; व जपानांतील चित्रकला किंवा मूर्तिकला याच धोरणावर सुधाराव्या असें त्यांचें मत आहे. चित्रें, जुन्या मूर्ति, किंवा जुन्या कला यांचा त्यांनी पुष्कळ वर्षे अभ्यास केलेला असून या विषयांत त्यांचें प्रावीण्य जपानांतील सर्व लोकांस मान्य व संमत आहे; इतकेंच नव्हे तर, हे विषय जेथे शिकवितात त्या संस्थेमध्ये हे प्रधान गुरु होते. पण पुढे या संस्थेचें काम इताली देशांतील कारागीर आणून या पश्चिमात्य धर्तीवर चालवावें असें ठरल्यामुळे त्यांस संस्था सोडून द्यावी लागली. तथापि त्यांच्या लौकिकामुळे त्यांच्या भोवतीं नवीन शिष्यमंडळ तयार झालें; व त्यांच्या मतांचा अधिकाधिक प्रसार होऊं लागला. त्यांनी हिंदुस्थान, चीन वगैरे पूर्व देशच पाहिले असें नाही, तर त्यांनी युरोपांतहि प्रवास केलेला आहे, व त्यांचा असा दृढ समज झालेला आहे की, आशियाखंडांतील लोकांचें विचारैक्य केवळ चित्र किंवा देवादिकांच्या मूर्ति यांमध्येच नव्हे, तर धर्माच्या इतर बाबींतहि अद्यापहि चांगलें प्रत्ययास येतें. व हें विचारैक्य युरोपियन राष्ट्रांतील लोकांच्या विचारापेक्षा भिन्न असल्यामुळे पूर्वकडील विचारांचा व पश्चिमेकडील विचारांचा असे हे दोन भिन्न ओघच आहेत असें म्हणावें लागतें. या ओघांची भिन्नता कोणत्याहि कारणाने एकदा लक्षांत आल्यानंतर हे दोन ओघ असेच भिन्न राहावयाचें किंवा एका ओघाच्या झपाट्याखाली दुसरा ओघ गुरफुटून जावयाचा किंवा नाहीसा व्हावयाचा की काय, असा

सहजच प्रश्न निघतो; व त्यास जपानी मनुष्याकडून जें उत्तर मिळावयाचें तेंच ओकाकुरा यांनी दिलेलें आहे. आशियाखंडांतील राष्ट्रांची उन्नति होणें जरूर आहे इतकेंच नव्हे, तर ती होण्यास पूर्वीच्या विचारैक्याचे जे मार्ग पडलेले आहेत तेच पुनः सुधारून आपण नीट केले पाहिजेत, असें ओकाकुरा यांचें म्हणणें आहे व तें पुष्कळ अंशी खरें आहे यांत शंका नाही. पाश्चिमात्य राष्ट्रांनी पूर्वेकडील राष्ट्रांतील हें विचारैक्य मोडून टाकून नेहमी त्यांस पादाक्रांत करून ठेवलेल्या स्थितीतच ठेवणें जरूर व शक्य आहे, असें प्रतिपादन करणारे कांही पाश्चिमात्य ग्रंथकार आहेत; किंबहुना युरोपांतील राष्ट्रांनी आशियाखंडांतील राष्ट्रांस नेहमी कहांतां ठेवून त्यांच्यापासून आपला होईल तेवढा फायदा करून घ्यावा असाच ईश्वरी संकेत आहे. असें म्हणण्यापर्यंतहि कित्येकांची भजल येऊन ठेपलेली आहे. याची उलट बाजू म्हटली म्हणजे ओकाकुरा यांनी दाखविली आहे तीच होय. आशियाखंडांतील लोकांमध्ये एक प्रकारचें प्राचीन काळापासून चालत आलेलें विलक्षण विचारैक्य आहे, व हिमालयपर्वत आड आल्यानेहि जर तें नाहीसें झालेलें नाही, तर अन्य कारणानेहि तें नाहीसें होणें शक्य नाही; बुडविलेल्या भोपल्याप्रमाणे केव्हाना केव्हा तरी पाण्याच्या सपाटीवर तरंगून दृक्प्रत्ययास येईल हें निश्चित आहे अशी त्यांच्या मनाची खात्री झालेली आहे व ती खात्री हल्लीच्या पुस्तकांत त्यांनी लोकांपुढे मांडलेली आहे. अशा प्रकारचें पुस्तक आशियाखंडांतील विद्वान् पुरुषाने लिहिलेलें हें पहिलेंच होय. व भगवद्गीतेंत सांगितल्याप्रमाणे भेदांतहि साम्य पाहणारी अशा प्रकारची दृष्टि फारच थोड्या लोकांत आढळून येते. तथापि एकदा ही कल्पना प्रचलित केली म्हणजे तिचा प्रसार होण्यास फारशी पंचाईत पडत नाही असा ऐतिहासिक अनुभव आहे. हा अनुभव हल्लीच्या कल्पनेस लागू पडेल की नाही, पडला तर कोणत्या मानाने पडेल, आणि त्याचा शेवट कसा काय होईल इ. बरेच महत्त्वाचे प्रश्न मि. ओकाकुरा यांच्या पुस्तकाच्या वाचनाने मनांत उद्भवतात, व त्यासंबंधाने आजच आणखी दोन शब्द लिहिणार होतो, परंतु स्थलसंकोचास्तव तो बेत सध्या रहित करणें भाग आहे.

थोर पुरुषांच्या कृत्यांचें जें थोडेंबहुत विवेचन आम्हीं पूर्वीं केलें आहे त्यावरून असें दिसून येईल की, (१) पराक्रमी पुरुष देशांत नेहमीच निपजतात असें नाही; (२) हे पुरुष निपजले तरी त्यांस सर्व गोष्टींची अनुकूलता मिळून त्यांच्या हातून मोठीं कृत्ये होणें हें सर्वस्वीं त्यांच्या प्रयत्नाधीन नसतें; (३) जन्मतःच अमुक मनुष्य मोठा आहे किंवा होईल हें सांगणें कठीण आहे. ज्याच्या अंगीं विशाल बुद्धि, धैर्य वगैरे गुण स्वभावतःच असतात, व त्या गुणांचा पुढे विकास होऊन त्यांचा अकालीं नाश न होतां त्या पुरुषांच्या हातून त्यांस इतस गोष्टींची अनुकूलता मिळून मोठमोठीं कामें होतात, तेव्हाच तो पुरुष मोठा असें प्रत्ययास येतें; आणि (४) ज्या गोष्टींची अनुकूलता मिळणें हें मनुष्याच्या प्रयत्नाधीन नसतें त्या गोष्टी ईश्वरकृपेने, दैवाने, कालसत्तेने, सद्दीने किंवा सुधारकांच्यासारख्या नास्तिकांच्या मते अज्ञेय कारणांनी घडून येतात असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. सारांश, मोठ्या बुद्धीचा किंवा धैर्याचा पुरुष निपजणें व त्यास मनुष्याच्या प्रयत्नाधीन नसलेल्या गोष्टींची अनुकूलता मिळणें हें ईश्वरकृपेचें लक्षण असून असले पुरुष भगवद्गीतेतील सिद्धान्ताः प्रमाणे ईश्वरी अवतार नाहीत असें म्हणणें कठीण आहे असें जें आम्ही प्रथमतः लिहिलें होतें तें वस्तुस्थितीस व इतिहासासच धरून लिहिलें होतें. झाडाचीं पानें हलतात हीहि ईश्वराचीच कृपा आहे. म्हणून झाडास ईश्वरी अवतार म्हणावें आशासारख्या नास्तिकांच्या मूर्ख कोट्यांनी आम्ही दिलेल्या नि. टि. ५

सिद्धान्तास यत्किंचित् हि कमीपणा येतो असें आम्हांस वाटत नाही. जगामध्ये आपणांस जीं जीं कृत्यें करावयाचीं आहेत, अथवा थोर पुरुष जीं जीं कृत्यें करतात तीं सर्वांशींच आपल्या प्रयत्नाने साध्य असतात असें नाही; व एवढ्याच अर्थाने असलीं कृत्यें होण्यास ईश्वरी साहाय्याची जरूर आहे असें लोक म्हणत असतात. झाडाचीं पानें हलण्यासहि ईश्वरी सत्ता लागत नसते असें नाही. पुण्याच्या पश्चिमेस सुधारकांनी लाखों भाते लावले तरी हल्ली हलतात त्याप्रमाणे पुण्याच्या झाडांचीं पानें त्यांच्याच्याने हलवणार नाहीत; अथवा कितीहि खत घातलें तरी झाडास स्वभावसिद्ध जी पालवी, फळें व पुष्पें घेतात तीं त्यांच्याच्याने आणवणार नाहीत. पण एवढ्यामुळे जसें झाडें लावण्याचें व बागाईत करण्याचें काम लोक सोडून देत नाहीत, त्याचप्रमाणे थोर पुरुषांच्या जयंतीचे उत्सव करण्याचें आम्ही सोडून देतां कामा नये. आपल्या हातून ज्या गोष्टी होण्यासारख्या आहेत त्या आपण कराव्यात आणि ईश्वरी साहाय्याची अपेक्षा करीत बसावें हेंच प्रत्येक मनुष्याचें खरें कर्तव्य आहे; व उद्योगी मनुष्यास ईश्वर साहाय्य करतो त्याचाहि खरा अर्थ हाच आहे.

ईश्वरी साहाय्याची जरूर असली तथापि केवळ ईश्वरी साहाय्यानेच सर्व भाग उरकत नाही, त्यास प्रयत्नाची आवश्यकता असते. तेवढा प्रयत्न आपण केला म्हणजे आपल्या कर्तव्यांतून आपण मोकळें झालों हें उद्योगाचें खरें तत्त्व आहे. अमुक एका थोर मनुष्यास ईश्वरी अंश म्हटल्याने इतर मनुष्यांच्या मनांतील उद्योगप्रवृत्तीची इच्छा नाहीशी होते हें म्हणणें अविचाराचें व कोत्या समजुतीचें आहे. ईश्वरी कृपेची अथवा साहाय्याची कोणत्याहि राष्ट्राचा अभ्युदय होण्यास जरूर आहे या वाक्याचा खरा अर्थ एवढाच आहे की, मनुष्याच्या प्रयत्नाहून त्यास इतर गोष्टींची आवश्यकता लागते. मनुष्यास मुळीच प्रयत्न करावयास नको असा त्याचा अर्थ होत नाही. उदाहरणार्थ, आपण एका उत्कृष्ट चितान्याची गोष्ट घेऊं. उत्कृष्ट कवीप्रमाणे उत्कृष्ट चितारीहि जन्मलेच पाहिजेत; ती गोष्ट मनुष्याच्या प्रयत्नाधीन नाही. समाजाची स्थिति, अथवा कालाचा ओघ, अथवा अज्ञेय गोष्टी याच थोर पुरुष निर्माण होण्याचें कारण आहे; परंतु कालाचा ओघ फिरविण्यांतहि मनुष्याचे प्रयत्न थोडेबहुत अंशांनी उपयोगी पडतात. पूर्वीं होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या चितान्यांच्या उत्कृष्ट चित्रांच्या दर्शनाने ज्यांच्या अंगीं उपजतच

चितान्याची बुद्धि असते त्यांची ती बुद्धि जागृत होऊन तो उत्कृष्ट चित्तारी होण्याचा पुष्कळ संभव असतो; परंतु ज्याचे अंगी अशी उपजत बुद्धि नसते त्याने उत्कृष्ट चित्रांचा संग्रह पाहिला तरी करमणुकीपेक्षा त्यापासून त्यास जास्त कांहीएक फायदा होत नाही. सारांश, उत्कृष्ट चित्तारी निपजणें ही गोष्ट जरी प्रयत्नाधीन नसली, अथवा उत्कृष्ट चित्तान्यास जरी आपण ईश्वरी अंश म्हटलें तरी उत्कृष्ट चित्रांचा संग्रह करणें ही आमच्या प्रयत्नाने साध्य होणारी गोष्ट आहे. इतकेंच नव्हे, तर कोणीहि उपजत बुद्धीचा मनुष्य चित्तारी होण्यास अशा प्रयत्नसाध्य साधनांचा आम्हीं संग्रह करून ठेवणें अगदी जरूर आहे. हाच न्याय प्रकृतस्थलीं लागू करावयाचा. राष्ट्राचा अभ्युदय होण्यास रामदास, शिवाजीसारखे पुरुष राष्ट्रांत जन्मले पाहिजेत; म्हणजे पुढे होणाऱ्या थोर पुरुषांनी रामदास-शिवाजींनी जीं कृत्यें केलीं तींच केलीं पाहिजेत असें नाही. राष्ट्रांत थोर पुरुष निपजणें हें ईश्वरी कृपेचें लक्षण आहे; व असे थोर पुरुष निपजले म्हणजे त्यांनी काय केले पाहिजे हें त्यांस सांगण्यास कोणी लागत नाही. थोर पुरुषाचें लक्षणच हें आहे की, सभोवतालची स्थिति पाहून तो आपल्या साधनांची योजना किंवा निवड करीत असतो; व या त्याच्या कामास त्याच्या प्रयत्नावाहेरील गोष्टींची मदत मिळून त्यास यश आलें म्हणजे त्याचा थोरपणा लोकांस कळून येतो. जन्मतःच कोणी थोर आहे असें कळून येत नाही हें वर सांगितलेंच आहे. बाह्य साधनांची अनुकूलता न मिळाल्यामुळे प्रसिद्धीस न आलेले थोर पुरुष पाठण्यांत, बाळपणांत अगर मोठे होऊनहि कित्येक मेले नसतील कशावरून ? करितां या गोष्टीचा आपणांस विचार करून उपयोगी नाही. ज्या गोष्टी ईश्वरीकृपेने व्हावयाच्या त्या ईश्वरीकृपेनेच व्हावयाच्या. परंतु पूर्वेतिहासावरून एवढी गोष्ट खास दिसून येते की, मनुष्य आपल्या उत्कर्षासाठी प्रयत्न करूं लागला असतां त्यास ईश्वरी साहाय्य पुढे मागे मिळाल्याखेरीज राहत नाही. शिवजयंतीसारखे थोर पुरुषांचे उत्सव करून त्यांच्या कृतीचें व उद्योगाचें आपल्या देशबांधवांत स्मरण जागृत ठेवणें हें आमच्या प्रयत्नाधीन असून कृतज्ञताबुद्धीने म्हणा, अगर देशहिताच्या दृष्टीने म्हणा, हें आपलें पहिलें कर्तव्य आहे. शिवराजाच्या चरित्राचीं पारायणें केल्याने अथवा शिवजयंतीचे पुष्कळ उत्सव केल्याने कोणी मावळा अगर ची. ए., सुधारक अथवा धर्माभिमानी शिवाजी अथवा रामदास होऊं शकतो

असें नाही; पण ज्याप्रमाणे अलेक्झांडरचें चरित्र जुलियस सीझरस प्रोत्साहन मिळण्यास कारण झालें त्याप्रमाणे श्रीशिवाजीमहाराजांसारख्या थोर पुरुषांच्या उत्सवापासून व चरित्रापासून कालांतराने ज्या पुरुषांच्या अंगी नैसर्गिक बुद्धि किंवा ओज असेल त्यांस उमेद येण्याचा संभव आहे. थोर पुरुषांचीं चरित्रें, पुतळे, जयंत्या ज्या करावयाच्या त्या एवढ्याचकरितां होत; व तात्त्विक-दृष्ट्या विचार केला असतां त्यांत ईश्वरीकृपेचें कांही एक अंग नाही असें कधीहि म्हणतां यावयाचें नाही.

शिवाजीस थोर पुरुष म्हणा परंतु ईश्वरी अवतार म्हणूं नका हें म्हणणें शुद्ध वेडेपणाचें आहे. कोणासहि ईश्वरी अवतार म्हटल्याने त्याच्या गुणांचें ज्यांस साधेल त्याने अनुकरण करण्यास कोणतीहि कधीच अडचण येत नाही. फार लांब कशाला ? ईश्वरी अवताराची गोष्ट राहूंच द्या, पण स्वतः ईश्वराबद्दल विचार केला तरी ईश्वर आहे म्हणून त्याच्या गुणांचें आपल्या हातून होईल तितकें अनुकरण करण्याचा मनुष्य प्रयत्न करीत नाही काय ? नाही असें उत्तर द्या, म्हणजे सर्व घर्मांची राखरांगोळी एकदमच झाली. मग तुमचे प्रार्थनासमाजहि नकोत, शुभवर्तमानहि नको आणि तुकोबाहि नकोत. ईश्वर सर्व गुणांचें आदिस्थान आहे व मनुष्याची आणि त्याची तुलनाहि करतां यावयाची नाही; असें असतांहि जर ईश्वरी गुण आपल्यांत यावेत याकरितां आम्ही प्रयत्न करतो तर थोर पुरुषांस ईश्वरी अंश मानल्याने त्यांचे गुण आपल्यांत यावे याबद्दल आपण प्रयत्न करणार नाही काय ? या प्रयत्नांस सर्वाशीं यश येणें हें आमच्या स्वाधीनच नाही हें आम्हांस माहीत असतें, तथापि उद्योग करण्याचें कांही कोणी सोडून दिलें नाही. तद्वत्च प्रस्तुतचा प्रकार होय. ज्यांनी शिवजयंतीचा उत्सव करण्याचा प्रयत्न केला त्यांची लोकांस फसविण्याची बिलकुल इच्छा नाही, व नास्तिक सुधारकाप्रमाणे ईश्वरीकृपेचा अंश काढून टाकून थोर पुरुष आपलीं सर्व कामें प्रयत्नाने करतात असाहि खोटें विधान करण्याचा त्यांचा इरादा नाही. सर्व लोकांस आमचें एवढेंच सांगणें आहे की, तुम्ही आपल्या थोर पुरुषांचें स्मरण ठेवा, त्यांच्या कृतींचें काळजीने व आस्थेने मनन करा म्हणजे कालेंकरून तुम्हांस ईश्वराचें साह्य मिळून तुमचा खचित अभ्युदय होईल.

तेजस्विनि क्षमासारे नाति कर्कश्यमाचरेत् ।
अतिनिर्मथनादग्निश्चन्दनादपि जायते ॥

सत्तावन सालची धामधूम होऊन अडतीस वर्षे झालीं, तथापि त्या प्रसंवाची आठवण झाल्याबरोबर मन चरकत नाही असा हिंदुस्थानांत माणूस विरळा. बड्या गर्दीचें साल हिंदुस्थानच्या इतिहासांत ठळक अक्षरांनी नमूद केलेलें राहिल. त्याचें नांव काढल्याबरोबर आवेश, भय, उद्वेग इत्यादि अनेक विकारांनी प्रत्येक हिंदुस्थानवासी पुरुषाचें मन ग्रस्त होऊन जातें, अंतःकरणवृत्ति उचंबळू लागते व आपल्या भूत भविष्यन् स्थितीविषयी नाना त-हेचे कल्पनातरंग सुचून चित्तास अस्वस्थता उत्पन्न होते. त्या वेळचे प्रसंग डोळ्यांनी पाहिलेलीं माणसें हळूहळू नाहीशीं होत चाललीं आहेत व जीं थोडीं क्वचित् आढळतात त्यांना त्या गोष्टीविषयी स्मरण किंवा भाषणहि नकोसें झालेलें दिसतें. मागून आलेल्या स्वस्थतेच्या व आवादानाच्या काळांत जन्मलेल्या पिढीचेंच हल्ली चोहोकडे प्राधान्य असल्यामुळे अर्थात्च त्या धामधुमीचीं नुसतीं वर्णनें वाचूनहि अंगावर शहारे येतात; त्यांतून तीं वर्णनें विकारवश इंग्रज ग्रंथकारांनी लिहिलेलीं एकतर्फी व अतिशयोक्तीने पूर्ण भरलेलीं असल्याकारणाने तीं वाचणारांचीं त्या वेळीं घडलेल्या गोष्टीविषयी व पुढे आलेल्या माणसांविषयी अत्यंत कलुषित झालेलीं असावयाचीं. एकंदर धाम-

धुमीला बंड अशी संज्ञा प्राप्त झाली व नानासाहेब, तात्यासाहेब टोपे, झाशीची राणी इत्यादि प्रमुख व्यक्तींस बंडखोर, लुटारू, मारेकरी अशा थोर पदव्या मिळाल्या. ज्यांच्या बायकापोरांची धर्माभिमानाने वेडावलेल्या शिपायांच्या क्रोधानांत आहुति पडली, ज्यांचीं स्वतःचीं जीवितें मोठ्या शर्तीने बचावलीं व ज्यांचें समुद्रवल्यांकित राज्य क्षणाधांत नष्टप्राय होण्याच्या वेतांत आलें होतें, त्या इंग्रजांनी वरील प्रकारची पुष्पवृष्टि करून कोपशांति करून घेतली तर नवल नाही, व त्याबद्दल त्यांना फारसा दोषहि देतां येणार नाही. पण आमच्यांतीलच शहाणपणाचा व निष्पक्षपातित्वाचा टेंभा मिरविणाऱ्या ग्रंथकारांनी इंग्रज ग्रंथकारांवर सर्वस्वी भिस्त ठेवून स्वज्ञातीयांसच चोर, दरवडेखोरांपेक्षाहि दुष्ट ठरविण्याचा प्रयत्न करावा यापरती गर्हणीय व हानिकारक गोष्ट ती कोणती ? बंड व्हावयाचें तें होऊन गेलें, त्या भयंकर नाटकांत रंगभूमीवर आलेलीं पात्रें आपली इहलोकींची थोडीशी इतिकर्तव्यता संपवून नेपथ्यांतर्गत झालीं, व सार्वभौम ब्रिटिशसत्ता हालवून खुंटा बळकट केल्याप्रमाणे अधिकच चिरस्थायी झाली. असें असतां तत्कालीन पुरुषांची अवास्तव निंदा करून त्यांच्या दंशजांच्या दुःखावर डाग देण्यांत व त्यांच्या देशबांधवांस खाली पाहावयास लावण्यांत कित्येकांना पुरुषार्थ वाटत असेल, पण आमच्या मतें त्यापासून अतिशय नुकसान झालें आहे. इसापनीतींतील सिंहाचें चित्र काढणाऱ्या चितान्याप्रमाणे इंग्रजांनी आमचे इतिहास लिहावे व आम्हीं ते श्रुतिप्रमाण मानून त्यांचें पठणपाठण करण्यांतच संतोष मानावा ही आमच्या परावलंबनाची सीमा नव्हे काय ? तीस-पसतीस वर्षांपूर्वीं झालेल्या आमच्यांतील लोकांविषयी परकीयांनी केलेले असत्प्रलाप जर आमच्याने खोडून टाकवत नाहीत तर हजार दोन हजार वर्षांपूर्वीं आमचे पूर्वज कसे होते हें आम्हांस कसें समजणार, व आमच्या विद्याकलादिकांचें पुनरुज्जीवन तरी कसें होणार ? कितीएक इंग्रजांनी सत्तावनच्या बंडाचे बरेवाईट इतिहास लिहून ठेविले आहेत; तथापि इंग्लिश लोकांना त्या धामधुमीचें खरें स्वरूप व महत्त्व कळत असल्यामुळे त्यांची जिज्ञासा अजून तृप्त होत नाही व नवीन ग्रंथ बाहेर पडला की त्याजवर वाचकांच्या उड्या पडत आहेत. पण आम्ही कसले खप्पी ! अगदी डोळ्यांदेखत घडलेल्या गोष्टींचा विपर्यास होत असतांहि आम्ही वेफिकीर ! पेशव्यांच्या अन्नावर वाढलेलीं व पेशव्यांमुळे

नांवारूपास आलेलीं शोकडो घराणीं जेथे हयात आहेत तेथे पेशव्यांचा शेवटचा वंश बंडखोर ठरतो, तात्या टोपे लुटारूंचा नाईक होतो, व झाशीच्या राणीस कुलटेची पदवी मिळते तरी आम्हांस बिलकुल पर्वा नाही; उलट आम्ही ते ग्रंथ मोठ्या आवडीने व आदराने वाचतो. आमच्या देशाविषयी प्राचीन माहिती मिळत नसल्याबद्दल ह्यगय दाखविण्यांत येते, व आमच्या पूर्वजांमध्ये गिबन, हालन, मेकॉले अवतीर्ण झाले नाहीत म्हणून त्यांचा उपहासहि करण्यांत येतो; पण तीस-चाळीस वर्षापूर्वीची खरी हकीकत आम्हांस मिळू नये व ती मिळविण्याविषयी उत्कंठाहि वाटू नये हें आश्चर्य नव्हे काय? किंवा आश्चर्य तरी कसलें? बंडखोर ठरलेल्या लोकांची यदाकदाचित् तरफदारी केली आणि खाविंदसरकारची मर्जी खप्पा झाली तर उगीच पंचाईत; तेव्हा ही भानगड कोण करतो. आमची राजनिष्ठा इतकी जाज्वल्य आहे की यांकित् संशयाचा डागहि तिला खपत नाही! पण वस्तुतः सत्तावनच्या बंडाची खरी हकीकत जितकी बाहेर येईल तितकें इंग्रज राज्यकर्त्यांना व लोकांना दोघांनाहि फायदेशीरच आहे हें आमच्या लोकांच्या अजून लक्षांत येत नाही. डलहौसीसाहेबांनी जे अनन्वित प्रकार केले त्यामुळे पुढील अनर्थ गुदरला ही गोष्ट आता सर्वांस महशूर आहे. के, इव्हान्सबेलप्रभृति इंग्रज ग्रंथकारांनीहि ती प्रांजलपणें कबूल केली आहे. तेव्हा घडलेल्या चुका व त्यांचे परिणाम यांविषयी विश्वसनीय व सविस्तर माहती आपणांस नको काय? हवेंत चोहोकडे सामसूम असतां एकदम वावटळ किंवा धरणीकंप होतो तशी १८५७ एप्रिलअखेर एकाएकीं कलकत्यापासून दिल्लीपर्यंत धुमाकूळ उडून गेल्यामुळे इंग्रज लोकांना हिंदुस्थानांत केव्हा काय होईल कोण जाणे अशी दहशत बसून गेली आहे. पण वस्तुतः तें बंड कित्येक वर्षे आंत धुमसत असून अधिकाऱ्यांच्या मूर्खपणामुळेच लवकर उमगलें नाही हें आता निर्विवाद सिद्ध झालें आहे. तेव्हा तसला मूर्खपणा पुनः होऊं न देण्याविषयी आपणांस जपलें पाहिजे. तसेंच सत्तावनाची धामधूम व तिचें अखेर पर्यवसान यांपासून आणखीहि पुष्कळ गोष्टी लोकांनी शिकण्यासारख्या आहेत. त्या काळाचा खरा इतिहास जेव्हा लिहिला जाईल तेव्हाच त्या नीटपणे उमगनील.

सध्या तरी हें अवघड काम आमच्यापैकी कोणी हातीं घेईल असें दिसत नाही. तथापि त्याची आवश्यकता भासूं लागली आहे; व त्यांपैकी एक

पूर्ण करण्याचें श्रेय आमच्या एका सन्मित्राने नुकतेंच घेतलें आहे याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे. रा. रा. पारसनीस यांनी लिहिलेलें झाशीकर लक्ष्मीबाईचें चरित्र तीन-चार महिन्यांपूर्वी प्रसिद्ध झालें, व आजपर्यंत आमच्या वाचकांपैकी बरेच लोकांच्या पाहण्यांतहि तें आलें असेल. ज्यांनी तें वाचलें असेल त्यांना त्यांतील गुण निराळे दाखविण्याची जरूर नाही, व ज्यांनी पुस्तक पाहिलें नाही त्यांना सांगून त्याची गोडी कधीहि कळावयाची नाही. तेव्हा निरर्थक प्रशंसा करण्यांत कालक्षेप न करतां, आम्ही इतकेंच सांगतां की वर ज्या प्रकारचा इतिहास पाहिजे म्हणून सूचित केले त्या घर्तीवर हें पुस्तक लिहिलें असल्यामुळे इतिहासाभिज्ञांस तें फारच मोलवान् होईल.

सद्गुरु पुस्तकांत बंडाच्या एका अंगाचीच हकीकत दिली आहे. तथापि, ती विस्तृत, साधार व मोठ्या मार्मिक रीतीने वाचकांपुढे मांडली असल्यामुळे तीवरून एकंदर धामधुमीविषयी सहज अनुमान करतां येतें. बंडांतील नायकासंबंधाने इंद्रज कलमबहादुरांनी कशा खोट्या गोष्टी लिहून ठेविल्या आहेत हें ज्याला पाहावयाचें असेल त्याने पारसनीसांचें पुस्तक अवश्य वाचावें. महाराणी लक्ष्मीबाईवर आणलेल्या अनेक आरोपांचें चरित्रकारांनी ठिकठिकाणीं टीपा देऊन मुद्देसूद खंडन केले आहे. झाशीची राणी कोणी महत्त्वाकांक्षी बंडखोर-कृत्या नसून कपटपटु डलहौसीच्या अपहारबुद्धीने सर्वस्वी नाडलेली व अतिशय जुलमामुळे बेफाम होऊन गेलेली गरीब गाय होती असें त्यांनी मोठ्या खुबीने दाखविलें आहे. निकट पाठलाग केला असतां निरुपद्रवी हरीणहि पारध्यावर उलटतात किंवा वरील अवतरणांतर्गत सुभाषितांत म्हटल्याप्रमाणे अति घर्षणाने चंदनांतूनहि ठिणग्या निघतात, तेव्हा लक्ष्मीबाईसारखी मानी स्त्री आपलें नैसर्गिक भीहत्व क्षणभर विसरून जाऊन बंडखोरांस मिळाली यांत नवल तें कोणतें ? लॉर्ड डलहौसीचा अनावर लोभ कितीकांस जाचला हें पाहण्याचें हें स्थल नव्हतें; पण लक्ष्मीबाई-सारख्या अनाथ विधवेवर हा त्यांचा अंमल चालू व्हावा यावरून त्या वेळचे मुख्य अधिकारी किती स्वार्थपरायण झाले होते व त्यांना पुनः ताळ्यावर आणण्यास बंडासारख्या कडक मात्रेची किती जरूर होती हें सहज लक्षांत येईल. नाना किंवा तात्या किंवा इतर बंडवाले यांचे दुसरे कांही हेतु असतील;

पण झाशीची राणी तरी इंग्रजांच्या जुलमाला त्रासून व स्वेच्छेविरुद्ध त्या भोवऱ्यांत सापडली व स्त्रीजाति पडल्यामुळे लवकर निसटणें तिला दुरापास्त झालें, हें प्रस्तुत चरित्रकारांनी चांगलें दाखविलें आहे. ज्या दत्तकाचे हक्काबद्दल लक्ष्मीबाई दोन वर्षे इंग्रजसरकाराशीं भांडत होती व जो काढून घेण्याकरितां डलहौसीसाहेब इतके धडपडत होते, तो हक्क अट्टावनच्या जाहीरनाम्याने बिनबोभाट आणि बिनतक्रार हिंदुस्थानांतील सर्व राजेरजवाड्यांस आणि संस्थानिकांस देण्यांत आला, तेव्हा लक्ष्मीबाईने अखेरीस दिलेली मात्रा लागू पडली नाही असें कोण म्हणेल ? फ्रान्सांतील जोन ऑफ आर्क-प्रमाणे ह्या झाशीच्या प्रतापशालिनी राणीने धारातीर्थी स्वदेहाचा बळी देऊन पुढील पिढीची संतति व संपत्ति सुरक्षित केली असें म्हणण्यास मुळीच प्रत्यवाय दिसत नाही.

प्रस्तुत चरित्र लिहिण्यास आपणांस कशी स्फूर्ति झाली याची ग्रंथकारांनी प्रस्तापनेत मोठी मनोवेधक हकीकत दिली आहे. पांच वर्षांपूर्वी पंडित वसंतराव यांनी हिराबागेंत एक व्याख्यान दिलें. त्याचें सार प्रसिद्ध करण्याची आम्हांस त्या वेळीं बुद्धि झाली, व तेणेंकरून झाशीच्या राणीचे दत्तकपुत्र श्रीमंत दामोदरराव झाशीवाले यांचें अस्तित्व रा. पारसनिसांस कळून प्रस्तुत चरित्र लिहिणें सुकर झालें. येणेंप्रमाणें प्रस्तुत पुस्तक लिहिलें जाण्यास काकतालीय न्यायाने आम्ही कारण झालों याबद्दल आम्हांस अभिमान तर वाटतोच, पण त्याचें मुख्य श्रेय रा. पारसनीस व त्यांना खरी माहिती पुरविणारे श्रीमंत दामोदरराव यांसच दिलें पाहिजे हें उघड आहे. प्रस्तुत चरित्राची आम्हीं मागे एकदा ओळख करून दिलीच आहे, तथापि येथेहि त्यासंबंधाने दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. पुस्तकाची छपाई वगैरे बाह्यांग फार सुबक वठलें असून भाषा तर इतकी चटकदार साधली आहे की तें एकदा हातीं घेतल्यावर संपविल्याशिवाय खाली ठेंवत नाही. मधूनमधून कादंबरीच्या धर्तीवर रसभरित वर्णनें घालण्याचा ग्रंथकाराने प्रयत्न केलेला दिसतो, व तीं कितपत साधार आहेत हें कळत नसल्यामुळे केवळ ऐतिहासिक चरित्र या न्यायाने पुस्तकाची किंमत कमी वाटण्याचा संभव आहे; पण एक तर अशां स्थळें थोडीं असून सहज उमगण्यासारखीं आहेत, व दुसरें त्यांच्या द्योगाने पुस्तकास निःसंशय मनोवेधकता आली आहे. लक्ष्मीबाईची देवदर्शनास

स्वारी, किल्ल्यावरील लढाई, नंतर गावांत झालेली कत्तल वगैरे प्रसंगांची वर्णनें आमच्या म्हणण्याची साक्ष देतील. त्याचप्रमाणे कांही कांही जुन्या मुद्द्यांच्या गोष्टींसंबंधाने हवी तितकी माहिती दिलेली नाही. ता. ४ जूनच्या कत्तलींत राणीचें बिलकुल अंग नव्हतें हें चरित्रकारांनी सप्रमाण सिद्ध केले आहे. पण पुढे बंडखोरांच्या मेळांत ती कशी सामील झाली हें आमच्या मते जितक्या विस्तृत रीतीने सांगावयास पाहिजे होतें तितकें सांगितलेलें नाही. तसेच राणीने इंग्रज सरकारास पाठविलेलीं पत्रे भोवतालच्या लबाड लोकांनी गहाळ केलीं असें चरित्रकारांचें म्हणणें आहे त्यालाहि बळकटसा पुरावा नाही. राणी पूर्वीपासून इंग्रजांना अनुकूल होती तर सर ह्यू रोज आल्याबरोबर त्यास समक्ष भेटून सर्व संशयाचा निरास करण्यास तिने मागेपुढे पाहिलें नसतें; व तसें केले असतें तर ह्यूरोजसारख्या माणसाने तिचें कल्याण केले असतें असें आम्हांस वाटतें. पण राणीने इंग्रज आल्याबरोबर एकदम किल्ल्यांत तटबंदी करून लढाईस सुरुवात केली. कदाचित् भोवतालच्या लोकांनी तिला तसें करणें भाग पाडलें असेल; पण स्त्रीस्वभावाच्या साहजिक कोतेपणाने ती कोणाच्या तरी नादीं लागून पुढे बंडवाल्यांत अग्रगण्य झाली हें आपणांस कबूल केले पाहिजे. चरित्रनायिकेवर शत्रूंनी आणलेल्या आरोपांचें खंडण करून तिची कीर्ति उज्ज्वल करण्याचा ग्रंथकारांनी प्रयत्न केला आहे तो स्तुत्य आहे. तथापि तसें करतांना दुसऱ्या टोकाला जाऊन फाजील तरफदारी केल्याचा जो ह्या पुस्तकांत क्वचित् भास होतो तसेंहि करण्याची जरूर नव्हती. लक्ष्मीबाई किती झाली तरी माणूस, त्यांतून स्त्रीजाति, व त्यांत मानी स्वभावाची असून डलहौसीसारख्या आधाशी गव्हर्नराच्या जुलमाने गांजलेली, तेव्हा तिच्या हातून एखादी राजकारणी चूक झाली असली तरी त्याबद्दल कोणी मुज मनुष्य तिला फारसा दोष देणार नाही. 'एको हि दोषो गुणसन्निपाते' या न्यायाने तिच्या विमल कीर्तीस तेणेकरून बिलकुल डाग लागत नाही; व इंग्रज ग्रंथकार कांही भकले तरी महाराष्ट्र लोकांस असले अद्वितीय स्त्रीरत्न आपल्यांत निर्माण झाल्याबद्दल जो अभिमान वाटतो तो यत्किंचितहि कमी होणार नाही.

लक्ष्मीबाई रावसाहेब पेशव्याला जाऊन मिळल्यानंतरची हकीकत जशी द्यावयाला पाहिजे तशी दिलेली नाही. बहुशः ग्रंथकारांस तेव्हाची

माहिती मिळाली नसावी. ग्वाल्हेरवर चाल करून जाण्याची मसलत लक्ष्मी-बाईची, ती रावसाहेबांनी ताबडतोब उचलली. पण पुढे तिचा सल्ला घण्यांत येईनासा झाला किंबहुना यापुढे तिची स्वतंत्र कर्तृत्वशक्ति बहुतेक नाहीशी होऊन ती केवळ हुकमाची चाकर होऊन राहिल्यासारखी दिसते, हें मोठें गूढ आहे, व त्याचा उलगडा प्रस्तुत ग्रंथकारांनी नीट रीतीने केला नाही असें म्हणावें लागतें. काल्पीच्या पराभवानंतर बंडवाल्यांच्या कटांत अधिकाधिक फाटाफूट आणि अव्यवस्था होऊं लागलेली दिसते. एरव्हीं ग्वाल्हेर घेतल्यानंतर जो पाजीपणा झाला तो संभवत नाही. वस्तुतः हा भाग फार महत्त्वाचा असून चरित्रकारांनी अगदी त्रोटक माहिती दिली आहे; त्यामुळे एकप्रकारची निराशा होते. शेवटीं पुरवणीदाखल श्रीमंत दामोदर-रावांचा पुढील वृत्तान्त व शाशीच्या तहाचीं कलमें, वंशवृक्ष व मधून मधून कांही चित्रेहि घातलीं आहेत. पुस्तकांत नमूद केलेल्या स्थलांचा नकाशा जोडला असता तर निरनिराळ्या प्रसंगांचें वर्णन समजण्यास फार मदत झाली असती. असो; सदर्ह उणिवा पुढील आवृत्तींत भरून येतील अशी आम्हांस उमेद आहे. वर जीं थोडीं बहुत व्यंगें दाखविलीं त्यांनी पुस्तकाची उत्कृष्टता चांगली व्यक्त होते, कारण प्रस्तुत चरित्रवाचनाने वाचकांची जिज्ञासा कशी दुणावते याचें द्योतक तीं आहेत. गोडगोड पक्वान्नें पाहिल्या-बरोबर भूक वाढते असाच कांही अंशीं ह्या पुस्तकाचा प्रकार झाला आहे.

असो; आमच्या चरित्रकार मित्राची रजा घेण्यापूर्वीं आम्हांला पुनः मूळपदावर आलें पाहिजे. सत्तावनच्या धामधुर्मांत नाणावलेल्या माणसांपैकीं एकाचें हुबेहूब चित्र रा. पारसनीस यांनी आपणांपुढे मांडिलें आहे. इतरांसंबंधानेहि अशीच कोणी कामगिरी वजावील काय? प्रधाननायक नानासाहेब ह्यांचें चरित्र फारच मनोरंजक होईल असें वाटतें व तःसंबंधी माहिती देणारे लोकहि अजून कोठे कोठे सापडतील. येणेंप्रमाणे एकेका अंगाचें सविस्तर निरूपण झाल्यावर समग्र इतिहास लिहिण्यास सुकर जाईल व आम्ही आरंभीं जी मोठी उणीव दाखविली आहे ती सहज भरून येईल. यासंबंधाने आणखी कांही मजकूर लिहावयाचा आहे तो सवडीप्रमाणे पुढे एखादे खेपेस लिहूं

आशेची निराशा आणि निराशेची आशा १३

आशा बलवती राजत्रैराश्य परमं सुखम् ।

आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वर्पिति पिङ्गला ॥ - महाभारत

बंगालच्या फाळणीसंबंधाने नव्या पार्लमॅटसभेपुढे प्रश्न आला असता हिंदुस्थानचे सध्याचे सेक्रेटरी मि. मोल्ले यांनी केलेले भाषण आणि हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध वक्ते व पुढारी देशभक्त बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांची बारिसाल येथील मॅजिस्ट्रेट व पोलिस यांजकडून परवा झालेली संभावना ऐकून हिंदुस्थानच्या भावी स्थितीबद्दल लोकांच्या मनांत अनेक विचार घोळू लागले आहेत. इंग्रजी राज्य म्हणजे कायद्याचे, न्यायाचे आणि सुधारणेचे माहेरघर अशी आजपर्यंत पुष्कळांची किंबहुना सर्वांची समजूत होती असे म्हटले तरी हरकत नाही. सुमारे ८८ वर्षांपूर्वी पेशवाई मोडून या प्रांतांत टोपीवाल्यांच्या राज्याची जेव्हा स्थापना झाली, तेव्हा म्हणजे पेशवाईअखेरच्या सावळ्या गोंधळांत वाढलेल्या लोकांचे लक्ष स्वभावतःच साहेब लोकांच्या राज्यव्यवस्थेच्या टापटिपीकडे वेधले गेले. साहेब लोकांनी कवाईत शिकविलेली पलटणे, त्यांनी घालून दिलेली राज्यव्यवस्थेची शिस्त, राज्यांतील अंमलदारांचे कायद्याने क्रमवार नियमित केलेले अधिकार, देशांतील व्यापार व

व्यवहार सुरळीत चालण्याकरितां निर्माण केलेले रस्ते, टपाल किंवा पोलिस-खातें आणि कांही कालानंतर आगगाड्या व तारायंत्रें यांचें त्या वेळीं सर्व लोकांस मोठें कौतुक वाटून ते टोपीवाल्यांच्या हुशारीने चकित होऊन गेले होते. केवळ सामान्य लोकच नव्हेत, तर पेशवाईतील मोठमोठे सरदार व जहागिरदारहि या आश्चर्यास बळी पडले होते.

इंग्रजांची कोणतीहि गोष्ट घ्या; ती टापटिपोची, फायदेशीर व शिस्त-वार असावयाची असा त्या वेळीं मोठमोठ्या लोकांचाहि ग्रह झाला होता; व त्यांस असें वाटत होतें की, शेवटच्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीतील अंदाधुंदी मोडून त्या जागीं इंग्रजांची शिस्त आली हा एक ईश्वराचा आपल्या-वर मोठाच अनु ह झाला, आणि या सुखशांततेच्या राज्यांत आपलें व आपल्या पोरबाळांचें लवकरच कल्याण होईल. इंग्रज लोक विदेशी असून त्यांची धर्म, भाषा व आचार परकी आहेत ही गोष्ट त्या वेळच्या लोकांस माहीत नव्हती असें नाही; पण तिचा दूरवरचा परिणाम त्यांच्या दृष्टीस कशाने येणार? त्यावेळेपर्यंतच्या इतिहासांत हिंदुस्थानवर झालेलें परकी राज्य म्हटलें म्हणजे मुसलमानांचें होतें, आणि त्याचा जो अनुभव येथील लोकांस होता तो धर्मच्छलाचा होता. मुसलमान लोक किंवा बादशहा याच देशाचे कायमचे रहिवाशी झाल्याने कलाकौशल्याचा न्हास, अथवा व्यापाराच्या अगर दुसऱ्या स्वरूपाने संपत्तीचें या देशांतून अपहरण वगैरे आपत्तीकडे आमच्या लोकांचें लक्ष त्या वेळेपर्यंत गेलें नव्हतें व जाण्याचें कारणहि नव्हतें. इंग्रजांची परकीय या नात्याने मुसलमानांशीं तुलना करावयाची म्हणजे धर्माच्या किंवा आचाराच्या बाबतींत छल एवढीच गोष्ट डोळ्यापुढे उभी राही; आणि अशा दृष्टीने विचार केला असतां मुसलमानांपेक्षा इंग्रजांचें राज्य परकी असलें तरी शतपट बरें वाटे. धर्माच्या बाबतींत इंग्रज सरकार हात घालूं इच्छीत नाही अशी प्रतिज्ञा, सर्व धर्मातील लोकांस आपापले आचार पाळण्याची पूर्ण मुभा, व्यक्तिस्वातंत्र्य, विचारस्वातंत्र्य आणि माल-मत्तेचा सुरक्षितपणा एवढ्याच किंवा असल्याच प्रकारच्या गोष्टींनी त्या वेळच्या लोकांचीं मनं वेधून गेलीं होती; आणि स्वराज्य गेल्याबद्दल जरी कांही थोड्या लोकांस खेद वाटत होता व इंग्रजांकडून कोणत्याहि प्रकारचें इनाम अगर बक्षीस न घेण्याचा जरी त्यांनी संकल्प केला होता तरी एकंदरीत

सामान्यजनसमूहास ही क्रांति त्या वेळीं फायदेशीर व संतोषदायकच वाटली. जमीनपाहणी होऊन जमिनीचे सारे पहिल्या पाहणीत कमाल आकारापेक्षा कमी झाले, वतनदारांचे हक्क नियमित ठरून ते इनामदारांच्या कबजांतून सुटले, व्यापाऱ्यांवरील कांही कर कमी होऊन सडका वगैरे झाल्याने खुला व्यापार सुरू झाला. देशांत आगगाड्यांसारखीं कामें सुरू होऊन तन्निमित्त आलेले परदेशांतील भांडवल इकडे खर्च झाल्याने मजुरी अधिक मिळू लागली, आणि गरिबांचीहि कमिशनरसाहेब दाद घेऊं लागले; आणखी पाहिजे तें काय ?

घरीं बापाचें श्राद्ध असलें तर कारकुनास सुट्टी मिळो आणि असें असूनहि महिन्याचा पगार पुनः वेळच्या वेळीं नियमित ठरलेलाच. आमच्या पुण्यांत तर अशी आख्यायिका आहे की, शिरस्तेदारसाहेबांची स्वारी भेण्यांतून कोर्टांत आल्यावर तासभर निजावयाची आणि त्यांची वामकुक्षि संपल्यावर कमिशनर-साहेबांनी आपल्या कामास सुरुवात करावयाची ! बाजीरावीत वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी खालच्या अधिकाऱ्यांचा असा कधी तरी मान ठेविला होता काय ? अव्वल इंग्रजींतील इंग्रजी अम्मलदारांच्या अंगचा मोठा गुण म्हटला म्हणजे एतदेशीय लोकांबद्दलची आदरबुद्धि हा होय. बाबू सुरेंद्रनाथ यांजवर पोलिसाने परवा झडप घालून ज्याप्रमाणे पकडून नेलें तसा प्रकार त्या वेळीं होणें अशक्य होतें. इंग्रजांनी पेशवाई बुडविली ती आपला अपमान करण्याकरितां नव्हे, हक्क-संरक्षणाकरितां होय अशी त्या वेळच्या वड्या लोकांची समजूत होती; आणि एका वृष्टीने तर ही समजूत खरीहि होती. कारण पेशवाई बुडविल्यानंतर पेशव्यांनी ज्यांचे अधिकार संपुष्टांत आणले होते त्या सातारच्या राजास कंपनी सरकारने कांही दिवस स्वातंत्र्य दिलें होतें. इतर जाहगीरदारांची स्थितीहि याचप्रमाणे होती. ही मंडळी इंग्रजांच्या टापटिपीला व शिस्तीला अथवा त्यांच्या सुखशांततेच्या कारकीर्दीला इतकी भाळून गेली होती की, त्यांच्या परदरची फौज कमी करून फौजेबद्दल मिळणाऱ्या तैनाती उत्पन्ना-पैकी खर्चवेच वजा जातां बाकी राहिलेला भाग घरीं बसल्या तुम्हांस दिला तर ती गोष्ट तुम्हांस पसंत आहे की नाही, असा जेव्हा नव्या सरकाराकडून त्यांस प्रश्न विचारण्यांत आला तेव्हा "अहाहा ! घरीं बसून फुकट जहागीर देणारा 'असा प्रभु हि सेवकां न च कधी मिळे प्रथितां ॥'"

अशा प्रकारचे मयूरतुल्य धन्यवाद त्यांच्या तोंडांतून निघाले, आणि त्यांनी सरकारचें म्हणणें मोठ्या आनंदाने कबूल केलें ! सारांश, लहानापासून थोरापर्यंत, वतनदारापासून जहागीरदारापर्यंत, मजुरापासून मोठ्या सरकारी नोकरापर्यंत, आणि किरकोळ धंदा करणाऱ्यापासून मोठ्या व्यापाऱ्यांपर्यंत सर्वास एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभो झालेली ही राज्यक्रांति त्या वेळीं सुखावहच भासली.

घी देखलें, पण बडगा कोठे देखला ?

कांही वर्षे या मनोराज्यांत लोटल्यानंतर “ घी देखलें पण बडगा कोठे देखला ? ” या म्हणीचा लोकांस हळूहळू अनुभव येत चालला. पेशवाई बुडाल्याबरोबर जीं इनाम, नेमणुका, वर्षासनें, जहागिरी किंवा नक्त नेमणुका अगर वतनें खुलीं करण्यांत अगर चालवण्यांत आलीं होतीं तीं कारकुनी युक्तीनें हळूहळू कमी करण्यांत येऊं लागलीं; आणि देशांतील जमिनीची पाहणी होऊन जमाबंदीची वगैरे तपशीलवार माहिती गोळा झाल्यावर एतद्देशीय अंमलदारांस इंग्रजी अम्मलदारांकडून जो मान मिळत होता तोहि कमी झाला. इतक्या मुदतींत इंग्रजी अम्मलदारांची आणि त्यांच्याबरोबरच पेशवाईअखेर असलेल्या सरदार व जहागीरदार मंडळीची दुसरी पिढी अस्तित्वांत आली; आणि दोहोंकडच्या दुसऱ्या पिढीचे संबंध अर्थातच पहिल्या पिढीच्या संबंधांहून निराळ्या प्रकारचे बनू लागले. सरदार व जहागीरदार हे पेशवाई असतांना लोकांचे खरे पुढारी व पुरस्कर्ते होते; पण वर सांगितल्याप्रमाणे घरीं बसून स्वस्थपणें उदरनिर्वाह करण्याचीं साधनें त्यांस अब्बल इंग्रजींतील इंग्रजी अम्मलदारांनी उपलब्ध करून दिल्याने नव्या परिस्थितीचें घोरण लक्षांत घेण्याइतकी किंवा लक्षांत आलें असतां त्यांचा प्रतिकार करण्याइतकी हुशारी त्यांच्या अंगांत राहिली नाही. एतद्देशीय लोकांस पाश्चिमात्य शिक्षण देण्याचा क्रम नुकताच सुरू झाला होता; आणि त्या वेळच्या शिरस्त्याप्रमाणे या शिक्षणाच्या मशालीची किंवा अमृताची तेव्हा चोहोकडे तारीफच चालली होती. ‘ ज्ञानांजनशलाकेने ’ येथील लोकांच्या डोळ्यांतील सारा काढण्यास जें सरकार प्रवृत्त झालें त्याची थोरवी गावी तेवढी थोडीच, असें इंग्रजी शाळांतील पहिल्या भट्टींतून निघालेल्या सुशिक्षित

वर्गस वाटूं लागलें. हा वर्ग प्रायः पूर्वीच्या कारकुनी अगर भिक्षुकी वर्गापैकी असल्यामुळे वतनदार अगर जहागीरदार लोकांबद्दल त्यांस फारशी सहानुभूति नव्हती; आणि अल्पाभ्यासाने जेव्हा मोठमोठ्या पगाराच्या जागा एकदम मिळाल्या तेव्हा पूर्वीचे दरकदार, मानकरी, सरदार, इनामदार वर्गरे लोकांचे हक्क व महत्त्व कमी करण्याच्या कामी त्यांनी सरकारास मदत केली. इंग्रजी राज्याचें अखेरचें धोरण काय किंवा या धोरणाचा परिणाम काय इकडे कोणाचेंच लक्ष गेलें नाही.

ज्याला त्याला असें वाटे की इंग्रजांची प्रत्येक गोष्ट चांगली व अनुकरणीय आहे व त्यांच्यासारखे आपण झाल्याखेरीज आपली धडगत नाही. या समजुतीचा सामाजिक व धार्मिक बाबतींत काय परिणाम झाला तो सर्वास माहीत आहेच. सध्या तो विषय प्रस्तुत नसल्यामुळे तिकडे आम्ही वळत नाही. केवळ राजकीय दृष्टीने पाहिलें तर असें आढळून येईल की, पहिल्या इंग्रजी भट्टींतून निघालेल्या सुशिक्षित वर्गाने तत्कालीन इंग्रजी राज्याच्या धोरणास मदत केल्याने पेशवाईत जे पुढारी व पुरस्कर्ते पुरुष झाले त्यांच्या वंशजांस देशांतील लोकांचें पुरस्कर्तृत्व स्वीकारण्याची शक्ति अखेरीस राहिली नाही; किंवा यदाकदाचित् थोडीबहुत कोठे राहिली असल्यास फुकट घरीं बसून खावयास मिळालेल्या इनामाच्या किंवा नेमणुकीच्या लोभाने ती इच्छा निरुपयोगी झाली. पुढे इनाम कमिशन किंवा लॉर्ड डलहौसी यांची राजनीति, याने इनामदार किंवा संस्थानिक यांस इंग्रजी राज्यव्यवस्थेबद्दल पूर्वी जें आश्चर्य व कौतुक वाटत होतें तें कमी झालें, आणि धर्मोदायाच्या बाबतींत मुसलमानांपेक्षा जरी इंग्रज अधिक सुधारलेले व श्रेष्ठ असले तरी त्यांच्या राजनीतीच्या बुडाशीं षड्रिपंपैकी लोभाने आपलें अधिष्ठान ठेवलेलें आहे व त्यामुळे परिणामी हें राज्य सुखावह व्हावयाचें नाही, अशी समज हळूहळू होत चालली. ह्याच वेळीं १८५७ चें बंड झालें, आणि वर सांगितलेल्या जुन्या पुरस्कर्त्यांपैकी कांही असंतुष्ट झाले होते त्यांस संधि मिळून आगींत तेल ओतण्याचा त्यांनी केलेला प्रयत्न निष्फल झाला. आम्ही जी ही स्थिति सांगितली आहे ती मुख्यत्वेकरून महाराष्ट्र वाचकांकरिता असल्यामुळे महाराष्ट्रांतीलच वर्णिली आहे. तथापि त्यांतील तत्त्वे सर्व ठिकाणीं म्हणजे जेथे जेथे इंग्रजांचें राज्य झालें तेथे तेथे प्रचारांत आणलेलीं होती. बंगाल्यांत जमीनदारांचा

वर्ग उत्पन्न करण्यांत चूक झाली असें अलीकडील ग्रंथकार स्पष्ट म्हणत आहेत; पण ही चूक सोडून दिली तर बाकी ठिकाणीं म्हणजे मद्रास, नागपूर, मध्य-प्रांत, पंजाब या प्रांतांत इंग्रजांच्या राजनीतीचें धोरण 'आरंभगुर्वी क्षयिणी-क्रमेण' या न्यायाने पालटत चाललें होतें.

एतद्देशीय राजेरजवाडे व संस्थानिक यांच्यासंबंधाने ही अशाच प्रकारची राजनीति इंग्रज सरकारने स्वीकारली होती. १८५७च्या बंडानंतर दत्तकाचे वगैरे कांही अधिकार एका हाताने देऊन दुसऱ्या हाताने हिंदुस्थानांतील सर्व प्रजेस निःशस्त्र केलें आणि एतद्देशीय संस्थानिकांचे स्वतंत्रपणाने शस्त्रास्त्रें किंवा दारूगोळा करण्याचे अधिकार हळूहळू काढून घेऊन पोलिटिकल एजंटची कुरघोडी किंवा मगरमिठी जितकी अधिकाधिक त्यांच्या मानगुटीस वसेल अशी तजवीज करण्यांत आली. ही तजवीज एकाच प्रांतांत झाली असें नाही, तर हळूहळू सर्व हिंदुस्थान ह्या राजनीतीच्या पगड्यांत घेऊन अखेरीस लॉर्ड कर्झन यांस त्यावर कळस टेवण्यास सापडला; आणि हिंदुस्थान हे ब्रिटिश साम्राज्याचा खांबच नव्हे तर बरील घुमट आहे असें वाक्चातुर्याने नुकतेच आपल्या देशवांधवांस त्यांस सांगावयास मिळालें. हिंदुस्थान इंग्रजी साम्राज्याचा घुमट असो वा नसो; एवढें मात्र खास की, हिंदुस्थानांतील इंग्रजी साम्राज्याच्या राजनीतीचा घुमट लॉर्ड कर्झन यांच्या हस्ते बसविला गेला !

सुशिक्षितवर्गाचें पुढारीपण

इंग्रजी राज्याच्या पूर्वीच्या अमदानींतील प्रमुख गृहस्थांच्या किंवा सरदारांच्या हातीं असलेल्या लोकांच्या पुढारीपणास त्यांचे वंशज वर सांगितल्याप्रमाणे दीन होऊन मुकल्यानंतर समाजाचे पुढारी म्हणून इंग्रजी पद्धतीने तयार झालेल्या सुशिक्षितांचा वर्ग पुढे आला. आपणा सर्वास पूज्य असलेले वयोवृद्ध व तपोवृद्ध मि. दादाभाई नवरोजी हे ह्या वर्गातील प्रमुख गृहस्थ होत. भाऊ दाजी, रावसाहेब मंडलीक, नौरोजी फरदनजी, नाना मोरोजी, नाना शंकरशेट, माधवराव रानडे, काशीनाथपंत तेलंग वगैरे पुढारी गृहस्थहि ह्याच वर्गांत मोडतात. हीं मुंबई इलाख्यांतलीं नांवें झालीं; इतर इलाख्यांतहि राजकीय कामांत ह्या वेळीं पुढारीपण घेणारे गृहस्थ सुशिक्षित नि. टि. ६

वर्गातीलच होते व अद्यापहि सर्व इलाख्यांत आहेत. ह्या पुढ्यांच्याची खटपट आज जवळजवळ पन्नास-साठ वर्षे एकसारखी चालू आहे; परंतु त्या खटपटीचा आरंभापासून आतापर्यंतचा इतिहास पाहिला तर ज्या धोरणावर ही खटपट चालली आहे त्या धोरणानेच ती तडीस जाईल अशी आशा दिसत नाही. रावसाहेब मंडलिकांसारखे तेजस्वी पुरुष कांही दिवस एखाद्या कामास आड आले तर सरकारने तें काम तेवढ्या वेळेपुरतें वाजूला ठेवून पुनः संधि मिळाल्याबरोबर तेंच काम हातीं घेतलें, अशा एकदोन नव्हे तर अनेक गोष्टी आहेत. कंपनीच्या हातून राणीसरकारकडे राज्यसत्ता गेल्या-नंतर विलायतच्या इतिहासांत गाजलेलीं राजनीतीचीं तत्त्वे इकडे हळूहळू अमलांत येतील अशी आशा सर्वास वाटत होती; व १८५८चा राणीचा जाहीरनामा पाहिला असतां ती आशा सकारण होती असें म्हणण्यासहि हरकत नाही. सर सांगितलेंच आहे की, इंग्रजी शिक्षणाच्या पहिल्या भट्टींत तयार झालेली बहुतेक मंडळी इंग्रजी राज्यपद्धतीचें कौतुक करण्यांतच निवर्तली. यांच्या मागूनच्या भट्टींतील लोक अनुभवाने आणि ज्ञानाने अधिक धूर्त व शहाणे झाले. सुशिक्षित वर्गाच्या हुशारीच्या ह्या वाढीबरोबरच हिंदुस्थानच्या सरकारच्या राजनीतीचें धोरणहि वाढत चाललें. निरनिराळ्या इलाखाधिपतींस पूर्वी असलेलें स्वातंत्र्य नाहीसें होऊन राज्यकारस्थानाचीं सर्व सूत्रे व्हाइसराय किंवा स्टेटसेक्रेटरी यांच्या हातांत येत चाललीं होती; आणि सर्व हिंदुस्थानभर एक शिस्त, एक कायदा आणि एक पद्धत यांचा अंमल पसरत चालला होता. इंग्रज सरकारच्या राज्यपद्धतीचें धोरण ह्याप्रमाणे जरी एकमुखी बनत चाललें होतें तरी त्यांनी सुरू केलेल्या विद्याखात्यासारख्या उदात्त संस्था आणि प्रसंगविशेषीं त्यांच्या अंमलदारांनी किंवा खुद्द राणी सरकाराकडून प्रदर्शित झालेले उदात्त विचार यांच्या भरवशावर या वेळच्या - पुढारी मंडळींनी आपले सर्व उद्योग उभारले.

त्यांस असें वाटे की, इंग्रज सरकारचें राज्य जरी उत्तरोत्तर देशांतील लोकांस दारिद्रावस्थेस नेण्यास व निःसत्व करण्यास कारणीभूत होत चाललें - आहे तरी इंग्रज लोक जात्याच स्वातंत्र्यप्रिय असल्यामुळे त्यांच्या सर्व संस्थाहि स्वातंत्र्यपोषक आहेत व त्याच संस्थांचें अनुकरण हिंदुस्थानांतील राज्यकर्ते, येथील लोक ज्यामानाने अधिकाधिक सुशिक्षित होतील त्यामानाने करूं

लागतील. दांडग्या मुसलमानी राज्यकर्त्यांप्रमाणे इंग्रज सरकार कांही धर्मवेड - अगर दुराग्रही असे असतें तर पाश्चात्य शिक्षणच त्यांनी आम्हांस दिलें नसतें. हे राज्यकर्ते परकी असल्यामुळे अर्थशास्त्रदृष्ट्या यांच्या कांही संस्था आम्हांस अपायकारक आहेत खऱ्या; पण राज्यकर्त्यांची समजूत घालून त्याचा प्रतिकार करणें शक्य आहे. ज्या लोकांनी गुलामांचा व्यापार बंद केला आणि इताली व ग्रीसदेश स्वतंत्र होण्यास मदत केली त्यांच्या हातून हिंदुस्थानास कधी ना कधी तरी स्वातंत्र्याची देणगी मिळाल्याखेरीज राहणार नाही. आम्ही त्यास पात्र आहों असें त्यांच्या प्रत्ययास आणून दिलें पाहिजे; आणि ही प्रतीति पटली म्हणजे मग व्हाइसरायापासून तो तहत पोलिसशिपायापर्यंत सर्व जागा धर्माचा, जातीचा किंवा वर्णाचा भेद न राखतां आपणाकरितां ठेवलेल्याच आहेत. केवळ आमच्यांतील पुढारीच असें म्हणत होते असें नाही, तर इंग्रजी राज्यकर्त्यांपैकी कांही मुत्सद्दीहि याचप्रमाणे बोलत असत आणि इंग्रजी तालमींत तयार झालेल्या आमच्या पुढाऱ्यांस त्यांच्या ह्या दरबागी भाषेने तात्काळ मोह पडे. इंग्रज सरकार जाणतें आहे, इंग्रज सरकार न्यायी आहे, इंग्रज सरकार उदार आहे, इंग्रज लोक स्वातंत्र्यप्रिय आहेत वगैरे एक ना अनेक गोष्टी आमच्या पुढाऱ्यांच्या, समाजाच्या पुष्टीकरणार्थ पुढे येऊं लागल्या. परंतु इकडे देशाची सांपत्तिक स्थिति पाहिली तर ती उत्तरोत्तर खालावत चालली होती आणि लोकांचे हक्क अधिकाधिक संपुष्टांत येत चालले होते.

शेतीच्या जमिनीवर मिरासदारांची मालकी होती ती नाहीशी होऊन तो सारा देश आहे तोंपर्यंत त्याच्या ताब्यांतील जमीन फक्त नांगरण्याच्या हक्काचा मालक झाला व साराहि पहिल्या पाहणींत पूर्वीच्या कमाल आकारापेक्षा कमी झाला होता, तो दर फेरपाहणीस एकतृतीयांश याप्रमाणे दोन-तीनदा वाढून पहिल्या पाहणीच्या सरासरीने दुप्पट व कांही जागी पांच किंवा सातपट वाढविण्यांत आला. परकी व्यापाऱ्यांच्या चढाओढीने देशांतील उद्योगधंद्यांचा उत्तरोत्तर न्हास होऊं लागला; शेतकऱ्यांचें कल्याण करण्याच्या सबबीवर सावकार वर्गाची प्राप्ति कमी करण्यांत आली; इनामदार, वतनदार आणि सरंजामदार यांची प्राप्ति व हक्क ह्यांचा उत्तरोत्तर न्हास होऊन त्या मानाने ते अधिकाधिक सरकाराच्या कऱ्यांत गेले; दारूचें, मिठाचें आणि जंगलाचें सरकारी उत्पन्न वाढलें; राज्यकारभारांत एतद्देशीयांच्या मत्तास

कोणीहि अधिकारी भीक घालीतनासे झाले, इतकेंच नव्हे तर सरकारी नोकरांतील मोठ्या पगाराच्या, दर्जाच्या किंवा अधिकाराच्या जागा शक्य तेवढ्या गोऱ्या लोकांस देण्यांत येऊन मिशी न फुटलेला तरुण गोरा अधिकारी साठ वर्षांच्या एतद्देशीय पोक्त अधिकाऱ्यांच्या डोक्यावर नाचू लागला. सारांश, हळूहळू इंग्रजी राज्यव्यवस्थेचें बंधन अधिकाधिक आवळ होऊन एकसूत्री झालें आणि देशांतील संपत्तीचा न्हास होऊन दुष्काळ स्वदेशी म्हणून आमच्यांत घुसू लागला. या वेळच्या वर सांगितलेल्या आमच्या पुढारीवर्गास ही स्थिति चांगली कळून आली होती, व ती लोकांस समजून देण्याचाहि त्यांनी चांगला प्रयत्न केला. परंतु पूर्वसंस्काराने त्यांचा असा ग्रह झालेला होता की, ही स्थिति सुधारण्यास इंग्रज लोकांची किंवा राज्यकर्त्यांचीं मनें वळविणें हाच काय तो मार्ग योग्य व शक्य आहे. पहिल्यापहिल्याने दर एक इलाख्यांत किंवा प्रांतांत सार्वजनिक सभा, महाजनसभा किंवा ब्रिटिश इंडियन असोसिएशनसारख्या राजकीय संस्था निघून त्यांच्याद्वारे इलाखेवार फुटकळ प्रयत्नांस सुरुवात झाली; आणि कांही वर्षांनंतर या सर्व प्रयत्नांस राष्ट्रीय रूप देण्याकरितां राष्ट्रीय सभा स्थापन होऊन तिच्याद्वारा आमच्या राजकीय उन्नतीचे उद्योग सुरू झाले.

पहिल्या कांही वर्षें राष्ट्रीयसभेबद्दल लोकांस मोठी आशा होती. राष्ट्रांतील सुमारे हजार पुढारी एकत्र होऊन त्यांनी सरकारास एखादी सल्लामसलत दिली तर तिचा सुधारलेल्या सरकारकडून अवहेर होणें शक्य नाही असा तेव्हा पुष्कळांस भरवसा होता. पण 'भरवशाच्या म्हणीस टोणगा'—ह्या म्हणीचा कांही वर्षांनी प्रत्यय येऊं लागला. या उद्योगांत पडलेल्या लोकांच्या असें निदर्शनास आलें की, हिंदुस्थानांतील खरी राजसत्ता येथे असलेल्या गोऱ्या अधिकारीवर्गाच्या मुठींत आहे, आणि सरकारचे हेतु कितीहि स्तुत्य असले तरी मध्ये आडवें पडून बादशाही सद्धेतूचा ओघ हिंदुस्थानाकडे न—वळवूं देण्याचें सामर्थ्य ह्या अधिकारीवर्गाच्या अंगांत आहे. कांही काळपर्यंत हा अधिकारीवर्ग गाडें ओढीत होता, पण असली लपवाळपवी कोठपर्यंत चालणार? आम्हांस तुम्हीं शिक्षण दिलें आहे तरी शिक्षणाला अनुरूप असे अधिकार आता आम्हांस द्या असें जेव्हा लोकांचे पुढारी म्हणूं लागले, तेव्हा गोष्ट निकरावर येऊन टपली. 'वाप दाखव नाही तर श्राद्ध कर'

अशांतला हा प्रसंग होता; व लोकांच्या वतीने त्यांचा निकाल करणें लॉर्ड रिपनसारख्या मुत्सद्यासहि कठीण पडलें. विलायतच्या पार्लमेंटसभेमध्ये पर्यायाने अधिकारारूढ होणारे लिबरल किंवा कान्सरवेटिव्ह आमची दाद घेतील अशी आमच्या पुढाऱ्यांस बळकट आशा होती पण तीहि नाहीशी झाली. हिंदुस्थानचें राज्य हें लिबरल किंवा औदार्यबुद्धीच्या धोरणावरून चाललें असून तें धोरण कान्सरवेटिव्ह व लिबरल या दोन्ही पक्षांस मान्य झालेलें आहे. केवळ एक-पक्षीय नव्हे असें एक वाक्य प्रारंभीं नमूद केलेल्या मि. मोर्ले यांच्या भाषणांत आलेलें आहे.

या वाक्याचा अर्थ खुलासेवार सांगावयाचा म्हटला म्हणजे कान्सर-वेटिव्ह व लिबरल या दोघांचेंहि हिंदुस्थानाविषयी धोरण एकच आहे हा होय. तात्पर्य, एका देशाने दुसऱ्या देशावर राज्य करावयाचें तें कांही परमार्था-करितां नाही, स्वार्थाकरितां आहे; हें तत्त्व आता आमच्या पुढाऱ्यांच्या नजरेस अधिकाधिक येऊं लागलें. इंग्रजी साम्राज्य एकछत्री खरें; पण या साम्राज्याचे अधिपति 'यशसे विजिगीषूणां' किंवा 'त्यागाय संभृतार्थानां' या वर्गांतले नसून 'दास्याय विजिगीषूणां' आणि 'स्वार्थाय संभृतार्थानां' या कोटींतील आहेत याचे पुरावे उत्तरोत्तर अधिकाधिक दृष्टीस पडूं लागले. अर्ज करणें, ठराव मंजूर करून धाडणें, पुस्तकें छापवून किंवा वर्तमानपत्रांतून चर्चा करणें, विलायतेंत जाऊन व्याख्यानें देणें वगैरे सर्व कांही गेल्या पंचवीस तीस वर्षे चाललें आहे; व राष्ट्रीय सभेसारख्या संस्थांनी उत्पन्न झालेल्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेने हे उद्योग बऱ्याच नेटाने होत आहेत; परंतु ह्यापासून फलप्राप्ति होण्याची जी आशा प्रथमतः आम्हांस होती ती आता राहिली नाही. कदाचित् हेच उद्योग जास्त नेटाने चालू ठेविल्यास हा मार्ग श्रेयस्कर होईल असें कोणी म्हणतील, पण वस्तुस्थिति पाहतां अशा अनुमानास कांही आधार मिळत नाही. राज्यकर्त्यांची अशा उद्योगांबद्दल थोडीशी जरी सहानुभूति असती तर गोष्ट निराळी; पण सहानुभूतीच्या ऐवजी विराधी आणि - वैरभाव उत्पन्न होऊन आमच्या पुढाऱ्यांचे हे उद्योग हाणून पाडण्याकडे अधिकारी वर्गाची उघड प्रवृत्ति होत चालली आहे. इतकेंच नव्हे तर ज्या शिक्षणाने आम्हांस ह्या गोष्टी कळू लागल्या तें आपल्या अधिक ताब्यांत घेऊन त्याचें वीर्य कमी करण्याच्या उद्योगास अधिकारी वर्ग लागला आहे व

त्याचबरोबर वर्तमानपत्रकारांच्या गळ्याभोवतीं असलेली दोरीहि आवळण्यांत आली आहे. आमचें म्हणणें कितीहि सयुक्तिक किंवा निरुत्तर असलें तरी तिकडे कोणी लक्ष देत नाही; आमचे पुढारी कौन्सिलांत मोठ्या मेहनतीने तयार केलेलीं लांबलचक भाषणें करीत असतां कौन्सिलांतील ऑफिशल मॅम्बर आपल्या घरचीं किंवा ऑफिसचीं कामें करीत असलेले नजरेंस घेतात व वाजवी प्रश्नांसहि उडवाउडवीने जबाब मिळतात. आमचें कोणी ऐकत नाही इतकेंच नव्हे तर आमच्या पुढाऱ्यांसहि कस्पटाप्रमाणें बेगुमान रीतीने वागविण्यांत येतें. परवा बाबू सुरेंद्रनाथ यांची बारिसाल येथे जी संभावना झाली हें ह्याचें प्रत्यक्ष उदाहरण होय. त्यानंतरहि येथील इंग्रजी अधिकारीवर्गाकडून किंवा त्यांच्या विलायती देशबांधवांकडून आर्जवाने आम्हांस कांही हक्क अगर सवलती मिळतील अशी जर कोणास आशा असेल तर तो पुरुष साधूच्या वर्गातीलच समजावयास पाहिजे.

बेगुमान इंग्रजी अधिकारीवर्ग

असो; वर जो राजकीय चळवळीचा त्रोटक इतिहास दिला आहे, त्यावरून इंग्रजी राज्यकर्त्यांकडून प्रजेस हल्लीच्यापेक्षा समजुतीच्या, न्यायाच्या किंवा विनंतीच्या मार्गाने अधिक हक्क अगर सवलती मिळण्याची आशा उत्तरोत्तर कमी होत चालली आहे किंवा नाहीशी झाली आहे असें म्हटलें तरी चालेल. इंग्रजी अधिकारीवर्ग पहिल्याने मुग्ध व्रत स्वीकारून होता तो आता अगदी बेगुमान होऊन राणी सरकारची सनद अशक्य आहे किंवा हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांत पार्लमेंटसभेस हात घालतां कामा नये असें उघड म्हणूं लागला आहे. या वर्गाची अशी समजूत आहे की, इंग्लंडच्या हिताकरितां हिंदुस्थानचें राज्य कसें चालवावें हें आपणासच पूर्णपणें कळत असून आपण जी व्यवस्था केली आहे तीच शहाणपणाची, सोयीची व कायमची टिकण्यासारखी आहे. आपण घालून दिलेला हा सडकेचा मार्ग जेव्हा सुटेल तेव्हा इंग्रजी साम्राज्यावर आपत्ति येऊन त्याचा न्हास होईल. जिकलेल्या प्रजेस किती हक्क द्यावयाचे आणि किती नाहीत याचा निर्णय येथील अधिकारीवर्गानेच केला पाहिजे. पार्लमेंटसभेने या कामांत ढवळाढवळ करणें इष्ट नाही. आणि करील तर त्यांत साम्राज्याची हानि आहे. सारांश, हिंदुस्थानांतील जिकलेल्या प्रजेस साम्राज्याच्या नागरिकांचे पूर्ण हक्क न देतां

अर्धवट किंवा पुरे पंगु आणि निःसत्त्व करून ठेवणें हेंच साम्राज्याच्या दृष्टीने मुत्सद्दीपणाचें काम होय अशा विचाराचा तूर्त सर्व गोऱ्या लोकांत संचार व फैलाव झालेला आहे.

ह्या विचाराच्या ओघापुढे आमच्या पुढाऱ्यांच्या आशा निष्फळ होऊन मि. दादाभाई नवरोजी यांच्यासारख्यांच्याहि तोंडांतून निराशेचे उद्गार बाहेर पडत आहेत. तात्पर्य, ज्या आशेने पंचवीस-तीस वर्षांपूर्वी नवीन सुशिक्षित लोकांनी राजकीय उन्नतीच्या कामी पुढाकार घेऊन उद्योग करण्यास सुरुवात केली ती आशा आता राहिलेली नाही. अशा स्थितीत आम्हीं करावें तरी काय हा मोठाच प्रश्न आहे. आम्हांस जें पाश्चात्य शिक्षण मिळालें आहे त्याने हल्लीची आमची स्थिति आम्हांस दुःसह झालेली आहे. राज्यकर्ते उदार-बुद्धीने या कामी आम्हांस मदत करतील असें वाटत होतें, पण तीहि आशा व्यर्थ झाली. आता पुढील कर्तव्याची दिशा कोणती ? निराशेने उगीच बसणें हा कांही पुरुषार्थ नव्हे, आणि आशेवांचून तर अशा दुःखदायक परिस्थितीत जगणेंहि अशक्य आहे. मोठमोठ्या संकटांत सापडलेल्या लोकांच्या अंगीं हुरूप कायम राहण्यास पुनः अभ्युदय होण्याची आशाच कारणीभूत होते ही गोष्ट सर्वसंमत आहे. असें जर आहे तर आम्ही निराश होऊन करणार काय ? आणि आशा धरावयाची म्हटली तरी ती कसली धरणार ?

या प्रश्नास एक उत्तर आहे आणि तें शिरोभागीं निर्दिष्ट केलेल्या श्लोकांत व्यासांनी सांगितलें आहे. आशेवांचून आयुष्य अळणी आहे हें तत्त्व आम्हांस मान्य आहे. आम्ही कांही इंग्रजांत 'पेसिमिस्ट' किंवा आमच्या भाषेंत 'रडवे' म्हणतात त्या पक्षाचे नाही. आमचें इतकेंच म्हणणें आहे की, आता आम्हांस जो उद्योग करावयाचा, तो अमक्यावर भिस्त ठेवून अगर अमका तमका गृहस्थ आपणांस साहाय्य करील अशा आशेने करून उपयोगी नाही. आशेचेहि दोन प्रकार आहेत. एक लोभमूलक परावलंबी; आणि एक निराशेच्या पोटीं उत्पन्न झालेली स्वावलंबी. या दुसऱ्या आशेसच निर्वाणीचें धैर्य असें म्हणतात. आणि याच धैर्याने खऱ्या साधुसंतांनी परमेश्वरप्राप्ति करून घेतलेली आहे. राजनीति किंवा एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रावर राज्य करण्याची पद्धत ही कांही औदार्याच्या किंवा परमार्थाच्या पायावर रचलेली नसते. हा एक स्वार्थाचा धंदा आहे; आणि तो चालवतांना जिकलेल्या लोकांचीं मनं विशेष

न दुखवितां अर्थात् आपला फायदा चिरस्थायी कसा होईल या गोष्टीकडे अवश्य लक्ष पुरवावे लागते. पण तसें लक्ष पुरविलें तरी तेवढ्याने अधिकारी-वर्ग उदार आणि परोपकारी ठरत नाही. इंग्रजी शाळांतून जी गोष्ट आम्हांस शिकविली जात नाही किंवा आमच्यापासून लपवून ठेवण्यांत येते ती हीच होय. ह्यासाठी राजकीय चळवळींत पडणाऱ्या गृहस्थांस आमचें एवढेंच सांगणें आहे की, 'उद्धरेदात्मनात्मानम्' हें तत्त्व विसरूं नका. प्राचीन ऋषींचा हा सिद्धान्त अर्वाचीन इतिहासाने अधिक मजबूत झालेला आहे. ह्या इंग्रजी राज्यांतहि अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत की निराशेच्या आशेने, धैर्याने आणि स्वार्थत्यागाने जर तुम्ही त्या हातीं घेतल्या तर तुम्हांस त्या खचित साध्य होतील. हिंदुविश्व-विद्यालय, स्वदेशी चळवळ, वगैरे अलीकडे निघालेल्या गोष्टी याच मास-ल्याच्या होत. या जर तुम्ही घडवून आणाल तर तुमच्या अंगांत कांही जोम आहे असें राज्यकर्त्यांस कळून येऊन ते तुमच्या शब्दास व कृतीस कांही मान देतील; नाहीपेक्षा आज बाबू सुरेंद्रनाथ यांची जी स्थिति झाली आहे तीच तुम्हां आम्हां सर्वांची पुढे व्हावयाची आहे. ज्याच्या हातीं ससा तो पारधी या न्यायाने अधिकारारूढ मंडळी इतरांस आपल्या अधिकारमदाने तुच्छ मानीत आहेत, व मानतील. त्यांच्या औदार्यास, परोपकारबुद्धीस किंवा न्यायदृष्टीस शरण गेल्याने आपलें काम व्हावयाचें नाही, ही गोष्ट आता निर्विवाद सिद्ध झालेली आहे. अशा वेळीं कार्यसिद्धीसाठी आम्हांस एकच उपाय राहिला आहे आणि तो निराशेची आशा हा होय.

ह्या आशेच्या जोरावर भवाब्धि पार पाडून अनेक लोकांनी जर ईश्वर-पदाची प्राप्ति करून घेतली आहे, तर आपल्यावर आलेल्या संकटांचा सागर तरून जाण्याची शक्ति आपल्या अंगी उत्पन्न करण्यास हें साधन समर्थ आहे याबद्दल शंका घ्यावयास नको. मात्र हें साधन किंवा गुण हा आपल्या अंगी पूर्ण बिंबला पाहिजे; आणि तो तसा बिंबवून त्याप्रमाणे आपल्या हातून जर उद्योग झाला तर 'नैराश्यं परमं सुखम्' ह्या व्यासोक्तीचें बीज आम्हांस सापडलेसें होऊन आम्ही लवकरच हल्लीच्या दुःसह परिस्थितींतून पार पडूं. लोभमूलक परावलंबी आशेची निराशा होणें स्वाभाविकच आहे. पण अशा निराशेने हताश होण्याचें कांही कारण नाही. निराशेने मनुष्य खचतो हें खरें आहे व एवढ्या कारणामुळे कांही लोक कोणत्या तरी आशेच्या कासीं लागलेले

आढळतात. पण आमच्या मते ही चूक आहे. परावलंबी आशेचा भंग झाल्याने एखादा मनुष्य खचल्यास तो दोष मनुष्याचा आहे, निराशे चानव्हे. कारण निराशेच्या पोटीं उत्पन्न होणारी आशाच खरी कार्यकारी व सिद्धिप्रद असते असा अनुभव आहे. अशा प्रकारच्या आशेने अद्याप आम्ही उद्योग केला नाही असें वर दिलेल्या हकीगतीवरून दिसून येईल. हल्लीचा कालच असा आला आहे की, राजकीय उन्नतीप्रीत्यर्थ आम्ही करावयाच्या उद्योगास कांही तरी निराळें वळण लागलें पाहिजे. हें वळण कोणतें ह्याचें दिग्दर्शन येथे थोडक्यांत केले आहे. विषय इतका व्यापक आणि विस्तृत आहे की त्यावर लिहावें तेवढें थोडेंच ! तथापि एका लेखाच्या मर्यादित संक्षेपाने जितकें लिहितां आलें तितकें येथे सांगितलें आहे व त्यापासून आपणा सर्वांपुढे असलेल्या बिकट प्रश्नाचा उलगडा होण्यास जर कांही मदत झाली तर आमच्या लेखाचें सार्थक झालें असें आम्ही समजूं.

— विश्ववृत्त मासिक, एप्रिल १९०६

[१]

महाराष्ट्रांत गेले पांच-सहा महिने जो तंटा चालू होता; व ज्यामुळे अखेरीस सामाजिक परिषदेस राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांतून बाहेर पडावें लागलें त्यासंबंधाने अखेरेचे दोन शब्द लिहिण्याचें आमच्या मनांत आलें होतें; पण आतापर्यंत कांही कारणामुळे तसें करितां आलें नाही. डॉ. भांडारकर व न्या. रानडे यांचीं सामाजिक परिषदेसंबंधाचीं जीं भाषणें झालीं त्यांतहि या प्रश्नाचा बराच विचार केलेला आहे; व आमच्या सुधारकवर्गाचें असें म्हणणें आहे की, महाराष्ट्रांतील वादाने सामाजिक परिषदेस एक प्रकारचें व्यवस्थित स्वरूप मिळून तिचा फायदाच झाला आहे. खरोखरच अशी गोष्ट झाली असल्यास लाख रुपयांची गोष्ट झाली असें आम्ही म्हणतो. आम्हांस तरी सुधारणा कोठे नको आहे ? पण ती ज्या ज्या ठिकाणीं ' इसमें मेरा चांदभाई ' या न्यायाने मात्र नको. रा. व. रानडे म्हणतात त्याप्रमाणे हा प्रश्न व्यक्तिविषयक नाही. सुधारणा दोघासहि हवी असली तरी तिचें स्वरूप आणि मार्गहि दोघांच्या मते निरनिराळे आहेत. केसरीकारांस राव-बहादुरांचा मत्सर झाला आहे इत्यादि कांही कुत्सित कल्पना रा. व. च्या

कल्याणशिष्यांनी काढिल्या आहेत. जणो काय केसरीकारांस न्या. रानडे यांची हायकोर्ट जज्जाची जागाच पटकावयाची आहे. ह्या सर्व मूर्ख कल्पना रा. ब. रानडे ह्यांनी झुगारून देऊन वादाचें खरें स्वरूप बऱ्याच अंशाने लोकांपुढे मांडिलें याबद्दल आम्ही त्यांचे आभार मानितों. आमची अशी समजूत झालेली आहे की, इंग्रजी विद्येच्या अब्जल कॅफांत आमच्या कांही विद्वानांनी सुधारणेच्या ज्या दिशा अथवा मार्ग शोधून काढिले त्यांपैकी बहुतेक पंचवीस-तीस वर्षांच्या अनुभवाने आणि सदरील मुदतींत झालेल्या ज्ञानप्रसाराने निरूपयोगी अथवा अप्रयोजक ठरले आहेत अथवा ठरत चालले आहेत. खुद्द रा. ब. रानडे यांचेंच जर आपण उदाहरण घेतलें तर तेवढ्यावरूनहि ही गोष्ट शाबीत होईल. प्रार्थनासमाजाच्या एका अध्वर्यूने ज्ञानेश्वराचें चरित्र अथवा भक्तिविजयांतील संतचरित्रें मोठ्या प्रेमळ अंतःकरणाने गाऊं लागावीत, अथवा दुसऱ्या एका गृहस्थाने अद्वैतमतांचा सहिमा गावा हा कांही कालाचा लहानसहान प्रवाह नव्हे. हिंदुधर्म कसा आहे, त्यांत किती गोष्टी इतर धर्मपेक्षा चांगल्या आहेत, हिंदु लोकांच्या रीतिभातींपैकी सकारण अतएव ग्राह्य व निष्कारण अतएव त्याज्य कोणत्या इत्यादि गोष्टींचा खुलासा होण्यास आज जीं साधनें उपलब्ध आहेत तीं पंचवीस-तीस वर्षापूर्वीं नव्हतीं. त्या वेळीं असें वाटत होतें की, आम्ही आमच्या राज्यकर्त्यांच्या मानाने पाहिलें तर किती वेडगळ आणि किती अडाणी ! काय त्या आमच्यांतील जाती आणि काय आमचें अज्ञान; आमच्या बायका तरी कायहो अडाण्यांतल्या अडाणी. अशा रीतीने अर्धागवायु झालेला हा देश आपलें डोकें वर कसें काढणार ? करितां आता कांही विलंब करून उपयोगी नाही. स्त्रियांच्या शाळा काढा, विधवांचीं लग्नें लावा, जातिभेद मोडून टाकून सबगोलंकार करा आणि एका निराकार परमेश्वराची दर रविवारीं गुडघे टेकून डोळे मिटून प्रार्थना करीत जा म्हणजे तो सच्चिदानंद परमात्मा तुमची मनकामना एका क्षणांत पूर्ण करील ! पंचविसाच्या ठिकाणीं तीस वर्षे झालीं; आमचे वेडे लोक या उपदेशास ताबडतोब भुलून जाऊन देशोन्नतीचा नवा पाया घालतील अशी या पूर्व सुधारकांची समजूत झाली होती ती हळूहळू नाहीशी होत चालली आणि निराकार परमेश्वराच्या पंथाचा प्रसार करण्यास भक्त मिळावयाचें तेंहि निराकारच मिळाल्यामुळे त्या

पंथास अजूनपर्यंतहि कांही आकार आला नाही. विधवा-विवाहाची ज्या लोकांनी प्रवृत्ति पाडण्याचा उद्योग केला तेच स्वतः त्यापासून पराङ्मुख झाले आणि इंग्रजी शिक्षणाचा परिणाम मनुष्याच्या मनावर विपरीत होतो असें इंग्रजी शिकलेल्या विद्वान् लोकांच्या स्वैच्छ आचारविचार, आहार-विहारादि वर्तनावरून लोकांस पक्कें कळून आलें.

रा. व. रानडे यांनी आपल्या दुसऱ्या व्याख्यानांत अशी प्रौढी गायिली आहे की, आम्हां सुधारकांस बहुजन समाजाचें पाठबळ नाही ही गोष्ट खरी आहे पण हें पाठबळ नसलें म्हणून काय झालें? आमचा आधार याहून विशेष मजबूत आहे. तो कोणता म्हणाल तर सत्व व एकनिष्ठा हा होय. सत्य जोंपर्यंत आमच्या वाजूस आहे व जोंपर्यंत आपण सत्याकरितां व न्यायाकरितां भांडत आहोंत तोंपर्यंत आपलाच विजय होईल याबद्दल शंका नाही. रा. व. रानडेयांचे हे शब्द खरोखरच सर्वांनी लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. सत्य व एकनिष्ठा नको आहे तरी कोणास? दोन्ही पक्ष सत्याचकरितां भांडत असतात, पण एका प्रसिद्ध कवीने म्हटल्याप्रमाणे सत्यमात्र दोघांचा अच्चेर करीत असतें. रा. व. रानडे यांनी मोठ्या मार्मिक रीतीने आपल्या सुधारक मंडळीस ख्रिस्ती संतांची उपमा दिल्यासारखी केलेलें आहे; व डॉ. भांडारकर यांनीहि सर्वज्ञ बुद्धाच्या वचनाने आपल्या भाषणाचा उपसंहार केला आहे. कोठे बुद्ध, कोठे लूथर आणि कोठे आमचे सुधारक. ज्या राजांबिड्या पुरुषाने आपल्या प्रिय पत्नीचा व राज्याचा त्याग करून लोकांस सन्मार्गाचा उपदेश करण्यांत आपलें आयुष्य घालविलें त्याची योग्यता कोणीकडे आणि आमच्या सरकारी नोकरीमागे धावणाऱ्या जिव्हालौल्याकरितां आपल्या तर्कात न झालेल्या गोष्टी करूं इच्छिणाऱ्या सुधारकांची योग्यता कोणीकडे? आमचे बंधु अमृतबझार पत्रिकाकार म्हणतात त्याप्रमाणे सामाजिक सुधारणा म्हणजे सरकारी नोकरीतील कांही इसमांस पुढे घेण्याचा हा एक मार्ग झालेला आहे. बाकी रामदास-तुकारामाच्या गोष्टी त्यांनी सांगाव्या आणि आम्हीं ऐकाव्या इतकेंच. या भावी धर्मसंस्थापकांपैकी एकानेहि पदरास झीज लावून घेतली नाही अथवा रामदास-तुकारामाप्रमाणे संसारत्याग केला नाही. असल्या लोकांनी आरंभिलेल्या कृत्यांस यश न येतां त्यांची व त्यांच्या कृत्यांची उपहास्यता होऊं लागली तर त्यांत अपराध तरी कोणाचा? सामाजिक

सुधारणा करण्याचे हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रदेशांतून निरनिराळे मार्ग आहेत ही गोष्ट जर रा. ब. रानडे यांस मान्य आहे तर मग सदर सुधारणे-बद्दल महाराष्ट्रांतच त्यांच्या पक्षाने एवढा बखेडा माजविण्याचें कांही कारण नव्हतें. आमच्यांतील वेदांती लोकांनी निरनिराळ्या धर्मपंथांची ज्याप्रमाणे निरभिमानबुद्धीने एकवाक्यता करून घेतली आहे त्याचप्रमाणे सामाजिक सुधारकांनी करून घ्यावयास नको आहे काय ? जुने सोडून सुधारणा व्हावयाची नाही. जातिभेद सोडावयाचा असल्यास तो हळूहळू सोडला पाहिजे. सोऱ्याची सुरी म्हणून उरांत भोसकून घेण्यांत कांही अर्थ नाही इत्यादि विचार डॉ. भांडारकर यांच्या भाषणांत मधून मधून आलेले आहेत. पण त्याचबरोबर आमच्या जातिवांधवांस जर आपण आपले हक्क देण्यास तयार नाही, तर इंग्रजसरकाराने तरी आम्हांस राजकीय हक्क कां द्यावे ? असे अक्बल इंग्रजांतील कांही अपरिपक्व विचार प्रदर्शित केलेले आहेत. विचारसरणीमधील या भेदावरून डॉ. भांडारकर यांच्या विचारपद्धतींत हल्ली जो थोडाबहुत फरक पडला आहे तो कांही तरी बाह्यकारणामुळे पडला असावा असे अनुमान होतें. आम्हीं आपल्या बायकांस शिक्षण दिलें नाही तर इंग्रजसरकार आपणांस राजकीय हक्क देणार नाही इत्यादि विधानें आता सर्वास अगदी पोरकट वाटू लागलीं आहेत.

आमचे सुधारक ज्या कांही सुधारणा हल्ली करूं इच्छित आहेत त्या सर्व आयर्लंडांत झालेल्या आहेत. विधवाविवाह आहे, प्रौढविवाह आहे, जातिभेद नाही, मांसमद्यसेवन यथेच्छ सुरू आहे, पण जिव्हारे आयर्लंड सात-आठशे वर्षे धडपडत असतांही अद्याप परवशतेच्या निरयस्थितींतून बाहेर पडत नाही, यामुळे सामाजिक सुधारणा नको असें आम्ही म्हणतो असें कोणीहि समजू नये. आमचें एवढेंच म्हणणें आहे की, डॉ. भांडारकर यांनी सामाजिक सुधारणेचा व राजकीय हक्कांचा जो हा संबंध जोडला आहे तो अगदी भ्रान्तिमूलक व निराधार आहे. मुंबईच्या एका इंग्रजी वर्तमानपत्राने डॉ. साहेबांच्या या वाक्याचें अवतरण घेऊन स्पष्टोक्तीबद्दल त्यांचें मोठें अभिनंदन केलेलें आहे; पण हें अभिनंदन इसापनीतींतील झाडावर मांसाचा तुकडा चोर्चीत घेऊन बसलेल्या कावळ्याचें कोल्ह्याने जें अभिनंदन केलें त्यासारखें आहे. जातिभेद सर्वांशी सोडल्याखेरीज एकराष्ट्रीयता व्हावयाची नाही व वरच्या जातींनी खालच्या जातींस आणि

पुरुषांनी स्त्रियांस आपआपल्याप्रमाणेच सर्व हक्क दिल्याशिवाय ते राजकीय हक्कास पात्र होत नाहीत हे डॉ. साहेबांचे बोल ग्याझेट, टाइम्सकत्यांस कां प्रिय होऊं नयेत ? पण ह्या पत्रकारास आमचें एवढेंच विचारणें आहे की, तुमच्या देशाजवळच आयर्लंड देशांत या सर्व सुधारणा कधीच झालेल्या असतां व इंग्रजांचा व ऐरिश लोकांचा शरीरसंबंधहि होत असतां त्यांस हे हक्क अजून कां मिळत नाहीत ? सारांश, राजकीय हक्क मिळण्याचें अगर मिळविण्याचे मार्ग दुसरे आहेत. हिंदुस्थानांतील दोन-चार विधवांचीं लग्नें या सालांत जास्त लागलीं, किंवा दहा-पांच विधवांनी केशवपन केलें नाही तर त्याने या राजकीय प्रश्नाचा उलगडा होण्यास यांकिंचितहि मदत होण्याचा संभव नाही. हें तंत्र निराळें आहे व त्याकरितां उद्योगहि निराळ्याच प्रकारचे व्हावयास पाहिजेत. महाराष्ट्रांत ज्या वेळेस स्वतंत्रता वास करित होती, व ज्या वेळेस तेथील पुरुषांच्या अंगांत कर्तबगारी आणि शौर्य हीं खेळत होतीं त्या वेळेस त्यांनी त्यांस योग्य वाटल्या त्या सामाजिक सुधारणा बिनदिवकत अमलांत आणल्या आहेत. त्या इतक्या की, बंगाल, मद्रास अगर हिंदुस्थानांतील दुसरे प्रांत यापेक्षाहि महाराष्ट्रांतील स्त्रियांस पुष्कळ अधिक स्वतंत्रता व मान आहे असें त्या त्या प्रांतांतील लोकहि कबूल करितात. अशा स्थितींत आम्हीं पुन्हा इंग्रजी ग्रंथकारांचें, अधिका-यांचें किंवा वर्तमानपत्रकारांचें म्हणणें झेलून त्याप्रमाणे आपणहि बोलण्यास लागावें हें मोठें लांछनास्पद आहे. आधी सामाजिक सुधारणा करून आणि मग देशोन्नतीस लागलेले किती दाखले डॉ. भांडारकर यांच्यापाशी आहेत हें आम्हांस माहित नाही. आमच्या दृष्टीस जीं एक-दोन उदाहरणें पडतात तीं त्याच्या उलट आहेत. त्यावरून डॉ. भांडारकर यांचा सिद्धान्त समर्थन होत नाही; इतकेंच नव्हे तर त्याच्या अगदी विरुद्ध अनुमान निष्पन्न होतें. राजकीय हक्कसंपादनाचें हें तत्त्व डॉ. भांडारकर यांनी पूर्णपणें लक्षांत घ्यावयास पाहिजे होतें; पण तसें न करितां त्यांनी आपल्या भाषणांत जातां जातां राजकीय चळवळीस दूषणें देण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो अगदी असमंजसपणाचा आहे. स्थलसंकोचास्तव या विषयावर जें अधिक लिहिणें आहे तें पुढील खेपेस लिहू.

[२]

सुधारणेचे निरनिराळे मार्ग असल्यामुळे मतभेद कसा होतो याबद्दल रा. व. रानडे यांनी सामाजिक परिषदेच्या वेळीं जें भाषण केलें होतें, त्यावर आणि डॉ. भांडारकर यांनी अध्यक्ष या नात्याने जें भाषण केलें होतें त्याबद्दल आमचे जे कांही विचार होते त्यांपैकी कांही विचार गेल्या अंकीं दिले आहेत. आमचे सुधारक म्हणतात त्याप्रमाणे सामाजिक सुधारणा झाल्याखेरीज राजकीय हक्कास आम्ही पात्र होत नाही वगैरे डॉ. भांडारकर यांच्या भाषणांत जीं कांही वाक्ये आहेत तीं समजसपणाचीं आहेत असें आम्हीं लिहिलेंच आहे. यावरून एवढेंमात्र सिद्ध होतें की, ही सुधारक मंडळी प्रसंग पडल्यास आपल्या हट्टाकरितां राजकीय चळवळींत व्यत्यय आणण्यास मागेपुढे पाहणार नाहीत. हिंदुस्थानचें राज्य आमच्या हवाली करा, असें इंग्रजसरकारास सांगण्याचा कोणत्याहि राजकीय चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांचा हेतु नाही. आम्हांस प्रस्तुतच्या राज्यपद्धतींत जे फेरफार पाहिजे आहेत, ते अशा प्रकारचे आहेत की, त्यांच्याशीं जातिभेदाचा किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि सामाजिक प्रश्नाचा म्हणण्यासारखा संबंध पोचत नाही. असें असतां अमुक एक सामाजिक सुधारणा आम्ही करूं तरच आम्ही राजकीय हक्क मिळण्यास पात्र होऊं, अशा रीतीने आपलें मत प्रदर्शित करणें म्हणजे आधीच नाखूप असलेल्या सरकारास लोकांच्या मागण्या नाकबूल करण्यास उत्तेजन देण्यासारखें नव्हे काय ? आणि तें कशाकरितां तर आपली समाजसुधारणेचीं मते लोकांनी कबूल करावीं म्हणून. म्हणजे समाजसुधारणेकरितां राजकीय सुधारणा अडकून राहिली तरी बेहेत्तर आहे, असेंच म्हणण्यासारखें आहे. आम्हांस हें म्हणणें अगदी नापसंत आहे; व रा. व. रानडे अथवा डॉ. भांडारकर यांसारखे विद्वान् गृहस्थ जरी त्या मताचे असले तरी जोपर्यंत तें मत आम्हांस सयुक्तिक अथवा हितकारक वाटत नाही तोपर्यंत आमची प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष त्या मतास संमति देणें म्हणजे आम्हीं आपल्या कर्तव्यास विसरण्यासारखेंच आहे.

न्या. रानडे अथवा डॉ. भांडारकर यांच्या विद्वत्तेबद्दल आम्हांसहि त्यांच्या अनुयायांप्रमाणेच अभिमान वाटत आहे. पण यांच्यासारख्या विद्वानांनी २५।३० वर्षापूर्वी ज्या गोष्टींचा उपक्रम केला, त्यांचा पाया चांगल्या तत्वावर रचला

गेल्या आहे, अशी आमची समजूत नसल्यामुळे आम्हांस त्यांच्या कृतीचें वास्तविक स्वरूप लोकांपुढे भांडावें लागतें त्यास आमचा नाइलाज आहे. इंग्रजी राज्याच्या आरंभीं पाश्चात्य शिक्षणामुळे एकदम जे मनोविकार जागृत झाले त्यांपैकी कांहीकांचा जोर गेल्या २५।३० वर्षांत बराच कमी झालेला आहे. आमचा धर्म अगदी टाकाऊ आहे, आमची समाजरचना अगदी चुकीची आहे, वर्णव्यवस्था सर्वांशीं गैरफायद्याची व द्वैधीभाव वाढविणारी आहे, आणि ती मोडल्याखेरीज देशाच्या भावी उत्कर्षाचा आरंभहि व्हावयाचा नाही इत्यादि अपरिपक्व विचार आता सर्वांशीं फारच थोड्या लोकांस ग्राह्य वाटतात अशी स्थिति आली आहे. ही स्थिति येण्यास इंग्रजी विद्येचा अतिपरिचय हें एक तर कारण खरेंच, पण त्याखेरीज आमच्या देशाच्या प्राचीन विद्येचें युरोपियन लोकांनी केलेलें पुनरुज्जीवनहि बऱ्याच अंशीं हा परिणाम घडवून आणण्यास कारणीभूत झालेलें आहे. एका प्रसिद्ध इंग्रजी इतिहासज्ञ कायदेपंडिताचें असें मत आहे की, युरोपांतील राष्ट्रांची सुधारणा होण्यास त्यांतील वर्णव्यवस्था मोडून समाजाची रचना परस्परांच्या सोई व करार यांवर उभारली गेली हें मुख्य कारण होय.

वर्णव्यवस्थेंत प्रत्येक मनुष्याचा धंदा अथवा उद्योग त्याच्या इच्छेतून भिन्न कारणांनी नियंत्रित झालेला असतो. परंतु युरोपांतील स्वतंत्र देशांत हवा तो धंदा हवा त्यास करण्यास मोकळीक असते, त्यामुळे परस्परांची चढाओढ लागून चांगले तेवढेच लोक पुढे येतात व बाकीच्यांस अन्नाचीहि भ्रांत पडते असें आता पूर्णपणें आढळण्यांत आलें आहे. सारांश, कोणतीहि समाजरचना घ्या, ती सर्वांशीं निर्दोष म्हणून कधीहि असावयाची नाही, हें तत्त्व आता बऱ्याच लोकांच्या लक्षांत येऊन चुकलें आहे. “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः” हा हिंदुसमाजाचा पाया आहे; व इच्छेस येईल तसें करण्यास प्रत्येकास, तो कराराने बांधला नसल्यास मोकळीक आहे, हें पाश्चात्य राष्ट्रांतील समाजरचनेचें तत्त्व आहे. आता रा. व. रानडे वगैरे कांही गृहस्थांचें असें म्हणणें आहे की, आमच्या समाजाची इमारत या पूर्वीच्या पायावरून ओढून या दुसऱ्या पायावर ठेविली पाहिजे. नाहीपेक्षा एकोणिसाव्या शतकाच्या राष्ट्रीय झगड्यांत आपला निभाव लागणार नाही ! आमच्या मते हें सयुक्तक नाही. युरोपांतील राष्ट्रांच्या समाजाची घटना जरी निराळ्या तत्त्वावर झाली असली तरी त्या राष्ट्रांतील समाजपद्धती-

पासून वाईट परिणाम होत नाहीत असें नाही. 'गाव आहे तेथे म्हारवडा आहेच' या म्हणीप्रमाणे युरोपांतील राष्ट्रांतहि समाजसुधारणा होण्यास अद्याप पुष्कळ जागा आहे. चढाओढीच्या तत्त्वावर रचलेल्या समाजांत संपत्तीची सारखी वांटणी न होतां कांही अतिशय श्रीमंत व कांही अतिशय दरिद्री अशी स्थिति प्राप्त होते; आणि विवाहसंस्कारासहि कराराचें स्वरूप आल्यामुळे विधवांच्या ऐवजीं कुमारिकांची संख्या वाढून गृहस्थाश्रमाच्या सुखास पुष्कळ स्त्रिया अंतरतात. या दोन उदाहरणांवरून अमुकच तत्त्वावर समाजाची रचना झाली असल्यास तें राष्ट्र सुखी होतें, हें म्हणणें किती अविचाराचें आहे हें लक्षांत घेईल. स्वतंत्रतेचा किंवा राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान म्हणून जो कांही जोम आहे, तो जोपर्यंत जागृत असतो तोपर्यंत समाजरचना कशीहि असली तरी त्यांतील दोष राष्ट्राच्या उन्नतीस अथवा भरभराटीस आड येत नाहीत. पण एकदा का तो जोम नाहीसा झाला म्हणजे तेच दोष रावणाच्या धनुष्याप्रमाणे छातीवर बसून जगांत त्या लोकांची उपहास्यता होण्यास कारण होतात ! सारांश, समाजरचनेपेक्षा लोकांमध्ये एक प्रकारचा आपल्या संस्थांबद्दल व देशाबद्दल अभिमान जागृत ठेवण्याची प्रत्येक देशकल्याणाकरितां झटणाऱ्या माणसाने आधी तजवीज ठेविली पाहिजे. जुन्यास सोडून जातां कामा नये. असे नुसते शब्द वापरल्याने हा कार्यभाग होत नाही. तो होण्यास जुन्या संस्थांबद्दल खरोखरच योग्य अभिमान वाटावयास पाहिजे. 'योग्य' असें म्हणण्याचें कारण एवढेंच की, हल्लींच्या काळांत सर्वांशीं अगर सर्वतोपरी जुन्या संस्था चालणें दुर्घट आहे, हें आम्हांसहि मान्य आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांची व आमची कर्मधर्मसंयोगामुळे जी सांगड पडली आहे तिचा साखळीच्या दोन्ही दुव्यांवर परिणाम झाल्याखेरीज राहावयाचा नाही. तथापि तेवढ्यामुळेच आमच्या समाजरचनेचा पाया खणून काढून पुनः नवा पाया घातल्याखेरीज चालावयाचें नाही, असें मात्र आम्हांस वाटत नाही. रा. व. रानडे व डॉ. भांडारकर यांची दिशा याहून भिन्न आहे.

जातिभेद सोडून स्त्रियांस करारशास्त्रांतील सद्वांताप्रमाणे मोकळीक मिळाल्याखेरीज देशाचें पुढे पाऊल पडावयाचें नाही, असे त्यांच्या सुखांतून अनेक वेळा उद्गार निघालेले आहेत; व या उद्गारांस अनुरूप अशीच गेल्या २५।३० वर्षांतली त्यांची वर्तणूक आहे. अलीकडे अलीकडे या विद्वानांचे कांही उद्गार

निराळ्या तऱ्हेचे येऊं लागले आहेत, पण हा फेरफार अद्याप बराच वरकरणी आहे असें आम्हांस वाटतें. मिसिस अॅनि बिझांट यांची ज्याप्रमाणे युरोपांतील समाजरचनेची तत्त्वे चुकीची आहेत अशी खात्री झालेली आहे व तशी खात्री झाल्यामुळे हिंदुसमाजाच्या समाजरचनेचीच मूलतत्त्वे इह व परलोकीं प्रत्येकास अधिक हितावह आहेत असें त्या सांगत फिरत आहेत, त्याप्रमाणे आमच्या सुधारकवर्गाची अद्याप पुरी समजूत झालेली नाही; व त्यामुळेच दूषसाहेब अगर पंडिता रमाबाई यांच्यासारख्यांच्या ते सहज नादीं लागतात. हिंदुसमाजाच्या स्वरूपांत अगर रचनेंत फेरफार व्हावयास नको अगर तो व्हावयाचा नाही, असें आम्ही म्हणत नाही. प्राच्य व पाश्चात्य, आध्यात्मिक व आधिभौतिक अथवा वर्णव्यवस्थांकित व यदृच्छाचारप्रवर्तक अशा नव्या-जुन्या सुधारणांचा संयोग झाल्याने जुन्या समाजरचनेच्या तत्त्वांत कांही तरी फेरफार झाला पाहिजे व होईल, हें म्हणणें कोणासहि मान्य करावें लागेल त्यावद्दल वाद नाही. वाद काय तो एवढाच की, वर ज्या दोन तऱ्हेच्या सुधारणा सांगितल्या त्यांपैकी एकीचा लोप करून दुसरी स्थापन करावयाची अथवा जुन्या संस्थेंतच योग्य असे कांही फेरफार करून तिचें पुनरुज्जीवन करावयाचें. रा. व. रानडे म्हणतात तो मतभेद हाच होय. व याचकरितां प्रसंग विशेषीं मोठालीं रणें माजतात.

हिंदुस्थान देशांत अनेक जातींचे, पंथांचे व धर्मांचे लोक आहेत. या सर्वांची एकवाक्यता करण्यास एक भाषा, एक धर्म, सर्वांचे एकमेकांशीं अप्रतिबंध रोटीबेटीव्यवहार यांखेरीज दुसरा मार्ग आहे की नाही व असल्यास तो कोणता हा एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आमच्या देशांत जातहि एक नाही व धर्महि एक नाही, तर सर्वांची तोंडमिळवणी कशी होणार, असे विचार मनांत घेणें अगदी साहजिक आहे; व अजबल इंग्रजींत या प्रश्नास जें उत्तर मिळालें त्याचेंहि आम्हांस फारसें नवल वाटत नाही. पण या २५।३० वर्षांत हे विचार पालटण्यास बरीच कारणे झालीं आहेत. वेदांता-सारख्या व्यापक धर्मांत सर्व धर्मांचा अंतर्भाव करून 'स्वधर्मो निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' या किंवा 'येऽन्य देवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्य विधिपूर्वकम्' आणि 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।'

या भगवद्वचनांत सांगितल्याप्रमाणे सर्व धर्माच्या व पंथांच्या लोकांचें ऐक्य होणें वर्णसंकर करून एकधर्म करण्यापेक्षा अधिक सुखकर व शक्य आहे असें पुष्कळांचें अलीकडे मत होऊं लागलें आहे; व बंगाल्यांतील सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासावरून या मतास जास्त बळकटी येऊं पाहत आहे. हिंदुस्थान देशास हल्ली जी स्थिति प्राप्त झाली आहे, तशी स्थिति पूर्वी कोणत्याहि राष्ट्रास प्राप्त झाली नव्हती, तेव्हा कोणत्याहि राष्ट्राचा दाखला आमच्या सर्वांशीं उपयोगी पडावयाचा नाही. युरोपांतील समाजरचनेचें तत्त्व आम्हीं सर्वांशीं येऊं म्हटलें तर आमच्या प्रयत्नास यश येण्याची फारशी आशा बाळगावयास नको. वर्णव्यवस्थेमुळेच हजारो वर्षे आम्हीं आपला आपलेपणा कायम राखून एकसारखें स्वतंत्र नाही तरी जिवंत तरी राहिलों आहों. हा आपलेपणा एकदा सोडून द्या म्हणजे आमचेजवळ आहे तें आम्ही गमावून बसूं; इतकेंच नाही, तर 'इदंचनास्ति' आणि 'परंच न लभ्यते' अशी आमची स्थिति होऊन इसापनीतींतील भाकरीचा तुकडा तोंडांत धरून जाणाऱ्या कुव्याप्रमाणे आम्ही अन्नासहि मोताद होऊन जाऊं. सुधारणा कोणास नको आहे असें नाही, पण तिचे मार्ग अगदी भिन्न आहेत, हें वील विवेचनावरून चाचकांच्या ध्यानांत येईल. आता याचा हल्लीच्या वादाशीं कसा संबंध पोचतो हें पुढे एखादे वेळेस सांगूं.

— केसरी, २८ जानेवारी १८९६

सुमारे वीस दिवसांपूर्वी लंडन येथील नॅशनल इंडियन असोसिएशनच्या दिवाणखान्यांत मिस्टर जी. के. बेथम् नांवाच्या गृहस्थाने “महाराष्ट्र सारस्वत” ह्या विषयावर व्याख्यान दिलें. मिस्टर बेथम् हे येथील जंगल-खात्यांत नोकरीवर होते, त्या वेळीं त्यांनी मराठी भाषेचा बराच अभ्यास केला असावा असें दिसतें. यांच्यासारख्यांनी स्वदेशीं गेल्यावर आपल्या देश बांधवांस मराठी भाषेंतील ग्रंथसंग्रहाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न करावा, हें खरोखर अभिनंदनीय आहे. व्याख्यानाच्या वेळीं येथील माजी कौन्सिलर मिस्टर बर्डवुड अध्यक्ष असून इतर बरीच मंडळी हजर होती. अध्यक्ष व डॉ. पोलन आणि पूर्वी कैलासवासी न्यायमूर्ति रानडे यांच्या बरोबर नेहमी असणारे मिस्टर कोलासकर यांची साधकबाधक भाषणें झालीं. मराठी भाषा बोलणारे एतद्देशीय गृहस्थ हल्ली लंडन येथे बरेच असतील परंतु त्यांमध्ये मराठी भाषेवरील व्याख्यानास हजर राहून प्रसंगोपात्त त्यांतील चुका दाखवण्याची तसदी घेणारे राजेश्री कोलासकर हे एक तरी निघाले हें त्यांस भूषणावह होय. परदेशांत पाय ठेवतांना स्वदेश व स्वभाषा विसरून प्रतिसाहेब बनू. पाहण्याच्या सर्व विद्यार्थ्यांनी राजेश्री कोलासकर यांचा कित्ता गिरवण्यासारखा आहे. बेथमसाहेबांचें व्याख्यान किंवा त्यावरील कोलासकर

यांची टीका हीं आज आमच्या हातीं नसल्यामुळे त्यासंबंधाने कांही लिहितां येत नाही. व्याख्यानांतर अध्यक्ष बर्डवुड व डॉक्टर पोलन यांचीं भाषणें झालीं, त्यांत त्यांनी हिंदुस्थानांतील इंग्रज लोक व एतद्देशीय लोक यांच्यामध्ये परिचय वाढून परस्पर सहानुभूति अधिक उत्पन्न होणें आवश्यक आहे, वगैरे आपले नेहमीचे विचार फार कळकळीने सांगितले, तें ठीकच झालें वर्डवुडसाहेब, व पोलनसाहेब यांनी येथे अधिकारापन्न असतांना इंग्रज व नेटिव्ह यांच्या दरम्यान विशेष सख्य वाढविण्यासाठी काय प्रयत्न केले व कितीसें सख्य वाढविलें हें कोणीहि विचारल्यास त्याचें समाधान करणें कठीणच पडेल. तथापि विलायतेस गेल्यावर आपल्या देशबांधवांपुढे सात्त्विक व्याख्यानें देणें व नेटिवांविषयी अंतःकरण पाझरवून दाखविणें कित्येक अँग्लोइंडियन कामदारांस चांगलें साधतें हें मात्र खरें. तरी आपण पेन्शन खात आहोंत, तें हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांच्या पैशांतून, ही खरी खरी गोष्ट डॉ. पोलनसाहेबांनी आपल्या देशबंधूपुढे निर्भोडपणें सांगावी ही कांही सामान्य गोष्ट नव्हे; व या नीतिधैर्याबद्दल आपण त्यांचें अभिनंदन केलें पाहिजे.

सदरहु व्याख्यानावरील चर्चेत अध्यक्षांनी एक विचित्र सिद्धान्त ठोकून दिला त्याविषयी दोन शब्द लिहून आजच्या मुख्य विषयाकडे वळूं. बर्डवुडसाहेबांचें म्हणणें असें की, आजमितीस मराठी भाषेची जी हीन स्थिति होत. आहे त्याचें एक मुख्य कारण मराठी वर्तमानपत्रांची अभिवृद्धि होय ! देशी वर्तमानपत्रासंबंधाने अँग्लोइंडियन कामदारांचें प्रेम अनेक मार्गाने वेळोवेळीं व्यक्त होत असतें त्यांपैकीच हा एक प्रकार असला पाहिजे. वर्तमानपत्रांच्या वृद्धीने भाषेची दैना होते हें तत्त्व इंग्लंड, फ्रान्स, युनायटेडस्टेटस वगैरे युरोपियन व अमेरिकन राष्ट्रांनाही लागू करण्यास वर्डवुडसाहेब तयार असतील, तर इंग्रजी किंवा फ्रेंच भाषेसारखी निकृष्टस्थिति आज कोणत्याच भाषेची नाही, असें म्हणावें लागेल. देशी वर्तमानपत्रें राजद्रोही आहेत, सरकारची नालस्ती करतात, लोकांस भलत्या मार्गास लावतात, आपसांत तंटे माजवतात, वगैरे अनेक प्रकारचे आक्षेप देशी पत्रांवर आजपर्यंत करण्यात आले व पुढेहि होतील. परंतु देशी पत्रकर्ते स्वभाषेची दैना करतात हा एक नवीनच आरोप आहे, व त्याचा आमच्या व्यवसायबंधूंनीं अवश्य विचार केला पाहिजे.

वर्तमानपत्रांतील भाषेची हानि होते म्हणजे वर्तमानपत्रांतील भाषा अशुद्ध व खराब असून तीच नेहमी लोकांच्या आंगवळणी पडल्याने भाषेला वाईट वळण लागते असा अर्थ घेतला पाहिजे. बर्डवुडसाहेब येथे अधिकारापन्न असतांना कोणती मराठी वर्तमानपत्रे वाचीत असत किंवा चांगल्या पत्रांतील भाषा त्यांस समजत असे की नाही हे कळणे सुष्कील आहे. बर्डवुडसाहेबांचा वायबल टेक्स्ट सोसायटीशी निकट संबंध असल्याकारणाने कदाचित् ज्ञानोदय, बाळबोधभेवा वगैरे त्रिमुकल्या पत्रांचा त्यांना चांगला पचिय असेल. परंतु तेवढ्यावरून चांगल्या मराठी वर्तमानपत्रांतील भाषेने मराठी भाषा विघडत आहे असला सरसकट सिद्धान्त ठोकून देण्यास त्यांस अधिकार पोचतो असें आम्हांस वाटत नाही. वस्तुतः आजमितीस व्यवहारांतील व ग्रंथांतील मराठी भाषेत जें सौष्ठव, मार्मिकपणा, भारदस्तपणा, प्रौढता, शब्दसामग्री, वैचित्र्य, सुबोधपणा वगैरे अनेक चांगले गुण दिसतात, त्याला पुष्कळ अंशाने निबंध-माला, विविधज्ञानविस्तार वगैरे मासिक पुस्तके व हल्लीचीं मुख्य मुख्य वर्तमानपत्रे ह्यांतील लेखक कारणीभूत झाले आहेत हे कोणीहि समजस माणूस कबूल करील. कैलासवासी बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळराव देशमुख, प्रो. आगरकर, हरिपंत पंडित वगैरे प्रसिद्ध लेखकांचे लेख मुख्यत्वे करून वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके ह्यांतूनच प्रसिद्ध झाले आहेत, हे ज्यांस माहीत आहे, ते बर्डवुडसाहेबांचा वरील सिद्धान्त पोरकट म्हणतील ह्यांत शंका नाही.

वर्तमानपत्रांतील लेख बहुधा तात्पुरते व प्रासंगिक असल्यामुळे त्यांना स्वतंत्र ग्रंथाप्रमाणे चिरकालीनता कधीहि येणार नाही, हे उघड आहे. तथापि इंग्लंडांत डॉ. जॉनसन, डीन, स्विफ्ट, अँडिसन, स्टील, मेकॉले, ज्युनीयस कोलरीज वगैरे प्रसिद्ध ग्रंथकारांचे सर्वमान्य लेख प्रथम वर्तमानपत्रांतूनच प्रसिद्ध झाले; व येथेहि चिपळूणकर, आगरकर वगैरे लेखकांनी त्याच द्वाराने स्वभाषेची सेवा केली आहे हे पाहिले तर चांगली वर्तमानपत्रे भाषावृद्धीचे व ग्रंथोत्पत्तीचे एक मोठे साधन आहे हे कोणीहि कबूल करील. असो.

बर्डवुडसाहेबांचे मत चकीचे असले तरी विलायतंतहि मराठी भाषेबद्दल कळकळ बाळगणारे कांही लोक आहेत ही समाधानाची गोष्ट आहे, व त्यावरून आम्हीं पुष्कळ बोध घेतला पाहिजे. बर्डवुड पोलनसाहेबांसारखे विदेशी

लोक मराठी भाषेविषयी जर इतकी कळकळ दाखवितात तर आमच्यांतील सुशिक्षित पुढारी लोकांनी स्वभाषेची अभिवृद्धि करण्याकरितां कांहीच प्रयत्न करूं नये काय, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. बेथमसारखे इंग्रज लोक नोकरी सांभाळून मराठी भाषेचा व्यासंग करितात व त्यावर यथाशक्ति व्याख्यानेंहि देतात. परंतु आमच्यांतील सुशिक्षित लोकांस मराठी ग्रंथलेखन तर लांबच, पण वाचनहि कमीपणाचें वाटतें. लहानपणापासून सर्व विषयांचें ज्ञान इंग्रजी भाषेच्याद्वारे मिळवण्याची सवय लागल्यामुळे पुढे मातृभाषा परकी व अनभ्यस्त वाटून सर्व विचार, लेखन व वाचन व व्यवहार इंग्रजीसय बनून जातात. ते इंग्रजांत फक्कड व्याख्यानें किंवा सुंदर निबंध लिहितात; पण शुद्ध स्वभाषेंत लहानसें पत्र लिहिण्याची किंवा पांच मिनिटें बोलण्याची पंचाईत असे सुशिक्षित लोक आमच्यामध्ये अजूनहि आढळतात; ही फार शोचनीय स्थिति आहे. हा दोष हल्लीच्या शिक्षणक्रमाचा असो किंवा उत्तरोत्तर वाढत जाणाऱ्या आमच्या लोकांच्या नादानपणाचा असो; परंतु जोपर्यंत मराठी भाषेचा अभिमान बाळगून सर्व दिशेने तिची अभिवृद्धि करणें आपलें कर्तव्य आहे असें महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित लोकांस वाटत नाही तोपर्यंत महाराष्ट्र भाषा चांगल्या नांवारूपास येण्याची आशा नको. हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांत तेथील भाषावृद्धीविषयी जे प्रयत्न चालले आहेत तितकेहि मराठी भाषेसंबंधाने महाराष्ट्रांत नाहीत ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे.

जी मराठी भाषा एके काळीं महाराष्ट्रांतच काय पण म्हैसूर, कर्नाटक, हैद्राबाद, गुजराथ, बडोदें, माळवा, मध्यप्रांत वगैरे दूरच्या प्रांतांतूनहि राजकीय भाषा म्हणून प्रचलित होती, ती आता त्या ठिकाणाहून हुसकून खुद्द महाराष्ट्रांतहि परकी होऊं पाहत आहे. ही गोष्ट महाराष्ट्र भाषेच्या पुत्रांस अत्यंत लाजिरवाणी आहे. सरकारी बुक-कमिटी क्रमिक पुस्तकांत फेरफार करूं लागतांच 'बुद्धि' 'ह्रस्व असावी की दीर्घ असावी, 'पाणी' सानुनासिक की साधेंच लिहावें, 'विद्वान्' याचा पाय मोडावा की न मोडावा, वगैरे व्याकरण वाद करण्यास जी मंडळी एकदम पुढे सरसावली त्यांनीच मराठीची खरी अभिवृद्धि करण्याकरितां आजपर्यंत काय प्रयत्न केले व पुढे काय करण्यास तयार आहेत याचाहि खुलासा केल्यास वरें पडेल. बंगाल्यांत बंगाली बोलणारे निदान चार साडेचार कोटि लोक आहेत; तेथे शेंकडो ग्रंथ निघत

आहेत. दंकिमचंद्रासारखे कादंबरीकार, रविंद्रांसारखे आधुनिक कवि व हितवादीसारखीं ३५-४० हजारांनी खपणारीं वर्तमानपत्रें निपजत आहेत. गुजराथी ज्ञानप्रसारक मंडळी आणि गायकवाड-प्रभृति गुजराथेंतील राजे लोक गुजराथी भाषेला आज कित्येक वर्षे उत्तेजन देत आहेत. उर्दूकरितां निदान हैद्राबादचें निजाम सरकार व अलिगड, लखनौ येथील मुसलमान जाराने खटपट करीत आहेत. हिंदी भाषेच्या अभिवृद्धचर्थ नागरी-प्रचारिणी सभा नांवाची संस्था बनारस येथे स्थापन होऊन भाषासेवेचें काम फार नेटाने व व्यवस्थेने चालू आहे आणि लवकरच सर्व हिंदुस्थानांत हिंदी भाषेचा फैलाव होईल अशी त्या सभेच्या पुरस्कर्त्यांस बळकट आशा आहे. परंतु आमच्या मराठी भाषेला मात्र कोणी वाली नाही असें दिसतें. राजकीय पाठिंबा नाही व लोकहि उदासीन आहेत. थोडोबहुत वर्तमानपत्रें आहेत, त्यांजवरहि बर्डवुडसाहेबांसारख्या आंग्लो इंडियन कामगारांचा कटाक्ष. सरकारी बुक-कमिटी आली ती श्रीपासून जपर्यंत वर्णमालेंत उलटापालट व तमाम शब्दांचीं रूपांतरें करूं म्हणत आहे ! छिःस्ती मिशनरी लोक आमच्या पोरान्प्रमाणे भाषेलाहि भ्रष्ट करूं पाहत आहे; व सुशिक्षित मंडळींनी तर मातृभाषेस कधीच सोडचिठी दिली आहे ! तेव्हा विद्याच्या महाराष्ट्र भाषेने जावें तरी कोठे ? काव्येतिहाससंग्रह वगैरे मासिक पुस्तकें आश्रयाभावामुळे बंद पडतात; ऐतिहासिक कागदपत्र लोकांच्या घरांत लोळत पडले आहेत; व पेशव्यांच्या रोजनिशा सरकारी पेटांतून अजून बाहेर निघत नाहीत. दक्षिणा-प्राइज-कमिटी काम करणारांच्या अभावामुळे मृतप्राय झाली आहे; व तिची मुलगी डेक्कन व्हरनाक्युलर ट्रा. सोसायटी ही आईच्या वळणावर जाऊं पाहत आहे; आणि ठिकठिकाणच्या वक्तृत्वसभा वक्त्यांच्या व खटपट्यांच्या टंचाईमुळे बंद पडत चालल्या आहेत. मराठी भाषेंतील ग्रंथांचा संपूर्ण संग्रह करण्याचा प्रयत्न मुंबई, ठाणें वगैरे ठिकाणीं झाला आहे. परंतु मराठी भाषेंतील स्वाभाविक व ऐतिहासिक योग्यता आणि इतर भाषेवरील प्रयत्न याच्या मानाने त्यांत विशेष दम नाहीसा दिसून येते. दीड दोन-कोटि लोकांच्या जन्मभाषेंत हजारांपेक्षा ज्यास्ती ग्रंथ होऊं नयेत ही मोठी लाजिरवाणी गोष्ट होय. मुंबई-गुजराथी ज्ञानप्रसारक मंडळी, अमदावादेस गुजराथी सभा, कलकत्यास साहित्य सभा वगैरे भाषेकरितां झटत आहे व

नागरी प्रचारिणी सभेने तर काशीस पन्नास हजारांची इमारत, टौन हॉल. ग्रंथसंग्रहालय तयार करून आता विज्ञानकोश म्हणून सर्व शास्त्रांचा संपूर्ण हिंदी शब्दसंग्रह बनविण्याचा उपक्रम केला आहे. अशाच प्रकारचा महाराष्ट्र भाषेकरितां प्रयत्न कां होऊं नये ? मराठी भाषेची सर्व बाजूंनी अभिवृद्धि करण्यास सतत झटणारी अशी एक कायमची संस्था महाराष्ट्रांत अवश्य झाली पाहिजे; व त्या सभेस सर्व लोकांचें पाठबळ असून चालकांनीहि भाषेच्या सर्व अंगांचें योग्य परिशीलन करण्याकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे. सरकारी बुक-कमिटी क्रमिक पुस्तकांत ढवळाढवळ करूं लागतांच डॉ. भालचंद्र यांच्या दवाखान्यांत कांही शहाण्यांनी जमून नुसता कागदी गोळीबार सुरू करावा, यापेक्षा एखादी महाराष्ट्रीय सभा स्थापन होऊन तिने महाराष्ट्र भाषेचें पूर्वापार विचाराने संशोधन करवावें, हें अधिक योग्य होणार नाही काय ? मराठी भाषेतील प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांचा संग्रह करणें, अप्रसिद्ध ग्रंथ प्रकाशित करणें, ऐतिहासिक लेख व कागदपत्र सुरक्षित ठिकाणीं ठेवून क्रमाक्रमाने बाहेर आणणें, महाराष्ट्र कवींचीं चरित्रें मिळवून प्रसिद्ध करणें, मराठी भाषेचा इतिहास करणें, मराठी भाषेचें व्याकरणदृष्ट्या व्यावहारिक-रीत्या संशोधन करविणें, आधुनिक ग्रंथकारांना उत्तेजन देणें व जेणेंकरून मराठी भाषेची योग्यता वाढेल, तिचा फैलाव होईल व लोकांत तिची अभिरुचि ज्यास्त उत्पन्न होईल, असे सर्व बाजूंनी प्रयत्न करणें हें या सभेचें मुख्य कर्तव्य असलें पाहिजे; व त्याकरिता सभेचें मुख्य स्थान पुणें किंवा मुंबई येथेच असणें जरूर आहे. येत्या डिसेंबर महिन्यांत राष्ट्रीय सभेच्या निमित्ताने ठिक-ठिकाणची पुढारी मंडळी जमतील त्या वेळीं या गोष्टींचा विचार होऊन कांही व्यवस्था झाल्यास मराठी भाषेच्या भावी अभिवृद्धीचा चांगला पाया घातला असें होईल.

[१]

या विषयावर अलीकडे वर्तमानपत्रांतून चर्चा होऊं लागली आहे हें एक सुचिन्ह होय. रा. रा. साने, गोडबोले आणि हातवळणे या महाराष्ट्र मुनिद्वयांचा वरील विषयावर ग्रंथ प्रसिद्ध होऊन आज चार वर्षे झालीं. परंतु त्यासंबंधाने आतापर्यंत वर्तमानपत्रांतून फारशी चर्चा झालेली आम्हांस माहीत नाही. ग्रंथकारांनी बऱ्याच विद्वान् लोकांचे अभिप्राय मागवून ते पुस्तकांतहि प्रसिद्ध केलेले आहेत; परंतु त्याच्या पलीकडे या ग्रंथांतील प्रमेय किंवा सिद्धान्त यांजवर विशेष चर्चा झालेली दिसत नाही. आज हा विषय उपस्थित होण्याचें कारण की, वरील तीन ग्रंथकारांपैकी रा. सा. साने हे हल्ली सरकारने नेमलेल्या बुककमिटीचे सेंबर असून सदर कमिटीने महाराष्ट्र भाषेचीं नवीन होणारीं क्रमिक पुस्तकें कोणत्या लेखनपद्धतीने छापारीं हा विषय हातीं घेतला आहे; व कित्येकांस अशी भीति पडली आहे की, पूर्वापार चालत आलेली जी मराठीची लेखनपद्धति आहे तीस अजिबात फाटा मिळून यापुढे कांही तरी वेडीविद्री लेखनपद्धति लहान पोरान्त शिकविली जाऊन विचान्या मराठी भाषेचें पुढच्या पिढींत मातेरें होऊन

जाणारें आहे; ही भीति खरी असेल तर या योजलेल्या क्रमाविरुद्ध एव्हा-पासूनच ओरड करून तो अमलांत येऊं न देण्याची खटपट करणें अवश्य आहे. इंग्रजसरकारचें राज्य आमच्यावर झालें म्हणून ते आमच्या भाषेंतील सर्व न्हस्वदीर्घ वेलांटांचांवर झालेंच पाहिजे असा कांही कायदा नाही अगर सरकारची इच्छाहि नाही. भाषेचे शास्ते निराळेच आहेत, आणि जर कदाचित् कांही लोक अभिमानाने किंवा अन्यकारणाने सरकारचें साहाय्य घेऊन आपल्या मताचा शिरजोरपणा भाषेवर चालवूं पाहतील, तर प्रतिकार करणें हें आमचें कर्तव्य होय. प्रश्न एवढाच की, अशा प्रकारचा क्रम हल्ली सुरू झाला आहे की काय, अथवा होण्याची भीति आहे की काय ? असेल तर तिचा प्रतिकार करण्यास आम्हीं उद्युक्त झालें पाहिजे, नसेल तर त्याचें खरें स्वरूप काय हें लोकांपुढे मांडलें पाहिजे.

“शुद्ध कसें लिहावें आणि शुद्ध कसें बोलावें, हें व्याकरण शिकल्याने समजतें” असा व्याकरणशास्त्राचा उपयोग आज कित्येक पिढ्या आम्ही ऐकत व पढत आलों आहों. ‘येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः । तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥’ हा श्लोक तर सर्वप्रसिद्ध आहे. अर्थात् वैयाकरण हे भाषेचे शास्ते होत हें मत फार प्राचीन असून त्यासंबंधाने कोणाचाहि मतभेद नाही. तथापि त्याची भाषेवर असलेली सत्ता अनियंत्रित नाही हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कारण आधी भाषा आणि मग व्याकरण हा न्याय ‘प्रयोगशरणा वैयाकरणाः’ या म्हणीवरूनच स्पष्ट होत आहे. कोणत्याहि भाषेंतील शब्दांचीं निरनिराळीं स्वतंत्र रूपें बनविणें किंवा नवीन प्रयोग प्रचारांत आणणें हें वैयाकरणाचें काम नव्हे, व तशा रीतीने तो जर प्रयत्न करील तर त्यास यशहि यावयाचें नाही. लोकांमध्ये जे शब्द, अक्षरें, वर्ण, प्रयोग किंवा उच्चार प्रचलित आहेत तेच घेऊन त्यास लागू होतील असे सामान्य नियम किंवा अपवाद शोधून काढणें आणि सदर नियमापवादाची शास्त्रीयरीत्या व्यवस्था लावणें हें वैयाकरणाचें पहिलें कर्तव्य होय. वैयाकरणांनी हें काम केलें म्हणजे त्याचा स्वभावतःच असा परिणाम होतो की, सामान्य नियमास अनुसरून जीं रूपें किंवा प्रयोग नाहीत त्यांस भाषेंतून हळूहळू फाटा मिळत जातो; आणि तसें झालें म्हणजे कांही काळाने अपवादाची संख्या कमी होऊन भाषेस स्थैर्य आणि त्याचबरोबर सरलताहि

प्राप्त होते. वैयाकरणांची निंदा करणारे किंवा त्यांच्या उद्योगांचें महत्त्व कमी मानणारे लोक प्राचीन काळींहि झालेले आहेत व अद्यापहि दृष्टीस पडतात. तथापि अशा आक्षेपांनी व्याकरणशास्त्राचें किंबहुना कोणत्याहि शास्त्राचें महत्त्व व उपयोग कमी झाला किंवा होतो असें आढळण्यांत येत नाही. नियमित सत्ता असलेला राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये जो संबंध असतो तोच किंवा तशा प्रकारचा वैयाकरण आणि भाषेतील शब्द यांच्यामध्ये आहे. शब्दास शिस्त लावणें हें जरी व्याकरणशास्त्रकाराचें कर्तव्य आहे तरी शास्त्रकारांस मन मानेल त्याप्रमाणे वागतां येत नाही. 'तूं काय केलेस' या प्रयोगास सतरा व्याकरणकारांनी अशुद्ध म्हटलें तरी मराठी भाषा बोलणारांनी त्यांस जोंपर्यंत सोडलें नाही तोंपर्यंत कोणत्या तरी अपवादाखाली म्हणून व्याकरणनियमांत त्याचा समावेश केलाच पाहिजे. 'स्थितस्य गतिश्चितनीया' हें तत्त्व वैयाकरणांनी नेहमीच लक्षांत ठेवलें पाहिजे व त्याप्रमाणे ते जोंपर्यंत चालत आहेत तोंपर्यंत त्यांचे नियम कोणत्याहि आक्षेपास पात्र व्हावयाचे नाहीत.

व्याकरणकारांच्या अधिकारासंबंधाने वर दोन शब्द लिहिले आहेत ते लिहिण्याचें कारण एवढेंच की, हल्ली जो वादविवाद चालू आहे त्यांत याकडे थोडेंसे दुर्लक्ष झालेलें दिसतें. रा. सा. साने, गोडबोले व हातवळणे यांच्या 'मराठी भाषेतील लेखनपद्धति' या ग्रंथांत जितक्या गोष्टी सांगितल्या आहेत तितक्या सर्व हल्लीची बुककमिटी अमलांत आणणार आहे किंवा फक्त ऱ्हास्व-दीर्घ आणि अनुस्वार यांबद्दलच कांही सामान्य नियमाप्रमाणे व्यवस्था करणार आहे हें अद्याप पुरें बाहेर पडलेलें नाही. तथापि जी कमिटी व्यंजनाचा कंठतालव्यादि स्थानभेद झुगारून देऊन लहान मुलांस अक्षराच्या आकृतीप्रमाणे सोपी व कठीण अक्षरें शिकविणार ती कमिटी व्याकरणशास्त्राच्या आंत फार खोल शिरेल, असें आम्हांस वाटत नाही. कसेंहि असो, एवढी गोष्ट खरी आहे की, कमिटीपुढे आज हा प्रश्न आला आहे व प्रसंगानुसार त्याचा जरी थोडा जास्त खुलासेवार विचार केला तरी त्यांत कांही वावगें होणार नाही. मराठी भाषेतील शब्द विशेषेकरून शब्दांतील अंत्य किंवा उपांत्य वर्ण किंवा अनुस्वार हे कसे लिहावे, हा मुख्य प्रश्न आहे. कित्येक संस्कृताचे अभिमानी असून, संस्कृत शब्दास प्राकृत भाषेत निराळ्या रीतीने लिहिणें

प्रशस्त नाही असें त्यांचें म्हणणें आहे. दुसरा पक्ष असा आहे की, मराठी भाषा ही जरी प्राकृतद्वारा संस्कृतपासून निघाली असली तरी मराठी भाषेचे म्हणून कांही स्वतंत्र नियम आहेत; व ते नियम मराठी भाषेत आलेल्या संस्कृत शब्दांसहि अवश्य लावले पाहिजेत. तिसरा पक्ष केवळ उच्चारशरण आहे. म्हणजे शब्दाचा जसा उच्चार करतो तसा तो लिहावा, इतर गोष्टींकडे लक्ष देण्याची जरूर नाही, असें त्यांचें म्हणणें आहे. चवथा पक्ष व्युत्पत्ति, भाषेची सोय आणि उच्चार, या सर्वासहि सारासार विचाराने महत्त्व देऊन त्याप्रमाणे लेखनपद्धतीचे नियम ठरवावे, अशा मताचा आहे. यांपैकी कोणता पक्ष ग्राह्य याचें पहिल्याने थोडें विवेचन करणें जरूर आहे.

पहिल्याने उच्चारवादी पक्षाचें परीक्षण करूं. ज्याप्रमाणे उच्चार करावयाचा तसा शब्द लिहावयाचा म्हटलें तर प्रायः सर्वत्र अनवस्था होण्याचा प्रसंग आहे. उच्चार प्रमाण धरावयाचा तो कोणता ? सुशिक्षित वर्गाचा की अशिक्षित वर्गाचा ? सुशिक्षित वर्गाचा म्हणावें तर भाषा बोलण्याचा अधिकार सुशिक्षित वर्गास आहे आणि अशिक्षित वर्गास नाही, असें मानतां येत नाही. शिवाय सुशिक्षित वर्गात तरी बोलण्याची पद्धत एकच कोठे आहे ? कोकण आणि देश, यांवरील उच्चार निरनिराळे आहेत. इतकेंच नव्हे तर, घाटावरहि, खानदेशी, धारवाडी, मिरज-सांगलीकडील, इंदुरी, ग्वाल्हेरी, वगैरे उच्चार निरनिराळे पडतात. आमच्याच देशांत ही स्थिति आहे असें नाही, तर विलायतेंत इंग्रजी भाषेसंबंधानेहि अशीच अवस्था आहे. वेल्स, स्कॉटलंड, आयर्लंड किंवा खुद्द इंग्लंडांतील उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील परगणे यांतले अशिक्षितांचेच नव्हे तर सुशिक्षितांचेहि उच्चार निरनिराळे होतात; इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांत हिंदु लोक जें इंग्रजी बोलतात तेंहि मद्रास, मुंबई, बंगाल या प्रांतांत थोडेसे निरनिराळ्या रीतीने बोलतात. सामान्यतः असेंहि म्हणतां येईल की, कोणीहि मनुष्य आपली जन्मभाषा सोडून इतर भाषा बोलू लागला म्हणजे जन्मभाषेच्या उच्चाराची त्यास जी जन्मतःच सवय लागते तिचीच झाक दुस-या भाषेच्या उच्चारांत आढळून येते. साहेबलोक मराठी भाषा कशी बोलतात, याचा ज्याने थोडासा विचार केला असेल त्यास ही गोष्ट सहज कळून येईल. उदाहरणार्थ, मराठी भाषेत, 'तुम्ही' हा शब्द दुसऱ्या अक्षरावर जोर देऊन उच्चारतात. पण इंग्रजी भाषेत

अशा प्रकारच्या शब्दांत पहिल्या अक्षरावर जोर देण्याची पद्धत असल्यामुळे साहेबलोक त्याचा उच्चार 'तुम्ही' किंवा 'टु मी' असा वेडावाकडा करीत असतात. सारांश, केवळ उच्चाराकडे पाहून शब्द लिहावयाचे म्हटल्यास भाषेस स्थैर्य व निश्चितपणा कधीहि यावयाचा नाही. इंग्रजी भाषेत तर यासंबंधाने अतिशयच घोटाळा आहे. Honour या शब्दातील h चा उच्चार होत नाही; तर Ascend, Descend या शब्दातील c चाहि उच्चार बोलतांना कोणी करीत नाही. Know याचा उच्चार kno असा व्हावयास पाहिजे पण तोहि नो म्हणजे no च्या उच्चाराप्रमाणेच होतो. या तःहेचीं इंग्रजी भाषेत दुसरीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत व हें सर्व वैलक्षण्य काढून टाकून उच्चाराप्रमाणेच हे शब्द लिहावे, असें प्रतिपादन करणारी कांही मंडळी इंग्लंडांत निघाली आहेत, नाही असें नाही; पण दुसऱ्या पक्षां असें दाखविण्यांत आले आहे की, हे शब्द लिहितांना केवळ त्यांच्या उच्चाराकडे नजर न देतां व्युत्पत्तीकडेहि लक्ष दिलें पाहिजे. उदाहरणार्थ, Ascend यांत स्कंद आणि Know यांत ज्ञा (ज्या) हे जर मूळ धातु आहेत तर व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने त्यांची लिहिण्याची पद्धत Spelling बरोबर आहे. तसेंच इंग्रजी भाषेत a या स्वराचे ऱ्हस्व दीर्घ भेदाने सहा उच्चार होतात हें इंग्रजी व्याकरणांतून व कोशांतून स्पष्ट दिलें आहे. तथापि याबद्दल सहा दुसरे स्वर घालण्याचे किंवा विलायतेतील शाळांतून चालणाऱ्या क्रमिक पुस्तकांत शब्दांचें जें Spelling येतें त्यांत a या स्वरास खाली वर टिबें देऊन सहा प्रकारें अलंकृत करण्याचें विलायतेतील कोणत्याहि बुककमिटीने योजलेलें आमच्या ऐकण्यांत नाही. आणि कोणी योजल्यास त्याप्रमाणे व्यवस्था होईल की नाही, याचाहि संशय आहे. सर्व जगभर जी भाषा चालू होण्याचा रंग आहे किंवा व्हावी असें म्हणणें आहे, तिच्यासंबंधाने जर ही स्थिति तर आज अप्रौढ असलेल्या मराठी भाषेच्या शब्दांची स्वैरगति किती जखडून टाकावी, याबद्दल कोणासहि शंका येणें, अगदी स्वाभाविक आहे. संस्कृतामध्ये शब्दांचीं रूपें व उच्चार यांस इतर कोणत्याहि भाषेपेक्षा अधिक स्थैर्य आलेलें आहे खरें; पण हें स्थैर्य संस्कृत भाषा बोलण्याची होती तेव्हा आलें असावें असें दिसत नाही तसें असतें तर वेदांमध्ये 'कृ' धातूचीं तीन गणांतलीं रूपें किंवा हलंत नामांचीं अजन्त नामांप्रमाणे रूपें आढळण्यांत आलीं नसतीं. पाणिनीच्या व्याकरणाने

संस्कृत भाषेस स्थैर्य आलें आहे खरें; पण पाणिनीच्या कालीं किंवा त्या सुमारास संस्कृत भाषा लोकांच्या बोलण्यांत नव्हती, असा पुष्कळ विद्वानांचा अभिप्राय आहे. आणि तो खरा असेल तर प्रचारांतून गेलेल्या भाषेचें नियमन करणें, या दोन गोष्टींत भेद केला पाहिजे. झाड पुरें वाढलें असतां त्याचा विचार लक्षपूर्वक अवलोकन करून त्याची मर्यादा ठरवणें जितकें शक्य आहे तितकें ज्याची वाढ अद्याप पुरी झाली नाही अशा झाडाची मर्यादा ठरवणें शक्य होत नाही. सारांश, ज्या भाषा आज लोक बोलत आहेत त्यांचीं कारणें संस्कृताप्रमाणे पूर्व होणें बहुधा अशक्य होय. तथापि व्याकरणाच्या नियमांनी वाढलेल्या भाषेचेंहि शोधन करूं नये, हें म्हणणें शहाणपणाचें होणार नाही. अशा स्थितींत व्याकरणांच्या अधिकारांस कांही मर्यादा आहे, एवढाच काय तो बरील उदाहरणांवरून बोध घ्यावयाचा आहे. उच्चारप्रमाणे लिहिण्याची पद्धत ठेवणें नेहमी शक्य नाही, यास दुसरींहि आणखीं कारणें आहेत; पण त्यांचा विचार करणें पुढील लेखावर टाकणें भाग आहे.

— केसरी, १२ जुलै १९०४

[२]

कोणत्याहि भाषेची लेखनपद्धति ठरवण्यास जीं साधनें आहेत त्यांपैकी उच्चार हें जरी एक साधन असलें, तथापि केवळ उच्चाराकडे नजर देऊन लेखनपद्धति ठरविणें कितपत प्रशस्त आहे याचा इंग्रजी भाषेंतील उदाहरणें देऊन गेल्या अंकीं थोडासा विचार केला आहे. उत्पत्तीकडे लक्ष न देतां केवळ उच्चारावरून लेखनपद्धति ठरवावयाची म्हटली तर लिहिण्याची भाषा दर पंचवीस-तीस वर्षांत पालटावी लागेल. इतकेंच नव्हे तर लिहिण्याच्या भाषेंत कांहीच कायमपणा राहावयाचा नाही. जिज्ञेपेक्षा लेखणी जात्याच अधिक स्थिर असल्यामुळे कोणत्याहि भाषेंतील लेखनपद्धतीस जितकें स्थैर्य असतें तितकें उच्चारपद्धतीस असत नाही; व म्हणूनच लेखनपद्धतीस हरएक भाषेंत महत्त्व देतात. लिहिणें किंवा वाचणें यांत सारखा मेळ कधीच राहत नाही. विशेषकरून ज्या भाषा लोकांच्या बोलण्यांत म्हणजे जिवंत आहेत

त्यांतील शब्दांचे उच्चार ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांकडूनच प्रथमतः तरी समजून घेतले पाहिजेत. Put याचा उच्चार 'पुट' कां आणि But याचा उच्चार 'बट' कां? याचें उत्तर इंग्रजी भाषेंत उच्चाराच्या संख्येपेक्षा अक्षरांची संख्या कमी असें सामान्यतः दिलें जातें व तें खरेंहि आहे. तथापि इंग्रजी शब्द व उच्चार यांच्यासंबंधाने जो हा घोटाळा आहे तो संस्कृत व मराठी या भाषांत अगदीच नाही असें समजं नये. उदाहरणार्थ चवर्ग म्हणजे च, छ, ज, झ, ञ हीं अक्षरें घ्या. या सर्व अक्षरांचे मराठींत दोन प्रकारचे उच्चार होतात; एक तालव्य व एक दंत-तालव्य. आणि कित्येक वेळा या दोन प्रकारच्या उच्चाराने अर्थांतहि मोठा फरक पडतो. जसें चरक (वैद्यक-ग्रंथकर्ता) आणि चरक (उसाचा); चार (४थी संख्या) आणि चार (वेडेचार या शब्दांतील). च-काराच्या उच्चाराचे हे दोन भेद एका चच्या पाठीमागे टिंब देऊन (जसें-०च) व दुसरा जशाचा तसाच काढून दाखवावेत, अशी युक्ति दादोबांच्या वेळीं निघाली होती; व मोल्स्वर्थच्या पूर्वी शिळेवर छापलेल्या शास्त्रांच्या मराठी कोशांत याच पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. पण हा खटाटोप पुढे कोणी चालवला नाही. मराठी ज्यांची जन्मभाषा आहे अशा लहान मुलांस हे उच्चार निरनिराळे आहेत असें सांगण्याची कधीच जरूर पडत नाही. साहेबलोकांसारखे परकीय लोक जेव्हा मराठी भाषा शिकतात तेव्हा त्यांच्याकरतां या उच्चारभेदांची फोड करणें जरूर पडतें. पण मराठी भाषेचीं शालोपयोगी पुस्तकें कांही साहेबलोकांकरितां लिहावयाचीं नाहीत हेंहि त्याबरोबर लक्षांत ठेवलें पाहिजे. बऱ्याच वर्षांपूर्वी कै. बापूसाहेब भाजेकर यांनी केलेल्या मनोरमा नाटकांत 'केलें' याऐवजीं 'केलं,' 'असें' याऐवजीं 'असं' वगैरे लिहिण्याचे प्रकार पुस्तकांत घालून ते रूढ करण्याचा प्रयत्न झाला होता, पण तोहि सफल झाला नाही. सारांश, उच्चाराप्रमाणे सर्वांशीं भाषेची लेखनपद्धति ठेवणें बहुतेक अशक्यच होय असें म्हटलें तरी चालेल. कित्येकांना असें वाटत असेल की, हल्ली आपण लिहितों ती पद्धति उच्चाराला पुष्कळ अंशीं धरून आहे. पण जरा विचार केला असतां असें आढळून येईल की हेंहि म्हणणें खरें नाही. उदाहरणार्थ, आपण 'घर', 'मठ', 'नथ', वगैरे शब्द घेऊं. या प्रत्येक शब्दांत दोन स्वर असून ते दोन्ही अकारकच आहेत. पण पहिल्या घ, म आणि न या तिहींमधील अकार पुढच्या अकारापेक्षा जरा

उंच स्वराने म्हणावा लागतो. पारिभाषिक शब्दाने हाच नियम सांगावयाचा असला तर 'घर' यांतील घ-मधला अ उदात्त (दीर्घ नव्हे) आहे असें म्हटलें पाहिजे; आणि लेखनपद्धति उच्चाराने अनुसरून ठेवावयाची असेल तर घर हा शब्द 'घःःः' असा लिहिला पाहिजे. बरें, घर या शब्दास द्वितीया विभक्ति लावून 'घरास' असें रूप झालें म्हणजे घर या शब्दांतील 'घ' चें उदात्तत्व नाहीसें होऊन 'घ'वर पडणारा जोर 'रा'वर जातो. वेदांतील मंत्रांचे बरोबर उच्चार कायम राहावेत, म्हणून प्रत्येक स्वराचे ऱ्हस्व, दीर्घ आणि लुप्त यांखेरीज उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित, व संवृत आणि विवृत, असे जे पाणिनीने भेद केले आहेत ते एवढ्याकरितां होत. कोणतेंहि वाक्य लिहिलें असतां त्यांतील शब्दांमध्ये झालेल्या स्वरांपैकी उदात्त कोणते व अनुदात्त कोणते हें समजल्याखेरीज त्या वाक्याचा बरोबर उच्चार कधीहि करतां यावयाचा नाही. वेदांमधील मंत्रांस जे स्वर दिलेले आहेत ते याचकरितां होत. पण त्यांचा उच्चार मात्र कसा करावयाचा हें आम्ही विसरून गेलों आहों. "अग्निमीळे पुरोहितं" यांतील 'मी' व 'हि' हीं अक्षरें उदात्त आहेत व तीं इतर अक्षरांपेक्षा जरा उच्च स्वराने म्हटलीं पाहिजेत. तथापि या उच्चाराचा उच्चनीचपणा हल्ली जसा विद्यार्थ्यांची शेंडी धरधरून व्यक्त करतात तसा पूर्वी खचित करत नसावे. वेदांतील संस्कृत ही एकदा बोलण्याची भाषा असावी; आणि जेव्हा ती तशी होती तेव्हा एक मनुष्य दुसऱ्यास भेटला असतां हल्ली वैदिक जसे स्वर देऊन म्हणतात तसें बोलत असेल असें मानतां येत नाही. ही संस्कृताची गोष्ट झाली. पण मराठीचा असाच प्रकार आहे हें एकदम लक्षांत येत नाही. 'तरवार' हा शब्द कित्येक लोक 'तर्वार' असा लिहितात ; व त्यास कारण उच्चार तसा होतो असें म्हणतात. पण ही चूक आहे. 'तरवार' यांत चार अक्षरें असून उच्चाराचा जोर 'वा' वर पडल्यामुळे मागच्या 'र'चा उच्चार अर्धवट करावा लागतो, व उदात्त, अनुदात्त इत्यादि स्वरांचे आरोहावरोह लेखनपद्धतींत दाखवण्याचीं चिन्हे जर मराठींत असतीं तर 'तर्वार' असें वेडेंवाकडें लिहिण्याची कल्पना कोणी सुचवली नसती. लहान मुलें चांगली अक्षर-ओळख होण्यापूर्वी शब्दांतील अक्षरें पृथक् पृथक् वाचतात, म्हणून तोच मराठी भाषेंतील शब्दांचा खरा उच्चार असें जर कोणी म्हणेल तर तें जितकें समजस दिसेल, तितकेंच 'तरवार

शब्दांतील पहिल्या 'र'चा उच्चार प्रौढ माणसें बोलतांना स्पष्ट करत नाहीत म्हणून तो शब्द 'तवार' असा लिहावा हें म्हणणें सयुक्तिक होय. 'घर' या शब्दांतील 'घ'र मधील 'अ'ची जी स्थिति सांगितली तीच मराठी भाषेतील 'आ' स्वराचीहि आहे. उदाहरणार्थ, 'पाह' धातु घ्या. हा 'पश्य' धातूचा अपभ्रंश असल्यामुळे पहिलें अक्षर म्हणजे 'पा' दीर्घ आहे; व वर्तमानकालीं 'पाहतों', अशीं रूपें होतात. पण आज्ञार्थी 'पाहा' असें वास्तविक रूप होत असतां हि दोन दीर्घांचा एकदम उदात्त उच्चार होणें कठीण पडत असल्यामुळे 'पाहा' यांतील पहिला 'आ' हलका म्हणतात इतकेंच नव्हे तर 'पाह' या रूपाऐवजीं पहा असेंहि रूप प्रचारांत आलें आहे. 'आपण' या शब्दांतील 'आ' आणि आपल्या या शब्दांतील पहिला 'आ' यांच्या उच्चारांतहि भेद आहे. पण तसा भेद लिहितांना दाखवण्याचा मराठींत कधी कोणी प्रयत्न केला नाही. इतकेंच नव्हे, तर तसा प्रयत्न केला असतां तो हास्यास्पद आणि निरूपयोगी होईल. उदाहरणार्थ, "मी आपल्या घरीं गेलों." असें लिहूं लागलों तर लिहिण्याच्या पद्धतीस सुलभता न येतां उलट हा सर्व खटाटोप उपहासास्पद होईल. 'जसें बोलावें तसें लिहावें' हें तत्त्व तोंडाने उच्चारणें जितकें सोपें आहे तितकेंच तें अमलांत आणणें कठीण आहे हें यावरून दिसून येईल. इंग्रजी भाषेंतहि शब्दांतील कांही स्वरांवर जोर देतात व कांही स्वर बिनजोरी असतात; आणि कित्येकदा तर या जोराने आणि बिनजोराने (accent) शब्दाच्या अर्थांतहि भेद पडतो, हें इंग्रजी चौथ्या इयत्तेतील पोरान्हि माहीत आहे, पण यामुळे इंग्रजी भाषेच्या लेखनपद्धतींत म्हणजे छापलेल्या पुस्तकांच्या लेखनपद्धतींत या accent चा कोठे उपयोग करत नाहीत. पोटांतून वारा वर निघून मुखांतील निरनिराळीं स्थानें आणि जिब्या यांच्या संयोगाने जें स्वरवैचित्र्य उत्पन्न करतां तें सर्व लेखणीच्या टोकाने कागदावर व्यक्त करणें बहुतेक अशक्य आहे असें म्हटलें तरी चालेल. पाणिनीसारख्या वैयाकरणांनी सोळा स्वर आणि छत्तीस व्यंजनें करून त्यांतहि पुनः उदात्त, अनुदात्त, संवृत, निववृत, यम, उपध्मानी वगैरे जरी भेद केलेले आहेत, तथापि ही सर्व सामग्री तोंडांतील वायूच्या खेळांचें लेखनपद्धतींत पूर्ण प्रतिबिंब उतरवण्याला पुरी पडत नाही; मग मराठी भाषेची काय कथा? कानडींत व इंग्रजींत 'ए' हा स्वर न्हस्व आहे हें पुष्कळांस माहीत असेलच. मराठींत व

संस्कृतांत 'ए' हा शब्द दीर्घ मानला आहे. तथापि 'एक' या शब्दांतील 'ए' आणि 'एकदम' या शब्दांतील 'ए' यांच्या उच्चारांत भेद आहे हें कोणाच्याहि लक्षांत घेईल. हे उच्चाराचे भेद ती ती भाषा बोलणाराकडूनच समजून घेतले पाहिजेत आणि तसें समजून न घेतां केवळ लेखनपद्धतीवरून उच्चार करण्याचा जर कोणी प्रयत्न करील, तर मराठी लहान मुलांप्रमाणे एक तर तो प्रत्येक अक्षराचा निरनिराळा उच्चार करत जाईल, किंवा त्याची जन्म-भाषा निराळी असल्यास त्या जन्मभाषेतील उच्चाराची रीत मराठी शब्दास लावून साहेबलोक मराठीचा उच्चार करतात त्याप्रमाणे वेडावाकडा उच्चार करील. कानडी लोक मराठी बोलावयास लागले असतां किंवा मराठी लोक कानडी बोलावयास लागले असतां अथवा हिंदुस्थानांतील कोणताहि पन्थ इंग्रजी बोलावयास लागला असतां थोडाबहुत तरी अशा प्रकारचा उच्चार-संकर—किंवा त्यास वर्णसंकर म्हटलें तरीहि चालेल—होतोच होतो जी भाषा आम्ही नेहमी प्रचारांत बोलतो त्यांतील शब्दांचे उच्चार आमच्या अंगवळणीं किंवा जिह्वावळणीं पडले असल्यामुळे, आमच्या लक्षांत वर सांगितलेले बारीकसारीक भेद येत नाहीत. पण जेव्हा एखाद्या प्रचारांतून गेलेल्या किंवा मृतभाषेतील शब्दांचा उच्चार करण्याचा किंवा परकी भाषा बोलण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा या सर्व अडचणी आपोआप नजरेस येतात. मराठी भाषेतील क्रमिक पुस्तकें परकीयांकरितां रचावयाचीं नाहीत हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे; व तसें असेल तर वर लिहिलेल्या गोष्टींचा त्यांत समावेश करण्याची गरज नाही हें खरें आहे. पण 'जसें बोलावें तसें लिहावें,' म्हणून कित्येक जी ओरड करतात त्यांत तथ्य किती आहे व हें तत्त्व अमलांत आणणें किती अशक्य आहे हें दाखवण्याकरितां उच्चार व लेखनपद्धति यांमधील संबंधाचा वर लिहिलेला थोडासा ऊहापोह करणें भाग पडलें. आता लेखन-पद्धतीसंबंधाने न्हस्वदीर्घादिकांचे जे नियम आहेत त्यांचा पुढे विचार करूं.

उच्चारप्रमाणे कोणत्याहि भाषेची लेखनपद्धति सर्वांशीं ठरवणें हें किती कठीण किंबहुना अशक्य आहे, याचा विचार गेल्या अंकीं केलाच आहे. प्रांती-प्रांतीं उच्चारांचा भेद असतो एवढीच या प्रकारच्या लेखनपद्धतीस अडचण आहे असें नाही, तर मुखाने जितके उच्चार होतात तितके लेखांत अक्षरांनी व्यक्त करण्यास अक्षरसामग्रीहि भाषेंतील वर्णसमुदायांत नेहमी सापडते, असें नाही. इतर सर्व भाषांपेक्षा संस्कृत भाषेंतील वर्णशास्त्र अगदी परिपक्व दशेस आलेलें आहे. तथापि त्यांतहि प्रत्येक स्वराचे उदात्त, अनुदात्त इत्यादि वरेच भेद करावे लागतात व तितके भेद करूनहि अखेरीस अक्षराचा उच्चार करावयाचा हें गुरुमुखानेच समजून घ्यावें लागतें, अशी स्थिति आहे. सामान्यतः असेहि म्हटलें तरी चालेल की, जी भाषा बोलण्यांतली आहे तींतील शब्दांचे उच्चार ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांकडूनच समजून घेतले पाहिजेत. व्याकरणाच्या नियमांनी भाषेस व्यवस्थित रूप घेतें यांत कांही शंका नाही; तथापि नियमांची व्याप्ति बरीच मर्यादित असल्यामुळे कोणतीहि भाषा वापरणारे लोक जसें बोलतात तसें हुबेहुब फोनोग्राफमध्येहि येणें कठीण पडतें; मग पांढऱ्या कागदावर काळ्या खुणांनी ती सर्वांशीं व्यक्त करणें अशक्य असल्यास त्यांत कांही नवल नाही.

असो. एवढ्यावरून असें मात्र कोणी समजू नये की, व्याकरणांत शुद्धलेखनाचे नियम घातल्यापासून भाषेस किंवा विद्यार्थ्यांस कांही उपयोग होत नाही; किंबहुना व्याकरण शास्त्राचा जर कांही उपयोग असला तर तो हाच होय की, प्रकृति आणि प्रत्यय यांचा विचार करून शब्दांचीं रूपें कांही तरी सामान्य नियमांच्या अधिकारांत आणून सोडावीं. व्याकरणांनी असे नियम ठरवतांना प्रचलित उच्चाराकडे किंवा लेखनपद्धतीकडे दुर्लक्ष करतां कामा नये, हें पहिल्याच लेखांत आम्हीं सांगितलें आहे. व्याकरण हे भाषेचे शास्ते खरे, पण त्यांचा अधिकार मर्यादित आहे आणि कोणतीहि भाषा बोलणारे लोक हेच जरी त्या भाषेचे कर्ते असले तरी व्याकरणशास्त्र किंवा व्युत्पत्तिशास्त्र हें त्यांस अगदी झुगारून देतां येत नाही. या दोनहि गोष्टी लक्षांत ठेवून आणि उभय पक्षांचा मिलाफ घालून मग लेखनपद्धतिवाल्यांनी काय नियम ठरवावयाचे ते ठरवले पाहिजेत. मराठी भाषा ही संस्कृताची

मुलगी असली तरी तिचें म्हणून कांही स्वतंत्र रूप आहे, ही गोष्ट आम्हांस मान्य आहे. तथापि या भाषेची अभिवृद्धि करतांना मातृभाषेची जर कांही मदत घ्यावी लागली तर ती मदत घेतेवेळीहि मराठी भाषेचाच पगडा संस्कृत भाषेवर वसला पाहिजे, असें म्हणतां यावयाचें नाही. खेरीज ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे की, मराठी भाषा अद्याप बाल्यावस्थेंत आहे; व एव्हाच जर तिच्या स्वरूपाचें निरीक्षण करून त्याच्या वाढीची दिशा मर्यादित केली तर चिनी स्त्रियांच्या पायांप्रमाणे तिच्या सौंदर्याची स्थिति होऊन तें कांही थोड्या सोवळ्या किंवा आग्रही लोकांखेरीज कोणासहि पसंत पडणार नाही. हें सांगण्याचें कारण इतकेंच की, मराठी भाषेंतील सर्व न्हेस्व, दीर्घ, सानुनासिक किंवा निरनुनासिक शब्दांची अगर वैकल्पिक रूपांची आज एकदम व्यवस्था लावून टाकावी व पुनः घोटाळा ठेवूं नये, असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे, तें वाढत्या भाषेस लागू पडत नाही, इतकेंच नव्हे, तर तसा प्रकार झाल्याने भाषेच्या स्वातंत्र्याची व सौंदर्याची हानि होते, हें नीटपणें लक्षांत यावें. संस्कृत भाषेंतहि कांही शब्दांचीं रूपें दोन दोन असतात किंवा 'व'च्या ठिकाणीं 'ब' होतो अथवा 'ड'चा 'ळ' होतो, हें संस्कृत भाषा जाणणारांच्या लक्षांत असेलच. परिपूर्ण दशप्रत पावलेल्या भाषेच्या वैयाकरणास जर त्या भाषेस अशी मोकळीक द्यावी लागेल तर मराठी भाषेस तिच्या हल्लीच्या स्थितींत यापेक्षा पुष्कळ मोकळीक दिली पाहिजे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. सारांश, आजच जर मराठी भाषेंतील सर्व शब्दांस प्रत्येकी एकेक निश्चित रूप देण्याचा कोणी प्रयत्न करील तर तो पुष्कळ कठीण जाईल इतकेंच नव्हे, तर भाषा बोलणारे किंवा लिहिणारे लोक अशा प्रकारच्या निर्बंधास कधीहि जुमानणार नाहीत. भाषेंतील घोटाळा काढूं नये, असें आमचें म्हणणें नाही. उलट भाषेंतील घोटाळे काढणें हेंच वैयाकरणांचें कर्तव्य आहे, असें आम्ही समजतो. स्त्रियांस केससंस्कार किंवा केस विचरून वेणीफणी करणें हें जितकें इष्ट व अवश्य होय, तितकेंच भाषेंतील शब्दांस सुसंस्कृत करणें अवश्य होय. तथापि केस-संस्कारांत केस कापण्याचा किंवा वपनाचा जसा अंतर्भाव होत नाही, त्याचप्रमाणे शब्दांची वाढ कुंठित करणें किंवा कापणें या गोष्टी व्याकरणसंस्कारांत येत नाहीत. हे नियम व प्रतिनियम वाचून कित्येकांस आश्चर्य वाटेल, पण त्यास आमचा कांही इलाज

नाही. नियमापेक्षा प्रतिनियम कोठे अधिक महत्त्वाचा समजावा, याबद्दल निरनिराळ्या वैयाकरणांचे मतभेद असू शकतील. पण वर सांगितलेल्या सर्व सोयी व अडचणी लक्षांत ठेवूनच शब्द-स्वरूपाचें नियमन केलें पाहिजे, याबद्दल कोणाचा मतभेद असेल असें आम्हांस वाटत नाही. मराठी शब्दांच्या स्वरूपाची मीमांसा करून त्याबद्दल कांही विशिष्ट नियम ठरविणें म्हणजे भाषेवर जुलूम करणें होय, असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें आम्हांस बिलकुल मान्य नाही. प्रचलित लेखनपद्धतींन सर्वाशीं भिन्न अशी लेखनपद्धति प्रचारांत आणण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे एक प्रकारची दांडगाई करणें आहे, अथवा ही एक प्रकारची मोंगलाई आहे; इतकेंच जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें कांही गैरवाजवी नाही. परंतु रा. सा. साने, गोडबोले व हातवळणे यांच्या 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' या पुस्तकांत जशी श्रोटींगवादशाही केल्याचें किंवा करण्याचा प्रयत्न केल्याचें आमच्या पाहण्यांत आलें नाही. ज्या ठिकाणीं उच्चारांत विकल्प आढळण्यांत येतो अथवा उच्चारांत आणि लेखनपद्धतींत भेद असतो, तेवढ्याच स्थलीं व्याकरण शास्त्राच्या नियमांची प्राप्ति होते, हें तत्त्व वरील तीन ग्रंथकार विसरले आहेत असें आमच्या नजरेस येत नाही. त्यांचीं सर्व मते प्रत्येकास ग्राह्य होतील असें नाही. तथापि, शुद्धलेखन हें एक शास्त्र आहे व मराठींत शास्त्रीय पद्धतीने त्याचा विचार करण्याचीं काय साधनें आहेत, हें पाहण्याचा या ग्रंथाखेरीज इतक्या व्यापक रीतीने दुसऱ्या कोठे प्रयत्न झाला असल्याचें आमच्या पाहण्यांत नाही. आता या ग्रंथाने मराठी भाषेंतील शुद्धलेखनाचा एकदम कायमचा निकाल होईल असें मानणें चुकीचें आहे. तरी त्यामुळे ग्रंथांतील विवेचनाचें महत्त्व कमी होतें असें नाही. वाढत्या भाषेचें व्याकरण आणि पूर्ण झालेल्या भाषेचें व्याकरण, यांमध्ये अवश्य राहणारा जो भेद वर सांगितला आहे तो लक्षांत आणला म्हणजे आम्ही म्हणलों त्याचा खरेपणा वाचकांच्या लक्षांत येईल. वरील तीन ग्रंथकारांपैकी रा. सा. साने हे हल्लीच्या बुककमिटीचे एक संचर असल्यामुळे कित्येकांची अशी समजूत झाली आहे की, वरील मुनित्वांनी आपल्या पुस्तकांत जे जे म्हणून नियम दिले आहेत ते सर्व आता मराठी पुस्तकांत घुसडून देऊन रा. सा. साने हे सरकारच्या साहाय्याने मराठी भाषेवर जुलूम करूं पाहत आहेत. ही भीति खरी असेल तर मराठी भाषेच्या

वचावाकरतां महाराष्ट्र लेखकांनी आपलीं शस्त्रास्त्रें सज्ज करण्यास लागणें जरूर आहे. पण आम्हांस जी माहिती मिळाली आहे त्यावरून ही भीति निरर्थक आहे, असें समजतें. कांही शुद्ध संस्कृत शब्दांचे अंत्य स्वर मराठी भाषेत न्हस्व लिहावे की दीर्घ लिहावे आणि कांही शब्दांवरील अनुस्वार काढून टाकावे किंवा ठेवावे, याच्या पलीकडे क्रमिक पुस्तकाच्या लेखनपद्धतीत कांही फेरफार करण्याचा विचार आहे, असें दिसत नाही. आता हा फेरफार करावयाचा तोहि केवळ दोन-चार सरकारी अंमलदारांच्या मताने न करतां महाराष्ट्र भाषेतील चांगल्या लेखकांचें व विद्वानांचें मत घेऊन करावा एवढेंच जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें आम्हांस मान्य आहे.

अव्वल इंग्रजीतील एक आख्यायिका अशी आहे की, प्रसिद्ध विद्वान् कै. वाळशास्त्री जांभेकर यांचे कांही मराठी लेख मेहरबान कॅप्टन कॅडीसाहेब यांच्याकडे तपासण्यास गेले. कॅप्टन कॅडी यांनी इंग्रजी-मराठी कोश केलेला असून युरोपियन लोकांपेक्षा त्यांचें मराठीचें ज्ञान पुष्कळ चांगलें होतें. परंतु त्या साहेबांचा कांही गोष्टींत आग्रह असे. उदाहरणार्थ 'हा' या शब्दास सामान्य-रूप होऊन विभाक्तिप्रत्यय लागल्यास त्याचें 'ह्यांनी' 'ह्यांचें' अशीं रूपे व्हावीं 'यांनी' 'यांचें' अशीं होऊं नयेत असें त्यांचें मत होतें. अशा दृष्टीने जेव्हा ते कै. जांभेकर यांच्या ग्रंथांचें परीक्षण करूं लागले तेव्हा त्यांत त्यांस कांही चुका आढळल्या व त्या कै. जांभेकर यांनी दुरुस्त कराव्या म्हणून रिपोर्ट केला. कै. जांभेकर हे कांही विद्वत्तेंत कमी नव्हते. त्यांनीं कॅडीसाहेबांचा हा रिपोर्ट पाहिल्यावर उलट असा रिपोर्ट केला की, मराठी भाषा ही आमची जन्म-भाषा आहे; आणि ती भाषा ज्या भाषेपासून निघाली तिचें आणि मराठी भाषेचें शास्त्रीय रीतीने आम्हीं अध्ययन केलेलें आहे. तेव्हा शुद्ध मराठी कोणतें आणि अशुद्ध मराठी कोणतें हें ठरविण्याचा अधिकार आमचा आहे, कॅडीसाहेबांसारख्या परक्या मनुष्याचा नाही, आणि आमच्या भाषापद्धतीत किंवा लेखनपद्धतीत कॅडीसाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणे सुधारणा करावयाची असेल तर आमचा लेख आमच्याकडे परत पाठवावा. मराठी भाषा कशी असावी व ती लिहावी कशी, हें ठरविण्याचा अधिकार फक्त महाराष्ट्रीयानांचाच आहे ! कै. जांभेकर यांचें अशा प्रकारचें सणसणीत उत्तर गेल्यावर कॅडीसाहेबांनी आपलें म्हणणें मागे घेतलें; आणि कै. जांभेकर यांचे लेख कॅडीसाहेबांकडे तपासण्यास

जाऊं नयेत असें ठरलें ! ही गोष्ट आम्हीं जशी ऐकली तरी दिली आहे; तेव्हा कदाचित् त्यामध्ये कांही कमजास्त असण्याचा संभव आहे, तथापि त्यांतील भावार्थ किंवा तत्त्व आम्ही नेहमी लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. महाराष्ट्र भाषेंतील शब्दांच्या स्वरूपाचें कोणत्या रीतीने नियमन करावें हें कांही सरकारचें काम नव्हे अथवा या देशांत येऊन मराठी भाषा शिकलेल्या युरोपियन लोकांचेंहि नव्हे. तें मराठी भाषेच्या विद्वानांनीच केलें पाहिजे; आणि ते करतील तेंच लोकमान्य होईल, दुसरें होणार नाही. रा. सा. साने यांच्या लक्षांत ती गोष्ट आली नसेल असें आम्हांस वाटत नाही. कारण 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' या ग्रंथांतहि त्यांनी पुष्कळ विद्वानांचे अभिप्राय मागवून त्यांचा विचार करून आपल्या पूर्वीच्या मतांत त्यांस अवश्य वाटले ते फेरफार केले आहेत. मराठी भाषेची लेखनपद्धति सर्वच विघडून टाकावी असें त्यांचें मत आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. किंबहुना त्यांचा 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' हाच ग्रंथ वाचला तरी त्यांची लेखनपद्धति सामान्य लेखनपद्धतीपेक्षा विचित्र आहे, असें वाचणारांस आढळून येत नाही. असें जर आहे तर मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतींत होणाऱ्या फेरफाराबद्दल विशेष ओरड कां व्हावी, हें आम्हांस समजत नाही. डायरेक्टरसाहेब किंवा सदर साहेबांच्या हाताखाली दोघे तिघे विद्वान एवढ्यांनीच अरेरावी करून मराठी भाषेवर जुलूम करूं नये, एवढाच जर या ओरडीचा हेतु असेल तर तो आम्हांसही मान्य आहे. हा विषयच असा आहे की, सरकारी विद्याखात्याने सरकार या नात्याने आपला अभिमान चालवून त्यांत कांही गडबड करणें अगदी गैरशिस्त होय. धर्मांत ज्याप्रमाणे हात घालणें श्रेयस्कर नाही तसाच भाषेचाहि प्रकार होय. लोकांचे आक्षेप तेवढ्यापुरते खरे आहेत; आणि मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतींत थोडा फार जरी फेरफार करावयाचा असला तरी त्याबद्दल ठिकठिकाणच्या चांगल्या मराठी विद्वानांची व लेखकांची सभा भरवून व त्यांत ज्याप्रमाणे ठरेल त्याप्रमाणे अखेर व्यवस्था करावी, अशी विद्याखात्याच्या अधिकाऱ्यांस आमची सूचना आहे. या सभेंत सरकारचे विद्वान् अधिकारीहि येतील आणि अधिकारांवर नसलेले लोकहि येतील. अशा प्रकारची सभा म्हणजे मराठी भाषेच्या दैयाकरणांची एक काँग्रेसच होईल. प्राच्य भाषाकोविदांची ज्याप्रमाणे वेळोवेळीं काँग्रेस भरते तशी मराठी

भाषेसंबंधानेहि व्यवस्था झाल्यास त्यापासून सर्व लोकांस पुष्कळ फायदा होईल. अशा प्रकारच्या परिषदेचें पुरस्कर्तृत्व घेण्यास कोणत्याहि राजकीय तत्त्वांचा भंग होतो, असें नाही. करितां आम्हांस अशी उमेद आहे की, सरकारी अधिकाऱ्यांकडून या सूचनेचा अव्हेर न होतां निवळ भाषाविषयांत तरी सरकारचे अधिकारी आणि सरकारी खात्याबाहेरील लोक यांचें संमेलन होऊन मोकळ्या मनाने एकमेकांच्या मतांचा विचार होऊन भाषेच्या अभिवृद्धीस तो कारणीभूत होईल.

— केसरी, २६ जुलै १९०४

[४]

आजपर्यंत गेल्या तीन अंकांत मराठी भाषेतील लेखनपद्धतीसंबंधाने जीं सामान्य तत्त्वे आहेत त्यांचें थोडेसें विवेचन केलें. आता हल्ली सरकारी बुककमिटीने किंवा रा. सा. साने, हातवळणे व गोडबोले, यांनी जे कांही सामान्य नियम अमलांत आणण्याचें योजिलें आहे त्यांचा विचार करूं. मागे सांगितलेंच आहे की, मराठी भाषेच्या हल्लीच्या लेखनपद्धतींत जी कांही सुधारणा करावयाची असेल ती सरकारी नोकरांतल्याच विद्वान् गृहस्थांच्या अभिप्रायाने न करितां नोकरांतील व बाहेरील मिळून एकंदर विद्वानांच्या मताने करावी. आमचें मत एक प्रकारचें असलें, तरी तेवढ्याने शाळा-खात्यांतील क्रमिक पुस्तकांत लेखनपद्धतीसंबंधाने जी सुधारणा करावयाची ती इतर विद्वानांचा अभिप्राय घेतल्याखेरीज करावी असें आमचें मत आहे, असें समजूं नये. आमचा अभिप्राय अमुक एक असला म्हणजे अशा प्रकारच्या बाबतींत सर्व कार्य झालें, असें आम्ही समजत नाही. म्हणूनच यासंबंधाने शाळाखात्यांतील अधिकाऱ्यांनी सर्व म्हणजे सरकारी नोकर आणि इतर विद्वान् यांची परिषद बोलावून निकाल करावा, अशी आमची त्यांस पुनः सूचना आहे.

आता हल्ली ज्यासंबंधाने वाद आहे अशा एकंदर चार गोष्टी आहेत; पैकी पहिली गोष्ट अशी आहे की, ऱ्हस्व इकारान्त किंवा ऱ्हस्व उकारान्त, उदाहरणार्थ, रवि, कवि, भानु, गुरु इत्यादि जे शुद्ध संस्कृत शब्द मराठींत आले आहेत, त्यांचे अंत्यस्वर लिहितांना दीर्घ लिहावे किंवा ऱ्हस्व लिहावे.

एका पक्षाचें म्हणणें असें आहे की, शुद्ध संस्कृत शब्दांत फेरबदल करण्याचा अधिकार कोणासहि नाही. शिवाय समासांत हे शब्द आले तर संस्कृताप्रमाणे त्यांचे अंत्यस्वर न्हस्वच लिहावे लागतात; उ. रविप्रभा, गुरुकुल वगैरे. ह्यासाठी त्यांचीं शुद्ध संस्कृत रूपेंच लिहिण्यांत कायम राखावीं हें चांगलें. उलट वाजूचें असें म्हणणें आहे की, जरी संस्कृतांत या शब्दांचे अंत्यस्वर न्हस्व आहेत, तरी त्यांचीं प्रथमान्त रूपें कविः गुरुः अशी विसर्गान्त म्हणजे दीर्घच होतात. प्राकृतांत विसर्गाचा लोप होऊन मागील स्वरास दीर्घत्व आल्याने व्युत्पत्तिदृष्ट्या कवी, रवी, भानू, गुरु यांप्रमाणे अंत्यस्वर दीर्घ होतात; आणि विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, मराठींत उच्चारहि दीर्घच आहेत. जसें, 'भानू आला' (भानु न्हस्व नव्हे), 'भोरपंत मोठा कवी (कवि नव्हे) होता.' इत्यादि. समासाची अडचण सांगितली तर त्यास ह्या पक्षाचें उत्तर असें आहे की, आमचा नियम समासांत लागू करूं नये. परंतु कां करूं नये, याचें सशास्त्र कारण ते देत नाहीत. या दोनहि पक्षांचा विचार करतां आम्हांस असें वाटतें की, संस्कृतांत ज्याप्रमाणे शब्दाचें मूल रूप व विभक्त्यन्त रूप असा भेद आहे, तसा मराठी व्याकरणांतहि करून या शब्दांचीं मूल रूपें 'कवि' 'भानु' 'साधु' 'रवि' यांप्रमाणे न्हस्वान्त्य स्वरांचीं भानून प्रथमान्तरूपें मात्र प्राकृतांत विसर्गलोप झाल्यामुळे 'कवी' 'भानू,' 'साधू,' 'रवी,' अशीं दीर्घ होतात, असा नियम करावा. मूळ रूपाचे अन्त्य स्वर न्हस्व मानल्याने व समासांत मूळ रूपच कायम राहत असल्याने समासघटित शब्द लिहितेवेळीं त्यांतील 'कवि,' 'रवि' वगैरे शब्द न्हस्वच लिहिण्यांत येतील; व ते न्हस्व कां लिहावयाचे याची उपपत्तिहि चांगली देतां येईल. ही व्यवस्था विद्यार्थ्यांस, विशेषकरून लहान मुलांस सोयीची होईल असें नाही. कारण 'कवी' ह्या शब्दाचा अन्त्यस्वर न्हस्व असून त्याचें प्रथमेचें एकवचन 'कवि' असें होतें, या दोनहि गोष्टी त्यांस लक्षांत ठेवाव्या लागतील. परंतु लहान मुलांच्या सोयीकरितांच मराठी भाषेची लेखनपद्धति ठरवावयाची नाही, हें लक्षांत आणलें म्हणजे या आक्षेपाचें कांही महत्त्व राहत नाही. दुसरी गोष्ट अशी की, 'कवि' शब्दाचा अन्त्यस्वर दीर्घ मानल्याने त्याचें अनेकवचन 'कव्या' करावें लागेल अशी जी कित्येकांनी शंका काढली आहे तीहि आम्ही जो वर नियम दिला आहे त्याप्रमाणे शिल्लक राहत नाही. आम्हीं सांगितल्याप्रमाणे नियम घातला तर

घड्याच्या आरंभी शब्द लिहितात तेव्हा 'कवि' 'रवि' या शब्दांचे अन्त्यस्वर न्हस्व लिहून पुढे वाक्यांत त्यांचीं प्रथमान्तरूपे दीर्घ लिहावीं लागतील. इतकें झालें तरी संस्कृताप्रमाणेच कोणी या शब्दांचे अन्त्यस्वर नेहमीच न्हस्व लिहिल्यास ते चूक आहेत, असें म्हणतां यावयाचें नाही. कारण मराठी भाषेचा अंमल सदर भाषेत येणाऱ्या संस्कृत शब्दांवर किती चालावा याबद्दल अद्याप एकमत झालेलें नाही; व मराठी भाषेची स्थितीहि अद्याप इतक्या पूर्णावस्थेस आली नाही की, मराठीने आपलाच अंमल सर्वत्र चालू करावा. 'स्थिति' 'गति' वगैरे वऱ्याच शब्दांचे अन्त्यस्वर कांही लोक न्हस्व लिहितात व कांही लोक दीर्घ लिहितात इतकेंच नव्हे, तर एकच लेखक कधी हे अन्त्यस्वर न्हस्व तर कधी दीर्घ लिहितो, याचें कारण हेंच होय. संस्कृत 'गति' 'रीति' 'जाति' यांचीं रूपे मराठींत 'गत,' 'रीत' किंवा 'जात' अशीं जेव्हा अकारान्त होतात तेव्हा मात्र त्यांस शुद्ध मराठी रूप प्राप्त होतें, असें म्हणतां येईल. न्हस्व इकारान्त किंवा उकारान्त शब्दांसंबंधाने वर जो आम्हीं नियम दिला आहे तो ज्यांस विभक्तिप्रत्यय लागतात अशा शब्दांपुरताच असल्यामुळे 'आणि' 'तथापि' 'परंतु' वगैरे अव्ययांचे अन्त्यस्वर संस्कृतांतल्याप्रमाणेच न्हस्व लिहावे असें आपोआप निष्पन्न होतें; त्याकरितां अपवाद म्हणून निराळा नियम देण्याची जरूर नाही. सारांश, समासांतील न्हस्व इकारान्त किंवा न्हस्व उकारान्त संस्कृत शब्द आणि न्हस्व इकारान्त किंवा उकारान्त अव्यये, यांसंबंधाने जो वाद आहे त्याचा आम्ही वर सांगितल्याप्रमाणे नियम केल्याने आपोआप उलगडा होतो.

दुसरा नियम उपान्त्य न्हस्व 'इ' व 'उ' यांबद्दलचा आहे. अन्त्याक्षर अकारान्त असतां उपान्त्य न्हस्व इ व उ यांचा उच्चार मराठी भाषेच्या स्वभावाप्रमाणे दीर्घ होतो; जसें 'कठीण' 'करमणूक' इत्यादि. यासाठी मराठींत आलेले 'गुण' 'युग' 'विष' 'सुख' वगैरे शब्द 'गूण' 'यूग' 'वीष' 'सूख' असे दीर्घ उपान्त्याचे लिहावे, असें एका पक्षाचें म्हणणें आहे. यास आधार काय तो उच्चार व प्राकृत भाषेची सरणी हा होय. व्युत्पत्ति-दृष्ट्या या शब्दांतील उपान्त्यस्वर दीर्घ कां लिहावे यास कांही कारण नाही. मागे आम्हीं सांगितलेंच आहे की, 'घर' हा शब्द मराठींत पहिल्या 'घ' वर जोर देऊन उच्चारतात व शेवटचा 'र' चा उच्चार जरा अस्पष्ट होतो. या

नात्याने पाहिलें तर 'विष' या संस्कृत शब्दांतील 'वि' चा उच्चार उदात्त व 'ष' अस्पष्ट करून तो शब्द विष असा उच्चारवा लागेल, हें खरें आहे. परंतु प्रश्न एवढाच आहे की, उपान्त्य न्हस्व 'इ' व 'उ' उदात्त झाले तर ते दीर्घ लिहावे की काय ? उदात्त स्वर आणि दीर्घ स्वर यांमध्ये भेद आहे. न्हस्व स्वरहि उदात्त होऊं शकतो, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. यासाठी आमचें असें मत आहे की, या शब्दांतील उपान्त्यस्वर संस्कृतांतल्याप्रमाणेच न्हस्व लिहून त्यांचा उच्चार मात्र 'घर' यांतील 'घ' प्रमाणे करण्यास सांगावें. उच्चार दीर्घ नाही, उदात्त आहे हें 'गुणावगुण' या सामासिक शब्दांतील पहिला 'गु' व दुसरा 'गु' यांच्या उच्चारावरून दिसून येईल. 'अणुरेणु' वगैरे शब्द याच वर्गातील आहेत. मराठी भाषेंत उपान्त्य 'अ' 'इ' व 'उ' (न्हस्व) उदात्त उच्चारले जातात. हें तिहींच्या म्हणजे 'अ' 'इ' व 'उ' हे उपान्त्य असतां त्यांच्या उच्चारावरून स्पष्ट दिसतें; व 'अ'ला जो नियम लागू करावयाचा तोच 'इ' व 'उ' यांसहि केला पाहिजे. 'घ'र हा शब्द जर 'घार' असा लिहीत नाहीत तर 'विष' हा तरी 'धीष' असा कां लिहावा, हें आम्हांस समजत नाही. 'घ' व 'वि' यांचे उच्चार दीर्घ नव्हेत, उदात्त आहेत हें 'घर' या शब्दांतील 'घ'च्या उच्चारावरून स्पष्ट दिसत आहे. तर मग 'विष' व 'गुण' यांचे उपान्त्य दीर्घ करणें म्हणजे 'इ' व 'उ' यांच्या दीर्घ व उदात्त उच्चारांतील भेद नाहीसा करणें होय. शिवाय वर सांगितलेंच आहे की, उपान्त्य स्वर दीर्घ लिहिण्यास उच्चारांखेरीज दुसरा आधार नाही. अर्थात् एकट्या उच्चाराच्या आधारावर संस्कृत शब्दांचीं मूलरूपें पालटणें बरोबर होणार नाही.

तिसरा नियम व्यंजनान्त शब्दांचा होय; उदाहरणार्थ, 'क्वचित्' 'विद्वान्' 'शरद्' इत्यादि. हे शब्द मराठी भाषेंत प्रायशः व्यंजनान्त न लिहितां शब्दांतील वर्ण पूर्ण स्वरान्त लिहिण्याची वहिवाट आहे; इतकेंच नव्हे, तर त्यास विभक्ति लागली असतां 'विद्वानास' 'शरदास' अशीं अकारान्त शब्दांच्या रूपांप्रमाणे रूपें होतात. हीं रूपें अपभ्रष्ट आहेत खरीं; पण पुष्कळ संस्कृत शब्द अपभ्रष्ट होऊन ज्याप्रमाणे मराठींत आले व त्यांचीं अपभ्रष्ट रूपेंच आम्ही मराठी भाषेंतील रूपें असें समजतो, त्याप्रमाणेच व्यंजनान्त शब्दहि मराठींत स्वरान्त मानले पाहिजेत. 'क्वचित्'सारखीं कांही अव्ययें व्यंजनान्त लिहावीं असें कित्येकांचें म्हणणें आहे; आणि पहिल्या नियमासंबंधाने आम्ही सवि-

भक्तिक व अविभक्तिक शब्दांचा भेद केला तसा येथे केला असतां 'क्वचित्' हा शब्द व्यंजनांत लिहितां येईल. पण हा भेद या बाबतींत कांही महत्त्वाचा आहे असें आम्हांस वाटत नाही. कारण मराठी शब्दांतील 'अन्त्य' 'अ' अस्पष्ट उच्चारण्याची व्हिवाट आहे. तथापि 'क्वचित्' 'कदाचित्' वगैरे कांही अव्ययांचीं रूपें व्यंजनांत ठेवण्यास हरकत नाही. व्यंजनांत शब्द स्वरांत लिहावेत असा जरी नियम बांधला तरी त्याचा अंमल प्रत्येक शब्दावर केलाच पाहिजे, असा आग्रह धरीत बसण्यांत कांही हशील नाही. मराठी भाषा ही वाढती आहे, पूर्ण झालेली भाषा नाही; सबब मराठींत शब्दांच्या शुद्धलेखनाचे नियम अगदी कायमचे न ठरवतां सामान्यतः ठरवून कांही शब्दांस थोडीशी सवलत दिल्यानेच एकंदर भाषेची वृद्धि अधिक चांगली होईल, असें आमचें मत आहे. 'विद्वान्' शब्दासंबंधाने तर आमचें असें मत आहे की, त्याचें स्त्रीलिंग 'विदुषी' असें करण्याचा जो प्रघात आहे. तो फाजील सोबळेपणाचा आहे. 'जानकीबाई विद्वान आहे' हें मराठी वाक्य आमच्या मते अशुद्ध नाही. उलट 'जानकीबाई विदुषी आहेत' हेंच कानास चमत्कारिक लागतें. पुल्लिंगी शुद्ध संस्कृत शब्द मराठींत आला असतां त्याबरोबर त्याचें संस्कृतांतील स्त्रीलिंगी रूपहि मराठींत आलें पाहिजे असें म्हणतां येत नाहीं. 'पंडिता रमाबाई संस्कृता' ही मराठींतील थट्टा आहे; बोलण्यांतील शुद्ध मराठी नव्हे.

चवथा नियम अनुस्वारासंबंधाने होय. शब्दांचे उच्चार करतांना कोकणांत बरेच शब्द सानुनासिक तर देशांत तेच शब्द निरनुनासिक उच्चारले जातात हें सर्वास माहीत आहे. व्याकरणदृष्टीने पाहिलें तर यांपैकी खरा उच्चार कोणता, हें ठरविणें अवश्य आहे. कित्येकांचें असें मत आहे की, अनुस्वार हा कोकणस्थांनी मराठी भाषेंत उगीच घुसडला आहे; व त्यांना अजिबात फाटा दिल्यास भाषेस अधिक सुगमता येऊन तिचें सौंदर्यहि अधिक वाढेल. उलटपक्षां असें म्हणणें आहे की, अनुस्वार हा पुष्कळ ठिकाणीं शब्दभेदामुळे जरूर आहे. जसें 'आंबा', 'आवा' 'नाव', नांव' 'कांकण', 'कांटा', वगैरे; शिवाय विभक्तीचे प्रत्यय रळण्यासहि त्यापासून मदत होते, याकरितां अनुस्वार जरूर आहेत. यासंबंधाने विचार करतां असें आढळून येईल की, अनुस्वार भाषेंतून अजिबात काढणें शक्य नाही. तथापि 'ढोंपर', 'मांजर' वगैरे कांही शब्द सानुस्वार उच्चार करण्याचें कांही

कारण दिसत नाही. या व दुसऱ्या कित्येक शब्दांवरील अनुस्वार नाहीसे झाल्यास त्यांत भाषेची कांही हानि नाही. केवळ एका विशिष्ट प्रान्तांत सानुस्वार उच्चार होतो एवढें कारण तो शब्द अनुस्वार देऊन लिहिण्यास वसस नाही. व्युत्पत्तीहि पाहिली पाहिजे. आता व्युत्पत्ति पाहूं गेलें असतां 'पानीयं' याचें 'पाणी' हें रूप असल्यामुळे त्यावरहि अनुस्वार द्यावा लागेल असा एक आक्षेप आहे पण त्यांत कांही अर्थ नाही. शब्दांवर आम्ही अनुस्वार देत नाही. यावर व्युत्पत्तीच्या आधाराने तो लादणें अगदी गैर होय. पण ज्या शब्दांचा उच्चार प्रांतभेदाने सानुस्वार व निरनुस्वार असा दोन्ही प्रकारचा होतो तेथे ज्यास व्युत्पत्तीचा आधार मिळेल किंवा शब्दभेद ओळखण्यास जेथे जरूर आहे तेथे मात्र अनुस्वार ठेवावा, बाकीच्या ठिकाणीं देऊं नये.

येणेंप्रमाणे हल्ली ज्यावद्दल वाद आहे किंवा क्रमिक पुस्तकांत जे नियम असलांत आणण्याचा विचार आहे त्यासंबंधाने आमचें मत आहे. याने मराठी भाषेच्या लेखनांत क्रांति होऊन प्राचीन कवींचे ग्रंथ समजण्यास अडचण पडेल अशी जी कित्येकांस भीति पडली आहे ती आमच्या मतें निरर्थक आहे. सरकारी शाळाखात्यांतील कांही अधिकाऱ्यांनी आपल्या मताप्रमाणेच मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनाची व्यवस्था लावावी, इतरांस विचारण्याची जरूरी नाही, असें जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें मात्र आम्हांस मान्य नाही. पण मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनाचे नियम ठरविण्याचा कोणी प्रयत्न केल्यास व तो प्रयत्न शास्त्रीय असल्यास त्या मनुष्याने ही मोंगलाई केली, असें मात्र आम्हांस वाटत नाही. अशा प्रकारचे नियम ठरून ते हळूहळू असलांत येत गेल्यानेच भाषेच्या लेखनपद्धतीस स्थैर्य व सुगमता यावयाची आहे. तथापि वर सांगितल्याप्रमाणें हे नियम आजच अगदी कडक रीतीनें असलांत आणून भाषेवर जुलूम करावा, असें आमचें म्हणणें नाही. जी भाषा बोलण्यांत नाही तिचें व्याकरण रचतांना भाषेंत अखेरीस जीं रूपें राहतात त्यांबद्दलच वैयाकरणांस विचार करावयाचा असतो. परंतु प्रचारांतील वाढत्या भाषेसंबंधाने वैयाकरणांस अशा प्रकारचें वर्तन करतां येत नाही. अशा स्थळीं ती भाषा बोलणारांचा वैयाकरणांप्रमाणेच किंबहुना त्याहूनहि जास्त अधिकार असतो; व वैयाकरणांचे कर्तव्य म्हटलें म्हणजे वळण देण्याचें आहे; बांधण्याचें नव्हे, असें आम्हांस वाटतें. हें लक्षांत ठेवूनच वादग्रस्त चार मुद्द्यांवर आम्हीं वर अभिप्राय दिला

आहे, व आप्हांस अशी उमेद आहे की, आम्हीं सुचविल्याप्रमाणे बुककमिटीचे अध्यक्ष या गोष्टीचा अखेर निकाल, नोकर व बिननोकर विद्वानांची सभा करून त्यांतील बहुमताप्रमाणे ठरवतील. बुककमिटीने क्रमिक पुस्तकांत ज्या कांही इतर सुधारणा करण्याचें योजिलें आहे त्यांबद्दल स्वतंत्र रीतीने पुनः एकदा लेख लिहिण्याचा आमचा विचार आहे.

— केसरी, २ ऑगस्ट १९०४

[१]

वाच्यार्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्बिनिःसृताः ॥
तांस्तु यस्तेनयेद्वाचं सर्वस्तेयकरो हि सः ॥

— मनु

वरील श्लोकांत खोटें बोलणारा किंवा खोटी साक्ष देणारा मनुष्य चोरापेक्षाहि अधिक गुन्हेगार कसा ठरतो याची मनूने जी उपपत्ति दिली आहे त्यापेक्षा अधिक बलवत्तर उपपत्ति दुसऱ्या वाङ्मयांतून क्वचित्च सापडेल. मनुष्यजातीचे व्यवहार चालण्यास वागीखेरीज दुसरें साधन नाही, परस्परांचीं मनं अगर विचार परस्परांस कळविण्यास भाषा हा एकच मार्ग आहे, आणि भाषेपासूनच किंवा भाषेच्यायोगें सर्व प्रकारचा व्यवहार उत्पन्न अगर सिद्ध होत असतो तेव्हा अशा प्रकारच्या सर्व व्यवहारसाधनाचा जो मनुष्य दुरुपयोग करितो किंवा त्याशीं प्रतारणा करितो तो एकपक्षी नव्हे तर सर्वस्वी चोर ठरतो, असें मनूने प्रतिपादन केले आहे. असत्यवादीपणा कां व कित्ती गह्यं अथवा शिक्षार्ह आहे याचें यापेक्षा अधिक सयुक्तक कारण देणें शक्य नाही. परंतु वरील श्लोकांत भाषेच्या उपयुक्ततेसंबंधाने जे विधान

केले आहे ते आमच्या मते अधिक महत्त्वाचे आहे. पशूपासून मनुष्यजाती ओळखण्याची जी थोडींबहुत चिन्हे आहेत, त्यांपैकीच भाषा ही एक प्रमुख लक्षण होय, असे बऱ्याच भाषाकोविदांचे मत आहे. आणि मनुष्यांचे आपापसांतील व्यवहार जितके अधिकाधिक विस्तृत किंवा व्यापक होतात, त्या मानाने भाषेलाहि साहजिक अधिकाधिक विस्तृत स्वरूप प्राप्त होते. भाषा ही एक ईश्वरदत्त, किंवा डार्विनच्या मताप्रमाणे म्हटले तर उत्क्रांति-रीत्या सिद्ध झालेली वरिष्ठ पायरीची देणगी होय, आणि एखादा विशिष्ट मानवसमाज ज्या मानाने सुधारलेला असेल त्या मानाने त्या समाजाची भाषाहि सुधारलेली किंवा वाढलेली असते. थोडक्यांत सांगावयाचे असल्यास एखाद्या विशिष्ट राष्ट्राच्या किंवा समाजाच्या परस्परव्यवहाराचे स्वरूप किंवा महत्त्व दाखविणारे त्या समाजाची भाषा ही एक यंत्रच होय. मनुने सांगितल्याप्रमाणे सर्व व्यवहार भाषामूलक किंवा भाषेच्या योगाने चालत असल्यामुळे, एखाद्या भाषेच्या स्वरूपावरून भाषापंडित ती भाषा बोलणाऱ्या समाजाच्या विशेषेकरून असे समाज किंवा राष्ट्र जेव्हा नष्ट झाली असतात तेव्हा त्यांच्या-सुधारणेची अटकळ बांधीत असतात. उघड आहे की, ज्या भाषेत भाववाचक नामे अधिक किंवा आत्मा आणि ईश्वर यांच्या कल्पना दाखविणारे शब्द अधिक, ती भाषा वापरणाऱ्या लोकांचे तात्त्विक विचारहि त्यामानाने सुधारलेले असले पाहिजेत. इतर बाबतींतहि हाच न्याय लागू आहे. एखादे राष्ट्र किंवा लोक नष्ट होऊन जरी हजारो वर्षे झाली असली, तरी, आम्हांस जर ते लोक वापरीत असलेल्या भाषेतील शब्द समजतील तर या नष्ट झालेल्या राष्ट्राची प्रगति अथवा सुधारणा कोणत्या स्थितीची होती याचे आम्हांस ताबडतोब अनुमान करता येईल. सारांश, समाजाचा व्यवहार, समाजाचे विचार, समाजाचा व्याप आणि समाजाची भाषा यांच्यामधील संबंध इतका निकट आणि नित्य आहे की, एकाचे प्रतिबिंब दुसऱ्यांत उमटल्या-खरीज कधीहि राहत नाही. एकाची वृद्धि तर दुसऱ्याची वृद्धि आणि एकाचा क्षय तर दुसऱ्याचा क्षय हा सिद्धान्त अबाधित आहे.

कोणत्याहि भाषेची अभिवृद्धि किंवा न्हास याचा विचार करतांना वरील अबाधित सिद्धान्त लक्षांत ठेवला पाहिजे. भाषेची अभिवृद्धि करणे जर इष्ट असेल तर एखाद्या पंडिताने धात्वर्थापासून अनेक काल्पनिक शब्द नि. टि. ९

निर्माण करून त्यांचा कोश बनविल्याने कार्यसिद्धि व्हावयाची नाही. एखाद्या कृपणाने कोट्यवधि रुपये संग्रह करून पुरून ठेवल्याने देशाच्या संपत्तीची जशी अभिवृद्धि होत नाही, त्याप्रमाणेच भाषेतील शब्दांचा प्रकार होय. अर्थशास्त्रांतील विनियमाचा व्यवहार सुरळीत चालण्यास किंवा वाढविण्यास ज्याप्रमाणे व जितकी नाण्याची जरूर लागते, त्याप्रमाणे व तितकीच मनुष्यजातीच्या मनोवृत्ति व विचार परस्परांस कळविण्यास शब्दांची जरूरी आहे. आणि देशांतील व्यापार वाढला असतां ज्याप्रमाणे अधिक नाणें-मग तें धातूंचें असो वा कागदी असो उपयोगांत आणणें जरूर पडतें, त्याप्रमाणेच समाजांत एकमेकांच्या विचारांचें दळणवळण वाढविण्यास शब्दांची जरूरी लागते. जगांतील सर्व मनुष्यांची भाषा जर एक असती तर मनुष्यजातीपैकी एका भाषाची सुधारणा झाल्याने सर्व भाषेची एकदम सुधारणा झाली असती. पण आजपर्यंतच्या इतिहासाच्या अनुभवावरून असा नियम दिसून येतो की, धर्म व भाषा या दोन्ही गोष्टी सर्व जगभर एकरूपाने कधीहि असू शकत नाहीत; व मानवजातीच्या प्रारंभकालीं त्या एक होत्या असें जरी मानलें, किंवा आजमितीस यक्षिणीची कांडी फिरवून त्या सर्व जगभर जरी एक करतां आल्या, तरी कालांतराने या दोन्ही गोष्टींस देशभेदाने भिन्न भिन्न स्वरूप प्राप्त व्हावयाचेंच. किंबहुना एकराष्ट्रीयत्वाचें एकभाषा व एकधर्म, अर्थात् भिन्न राष्ट्रीयत्वाचें भिन्न भिन्न भाषा व भिन्न धर्म हें एक प्रधान लक्षणच होऊन बसलें आहे. हें असें कां व्हावें, भाषावैषम्य किंवा भाषाभेद आणि धर्मभेद हे नाहीसे करणें अशक्य आहे की काय, या प्रश्नाचा आज विचार कर्तव्य नाही. वस्तुस्थिति कशी आहे आणि ती किती प्राचीन कालापासून चालत आली आहे, एवढेंच आपणांस पाहावयाचें आहे. आणि तशा दृष्टीने विचार केला म्हणजे विवक्षित मनुष्यसमाज आणि त्या समाजांतील व्यक्तिमात्रांनी आपापले विचार एकमेकांस कळविण्याकरितां योजलेलें शाब्दिक साधन किंवा भाषा यांचा संबंध नित्य आहे असें मानूनच कोणत्याहि विशिष्ट भाषेच्या अभिवृद्धीची अथवा व्हासाची भीमांसा केली पाहिजे हें उघड आहे.

महाराष्ट्रभाषेच्या अभिवृद्धीचा अशा रीतीने विचार केला म्हणजे अनेक गोष्टी डोळ्यांपुढे उभ्या राहतात. नर्मदेच्या दक्षिणेस आणि घटप्रभेच्या उत्तरेस महाराष्ट्रभाषेचा प्रारंभ सुमारे इसवी सनाच्या पाचव्या-सहाव्या शतकांत

झाला असें प्राचीन लेखांच्या शोधकांचें मत आहे. त्यापूर्वी त्या प्रांतांतील भाषा कानडी होती. परंतु या समयास नर्मदेच्या उत्तरेकडून आर्य लोकांचे जे संघ दक्षिणेंत आले त्यांनी दक्षिणेंतील लोकांशीं बरोबरीने वागून व त्यांच्यांत मिळूनमिसळून आपली प्राकृत भाषा या प्रदेशांत आणली. आणि त्या प्राकृत भाषेचें जुन्या भाषांशीं मिश्रण होऊन त्यापासून हल्लीची महाराष्ट्र भाषा उत्पन्न झाली. यानंतर कांही शतकें ती बाल्यावस्थेंतच होती. पण पुढे यादव राजांचा तिला आश्रय मिळून नर्मदेच्या दक्षिणेस तिचा पगडा उत्तरोत्तर अधिकाधिक बसत चालला; आणि प्रांतांतील सर्व व्यवहार त्याच भाषेंत चालू लागल्याने लवकरच पुढे ज्ञानेश्वरीसारखे ग्रंथ निर्माण झाले.

मराठी भाषेच्या उगमाचा अद्याप जरी पुरा शोध लागला नाही तरी उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून वर दिलेलें सामान्य विधान करण्यास कांही हरकत नाही. या वेळची महाराष्ट्रदेशाची स्थिति फार चमत्कारिक होती. यादव राजांनी प्रोत्साहन दिल्यामुळे महाराष्ट्र भाषेस बरेंच स्थैर्य आलें होतें खरें; पण पुढे लवकरच महाराष्ट्रांत मुसलमानी राज्याची स्थापना झाल्यामुळे राजकीय व्यवहार बहुतेक परकी भाषेंत चालू लागला. विद्वान् लोकांची स्थिति पाहावी तर त्यांनी आपलें सर्व ज्ञान प्राचीन पद्धतीप्रमाणे प्रायः संस्कृतांतूनच संपादन केलेलें असावयाचें. आणि ज्या थोड्या हिंदु लोकांच्या हातांत राजकीय अधिकार राहिलेला होता त्यांस मुसलमानी भाषेचा अधिक अभ्यास करावा लागत असल्यामुळे स्वाभाविकरीत्याच स्वभाषेच्या उत्कर्षाचें काम त्यांच्या हातून होत नव्हतें. अशा स्थितींत ज्ञानेश्वरापूर्वी व तत्कालीं स्वराज्याच्या छात्राखाली वाढलेल्या मराठी भाषेचा बहुतेक नष्टांशच व्हावयाचा; किंवा निदान तिचें इतकें मोटें रूपांतर व्हावयाचें की, ज्ञानेश्वरा-पूर्वीच्या भाषेची ही कन्या आहे हें ओळखूंसुद्धा येऊं नये. मुसलमानी अमदानींत मराठी भाषेचें स्वरूप पालटून बरेच मुसलमानी शब्द व मुसलमानी भाषा-पद्धति मराठींत शिरली, हें आता कांही निराळें सिद्ध करण्यास नको. बखरींच्या भाषा आणि शिवाजीमहाराजांनी तयार करविलेला राज्यव्यवहार-कोश याची साक्ष देत आहे. वास्तविक म्हटलें म्हणजे हा काल मराठी भाषेच्या न्हासाचा होय; परंतु परमेश्वराच्या कृपेने अशा आपत्कालांतहि मराठी भाषेला पूर्वीच्या स्वराज्यांत पोसलेला वृक्ष वाढत जाण्यास एक-दोन

कारणें घडून आलीं. मुसलमानी राज्यांत धर्माच्या बाबतींत हिंदूंचा पुष्कळ छळ झाला ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्र देशासंबंधाने विचार करतांना हाच सिद्धान्त लक्षांत ठेवला पाहिजे. दक्षिणेंत आज जे मुसलमान लोक आहेत ते प्रायः अस्सल पठाण, मोंगल, किंवा तुर्क नसून मुसलमानी अमदानीच्या पूर्वी या प्रांतांत जे हिंदु लोक होते त्यांच्यापैकी ज्यांनी लोभाने किंवा सक्तीने मुसलमानी धर्म स्वीकारिला त्यांचे वंशज आहेत हेंहि सांगावयास नको. दक्षिणेंतील मुसलमान आणि दक्षिणेंतील मराठे यांच्या अंगांत एकच रक्त वाहत आहे; आणि कांही कारणाने धर्म भिन्न झाला असला तरी पिंडाने ते एकमेकांचे बंधूच होत. असो; सांगावयाची गोष्ट ही की, मुसलमानी अमदानींत जरी हिंदूंचा छळ होत असला तरी त्या छलामुळेच हिंदु लोकांची आपल्या धर्मावरील श्रद्धा दुणावली गेली, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हिंदु धर्माचा छळ होऊन, मुसलमान धर्माचें प्रबल्य जेव्हा झालें तेव्हा 'शिव शिव न हिंदुर्न यवनः' अशा प्रकारची कांही लोकांची स्थिति झाली असल्यास त्यांत कांही नवल नाही. जागोजागीं देवालये मोडून उभारलेल्या भव्य व टोलेजंग मशिदी आणि तेथे जमणाऱ्या मोठमोठ्या उमरावांचा समुदाय यांचा देशांतील लोकांच्या मनावर धार्मिक-रीत्या वाईट परिणाम झाल्याखेरीज राहावयाचा नाही. पण मुसलमानी धर्म-धर्मच्छलामध्ये आमच्या दृष्टीने एक मोठा गुण होता, तो हा की, हा छळ बहुतेक किंवा सर्वांशीं शारीरिक जवरीचा होता. कुराणाचा स्वीकार कर, नाहीपेक्षा वतन बुडवितों किंवा ठार मारतों असें याचें स्वरूप होतें. त्यामुळे अशा प्रकारचा छळ सोसण्याचें ज्यांच्या अंगां धैर्य होतें त्यांची स्वधर्मावरची श्रद्धा अधिकच दृढ झाली. हल्लीच्या राज्यांत पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या योगाने सुशिक्षित वर्गाच्या अंतःकरणांतील धर्मबीजच निर्बल होऊन गोमांस-भक्षणापर्यंत जशी कित्येकांची मजल येऊन ठेपली आहे, तसा मुसलमानी अमदानींतला प्रकार नव्हता. सक्तीच्या छळास जे बळी पडले त्यांखरीज बाकीच्यांच्या अंतःकरणांतील श्रद्धा छलाच्या धक्क्याने प्रतिकार करण्यास अधिक समर्थ झाली; आणि याचा परिणाम असा घडला की, त्यांनी आपले धार्मिक मनोविकार आपल्या समाजास कळविण्याकरितां स्वभाषेचा अधिक-अधिक उपयोग करून तिची वाढ कायम ठेविली. मराठी भाषेचें हल्ली उपलब्ध

असलेलें वाङ्मय प्रायः धार्मिक कां, याचा अशा रीतीने नीट खुलासा लागतो. जितका जितका छळ अधिक तितकी प्रतिकार करण्याची इच्छाहि अधिक. किंबहुना गतिशास्त्रांत ज्याप्रमाणे क्रियेने प्रतिक्रिया उत्पन्न होते असा सिद्धान्त आहे तसाच धार्मिक बाबतींतहि सिद्धान्त बनवितां येईल. ज्ञानेश्वरापासून रामदासापर्यंत झालेल्या संतमंडळींची भाषेच्या संबधाने कामगिरी पाहतांना तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा वर सांगितल्याप्रमाणे अवश्य विचार केला पाहिजे. राजसत्ता परधर्मी लोकांच्या हातांत असल्याने या परकीय लोकांच्या भाषेतच बहुतेक राजकीय व सामाजिक व्यवहार चालत असत; आणि न्याय, व्याकरण आदिकरून पांडित्याचे व्यवहार संस्कृत भाषेत चालत. अशा परिस्थितींत धर्माची बाब जर संतमंडळीने हातांत घेतली नसती तर मराठी भाषेत ज्ञानेश्वरी हा पहिला आणि शेवटचाच ग्रंथ झाला असता. धर्माची बाब त्या वेळीं लोकांच्या पुढाऱ्यांनी हातांत घेण्यास दुसरेंहि एक कारण झालें होतें. इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत जैन व बौद्ध धर्माचें खंडण करून हिंदुस्थानांत व हिंदुस्थानाबरोबर महाराष्ट्रांतहि शंकराचार्यानी जरी वैदिक धर्माची स्थापना केली तरी पुढे कांही वर्षेपर्यंत तो धर्म थोडाबहुत चालतच होता. कुमारिलाचा श्रौतमार्ग सर्व जातींच्या लोकांनी आचरणें निषिद्ध होतें, आणि आचार्यांचा वेदांतमार्ग पंडितांखेरीज इतरांस अगम्य होता, तेव्हा जैन आणि बौद्ध यांचा आचार्यांनी जरी पराभव केला तरी या धर्माच्या अभावीं सामान्य जनसमूहास कोणता धर्म आचरण्यास सांगावें हा एक त्या वेळच्या धार्मिक विद्वानांपुढे मोठाच प्रश्न होता; आणि मुसलमानी अमदानीपूर्वी जर त्याचा योग्य निकाल लावला नसता तर जैन आणि बौद्ध धर्माच्या ऐवजीं मुसलमानी धर्म या प्रांतांत एकदम प्रचलित झाला असता. भक्तिमार्ग किंवा भागवत धर्म यांच्या प्रवर्तकांनी देशावरील संकट टाळलें हें आम्हीं नेहमी लक्षांत ठेवलें पाहिजे. याप्रमाणे हिंदुस्थानांतील धार्मिक इतिहासाच्या दृष्टीनेहि भक्तिमार्गास या कालीं विशेष महत्त्व आलें होतें; आणि मुसलमानी धर्मच्छलाचें स्वरूप केवळ शरीरिक शक्तीचें असल्यामुळे महाराष्ट्रांत या धर्माच्या वाढीस मुसलमानी अमदानींत एक प्रकारचें साहाय्यच झालें असें म्हटलें पाहिजे. परकीय अमलांत राजकीय मूर्ख किंवा संत उत्पन्न होणें अशक्य आहे. अर्थात् ज्यांच्या अंगांत कांही कर्तृत्वशक्ति

होती त्यांस आपलें कर्तृत्व दाखविण्यास धार्मिक चळवळ एवढीच काय ती मोकळी वाजू होती; किंवा धार्मिक पुढाऱ्यांखेरीज इतर पुढारीवर्गास हा काल अनुकूल नव्हता. कसेंहि म्हणा, आम्हां सर्वांना समाधान व अभिमान वाळगण्यासारखी मुख्य गोष्ट ही आहे की, अशा कालांत व परिस्थितींत महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनी त्यांस जी दिशा मोकळी होती तिचा अंगीकार करून भाषा व धर्म अशीं जी एकराष्ट्रीयत्वाचीं प्रधान अंगें, त्यांचें आपत्कालीं महाराष्ट्रांत चांगलें संगोपन केलें, इतकेंच नव्हे तर यावच्छब्द अभिवृद्धीहि केली. याचा परिणाम काय झाला व पुढे स्थिति काय झाली याचा विचार स्थलसंकोचास्तव आज न करतां पुढील लेखांत करूं.

केसरी, २९ मे १९०६

[२]

कोणत्याहि राष्ट्रांचें वाङ्मय त्या राष्ट्रांतील लोकांच्या परिस्थिती-वर अवलंबून असतें, आणि ही परिस्थिति ज्याप्रमाणे पालटेल, म्हणजे संकुचित किंवा विस्तृत, मर्यादित अगर व्यापक होईल त्या मानाने वाङ्मयाचाहि न्हास किंवा वाढ होत असते हा सिद्धान्त महाराष्ट्रांत स्वराज्य होण्यापूर्वी मराठी भाषेच्या वाढीस कसा लागू पडतो, याचें गेल्या खेपेस विवेचन केलें आहे. नाडीवरून ज्याप्रमाणे शरीरांतील रोगाची किंवा स्वास्थ्याची परीक्षा होते, तद्वत्च भाषेवरून राष्ट्राची बरीवाईट स्थिति तज्ज्ञ लोक तेव्हाच ताडतात. श्रीशिवाजी महाराज जन्मण्यापूर्वी पोवाडे कां झाले नाहीत, याचें कारण आता सांगण्याची जरूर नाही. यादवकुलांतील शेवटचा दौलताबाद येथील हिंदु राजा नाहीसा झाल्यानंतर आणि शिवाजीमहाराज जन्मेपर्यंत मुसल-मानी राज्यकर्त्यांनी कांही कमी पराक्रम केले नाहीत. पण त्या पराक्रमांनी महाराष्ट्रांतील गोंधळ्यास किंवा लोकांस कसें स्फुरण घेणार ? पण परमेश्वराच्या कृपेने हें रहाटगाडगें जेव्हा फिरलें, तेव्हा गावोगावीं उघड्या मैदानांत हजारो लोकांपुढे डफावर थाप मारून महाराष्ट्रांतील शाहीर 'आला मोंगल चढाई करून' किंवा अखेरीस अखेरीस 'खुप शर्तीने राज्य राखिलें येशवंत फडणिस नाना' असें आपल्या जोमदार भाषेने गाऊ लागले. ज्ञानेश्वरापासून तुकारामापर्यंत झालेल्या कविमंडळांत म्लेंच्छ राज्याबद्दल

खेद आणि स्वराज्याबद्दल अभिमान जागृत नव्हता असें नाही. एकनाथाच्या कवितेपैकी दोन-तीन कविता त्यांच्या देशभक्तीच्या दर्शक म्हणून रा. पांगारकर यांनी पूर्वी केसरींत प्रसिद्ध केलेल्या वाचकांस आठवत असतीलच. परंतु त्या वेळची परिस्थिति अशी होती की देशाभिमानाची ज्योत अंतःकरणांत असली तरी तिची ज्वाला ओठापर्यंत न येण्याची खबरदारी घ्यावी लागत असे. एकनाथाचा काळ व रामदासाचा काळ यांत पुष्कळ अंतर आहे; आणि निवृत्ति मार्गाबरोबरच रामदासाप्रमाणे प्रवृत्ति मार्गाचिंहि तत्पूर्वीच्या संतांनी प्रचलन केले नाही याबद्दल त्यांस दोष देणारांनी ही गोष्ट विशेषतः लक्षांत ठेवली पाहिजे. इंग्रज सरकाराने आमचे विचार स्पष्टपणे बोलण्याची आम्हांस परवानगी दिली आहे, तरीसुद्धा नेमस्त लिहा म्हणून उपदेश होतो, तर मुसलमानी अमदानींत संतकविमंडळ राजकीय ढवळाढवळींत पडले नाही, याबद्दल त्यांस दोष देणे गैरशिस्त नव्हे काय ? रामदासास ज्या गोष्टी कळल्या त्या एकनाथास कळत नव्हत्या, किंवा कळल्या नसत्या असें नाही; त्यांच्या लेखांत किंवा कवित्वांत जो फरक आहे तो परिस्थितीमुळे झालेला आहे, देशाभिमानाच्या कमतरतेमुळे नव्हे असें आम्ही समजतो. सारांश, श्रीशिवाजीमहाराजांचा जन्म होण्यापूर्वीच महाराष्ट्र वाङ्मय पाहिले तर तर ते सर्व धार्मिकच आहे आणि परिस्थितीच्या मानाने ते असेच असावयाचे असें आढळून येईल. पण याने राष्ट्रीय कार्य कांहीच झाले नाही असें मात्र कोणी समजू नये. मुसलमानी कारकीर्द होण्यापूर्वी यादवांच्या राज्यांत नुकताच मराठीला कोठे राजाश्रय मिळालेला होता; आणि मराठी भाषेची स्थानिक व्याप्ति किंवा मर्यादा कायमची ठरलेली नव्हती. हा राजाश्रय तुटल्यानंतर मुसलमानी अमदानींत धर्माची जी एक बाजू मोकळी होती त्या दिशेनेच त्या वेळच्या पुरुषांनी धर्म आणि भाषा राखून महाराष्ट्राचे महाराष्ट्रपण कायम ठेविले. विठोबाची पंढरी ही धर्म आणि भाषा या दोन्ही दृष्टींनी त्या वेळीं महाराष्ट्राची राजधानी झाली होती. आणि या राजधानीच्या आसपास म्हणजे हल्ली मोंगलाईत असलेल्या औरंगाबाद, गुलबर्गा आणि दक्षिणेस विजापूर वगैरे प्रांतांतून आजमितीस मराठी भाषेची जी व्याप्ति आढळून येते, तिचे श्रेय मराठी संत-कविमंडळीसच दिले पाहिजे. हे कविमंडळ जर त्या काळीं उत्पन्न झाले नसते तर दक्षिणेकडून कानडी भाषेने पुनः आपला

पगडा कदाचित् महाराष्ट्र भाषेवर बसविला असता. आळंदी आणि पंढरी या दोन धर्मक्षेत्रांचा दीर्घवर्तुलांतील दोन केंद्रांप्रमाणे महाराष्ट्र भाषेच्या व्याप्तीवर परिणाम झालेला आहे. अर्थात् महाराष्ट्राच्या मर्यादा आज ज्या आपणांस कायम झाल्याशा वाटतात, त्या संत-कविमंडळींनी मुसलमानी अमदानींत धर्माच्या दिशेने महाराष्ट्र भाषावृद्धीचा उद्योग करून स्थापित केलेल्या आहेत. महाराष्ट्रांतील लोकांच्या अंगांतील रक्त आर्य आणि द्रवीड लोकांच्या मिश्रणाने बनलें आहे, असा हल्लीच्या शोधकांचा सिद्धान्त आहे. पण हाच सिद्धान्त बंगलोर-म्हैसुरापर्यंत राहणाऱ्या मंडळींसहि लागू पडतो. तथापि, महाराष्ट्र देशाची मर्यादा तेथपर्यंत गेलेली नाही. हें लक्षांत आलें म्हणजे महाराष्ट्राची मर्यादा कायम करण्याच्या कामी पिंडान्वयापेक्षा भाषान्वयच अधिक कारणीभूत झाला असें म्हणावें लागतें. भाषेची मर्यादा किंवा व्याप्ति वाढविण्यास अशा रीतीने धर्म कारण होत असतो, याचें दुसरें एक कारण आहे. ज्ञानेश्वराच्या वेळीं किंवा त्यापूर्वी कांही वर्षे महानुभावपंथ निघाला आणि तो महाराष्ट्रांत निघाल्यामुळे त्या पंथाचे मूळ ग्रंथ महाराष्ट्र भाषेंत लिहिले गेले. परंतु या पंथाचा विस्तार महाराष्ट्राबाहेर म्हणजे राजपुताना, पंजाब इकडे अधिक झाल्यामुळे व त्यांचे मठ सध्या पेशावर व काबूल येथेहि असल्यामुळे, त्यांच्या द्वारें मराठी भाषा काबुलापर्यंत - निदान त्यांच्या मठांत तरी - प्रचलित असलेली आढळून येते. भागवतधर्माचे ग्रंथ मराठींत झाले किंवा त्या काळच्या संतमंडळींनी केले, या गोष्टीचा अशा दृष्टीने विचार केला म्हणजे ती भाषावृद्धीस आणि तद्वारा राष्ट्रवृद्धीस किती कारणीभूत झाली, हें चांगलें दिसून येतें. अग्निहोत्रादि श्रौतकर्मांत निमग्न झालेल्या विद्वान् मंडळींचा हा संतमंडळींवर राग होता, आणि त्यांना असें वाटत असें की, संस्कृताचें अध्ययन करून पंडित झालेल्या मनुष्याने वेदवाणीचे अर्थ मराठींत कुळंब्यामाळ्यांस सांगणें म्हणजे भ्रष्टाचार होय. एकनाथ व तुकाराम यांचा शास्त्रीमंडळीने छळ केला होता. इतकेंच नव्हे तर पुढेहि संस्कृत वाणी सोडून मराठींत काव्य करण्यापूर्वी महाराष्ट्र कवींस अपवादापासून पहिल्याने आपल्या कृतीचें मंडण करावें लागतें. संस्कृत ही भाषा आम्हांस परकी नाही, किंवदुता ती मराठी भाषेची आई नसली तरी निदान आज्ञा खास आहे. तथापि सवय आणि अभ्यास याने जडलेला दुराग्रह इतका बलवत्तर असतो की,

वीस-वीस पंचवीस-पंचवीस वर्षे संस्कृतांत घटपटादि खटपट करणारांस कुळ-व्याच्या मराठी भाषेंत आपले मनोविकार व्यक्त करणें हलकेपणाचें वाटे. कोणत्याहि राष्ट्रांतील विद्वत्समूह अशा रीतीने देशभाषेखेरीज इतर भाषेंत बाळपणापासून दीर्घकाळ वाढलेल्या व तद्वारां ज्ञान संपादन केलेला अबाधित कायम राहणें हें देशभाषेच्या दृष्टीने त्या राष्ट्राचें दुर्दैव होय असें आम्ही समजतो. त्यांतून ही भाषा जर देशभाषेहून नुसती भिन्नच नव्हे तर परकी असेल तर बोलावयासच नको. हल्ली महाराष्ट्रास हीच स्थिति आलेली आहे; पण त्याचा विचार पुढे करूं. सध्या एवढेंच सांगणें आहे की, शिवाजी-महाराजांच्यापूर्वी मुसलमानी अमदानींत संस्कृतांत वाढलेल्या विद्वत्समूहाचें विशेष साहाय्य नसतां किंवा राज्यकर्त्यांचा बराच विरोध असतांहि आमच्या संतमंडळीने राष्ट्रांत एकाचे दोन केंद्र उत्पन्न करून धार्मिक दिशेने भाषेच्या-द्वारें महाराष्ट्रीयत्वाची कल्पना कायम ठेवली इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या म्हणजे मराठी भाषा बोलणाऱ्यांच्या देशाच्या मर्यादा शक्य तितक्या वाढवून कायम ठेवल्या. ही कामगिरी जर त्यांनी बजावली नसती तर दोन-चारशे वर्षांत मुसलमानी अमदानींत भाषेची सरभेळ होऊन रामदास किंवा श्रीशिवाजी-महाराज यांस महाराष्ट्रधर्म किंवा महाराष्ट्रदेश कोणता, हें सांगण्याची पंचाईत पडली असती; इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्र देशांतील लोकांच्या हातून जी कामगिरी त्यांनी करून घेतली ती त्यांस करून घेतां आम्ही नसतो.

श्रीशिवाजीमहाराजांचा अभ्युदय म्हणजे मराठी भाषेचा अभ्युदय असें म्हणण्यास हरकत नाही. मराठी भाषेची व्याप्ति वाढण्यास यापूर्वी धर्म हें एकच कारण होतें; त्यास आता राजसत्तेची जोड मिळाली. इंग्रजी भाषा इतर पाश्चात्य भाषापेक्षा जी श्रेष्ठ झाली आहे तिला इंग्रजी साम्राज्य हें एक प्रबळ कारण होय. कोणतीहि विशिष्ट भाषा बोलणारे लोक राज्यकर्ते झाले म्हणजे त्यांच्याबरोबरच त्यांच्या भाषेचाहि अधिक गौरव होत असतो. आणि असा गौरव झाला म्हणजे पहिल्याने जरी ती भाषा लेखीपेची असली, तरी कालांतराने तिला प्रगल्भ स्वरूप प्राप्त होतें. मराठी भाषेला ही स्थिति कांही दिवस प्राप्त झाली होती. श्रीशिवाजीमहाराजांचें मराठी साम्राज्य स्थापण्या-करितां झालेले पहिले प्रयत्न सह्याद्रींतील किल्ले आणि सह्याद्रीला लागून असणारे सुपें, पुणें वगैरे प्रांत यांतच करावे लागल्यामुळे मराठी भाषेचें पूर्वीचें

केंद्रस्थान बदलून तें सह्याद्रीच्या लगत घ्यावें लागलें. तथापि लवकरच या नव्या केंद्रापासून महाराष्ट्र भाषेचे किरण मराठ्यांच्या भाल्याबरोबर उत्तरेकडे अटकेपर्यंत तर दक्षिणेकडे तंजावरपर्यंत जाऊन पोचले. यानंतरचा म्हणजे पेशवाईचा काळ तर मराठी भाषेस जास्तच अनुकूल झाला. शिंदे, गायकवाड आणि होळकर यांनी ग्वालर, गुजरात आणि माळवा या प्रांतांत आपल्या संस्थानाबरोबरच मराठी भाषेची स्थापना केली; आणि पूर्वेकडे नागपुरास भोसल्यांनी तिची वाजू राखली. वेळगाव, धारवाड, म्हैसूर, तंजावर हीं या पूर्वीच सर झालेलीं होतीं. आणि निजामचें राज्य दक्षिणेंत कायम राहिलें होतें, तरी संतमंडळींनी औरंगाबाद वगैरे प्रांतांतून मराठी भाषेची जी एकदा छाप बसविलेली होती ती मराठ्यांच्या पराक्रमाने पुढे कायम राहिली. सारांश, निजामापासून त्याच्या वसुलाचीच चौथाई आम्हीं घेतली एवढेंच नव्हे तर चौथाईपेक्षा अधिक मुख्य महाराष्ट्र भाषेच्या टापूखाली ठेवण्यास तत्कालीन मराठ्यांचें शौर्य कारण झालें. तात्पर्य, आमच्या संतमंडळींचे ग्रंथ हे आता केवळ मर्यादित महाराष्ट्राचेंच वाङ्मय न राहतां त्यांची व्याप्ति मराठी राज्या-इतकीच वाढत जाऊन तिने हिंदुस्थानचा तृतीयांश तरी व्यापला गेला. ज्या महाराष्ट्र वीरांनी मुसलमानींतील धर्मच्छल आपल्या कर्तबगारीने नाहीसा केला, त्यांचे पोवाडे गाण्यास किंवा त्यांच्या बखरी लिहिण्यास आता नवे कवि व लेखक पुढे आले. आणि त्यांना आपली कवित्वशक्ति केवळ धार्मिक विषयांतच खर्च करण्याचें कारण राहिलें नाही. मराठी भाषेतील ऐतिहासिक गद्य व पद्य लेख याच वेळेस जन्मास आले व पोसले गेले, याचें कारण वरील विवेचनावरून वाचकांच्या चांगलें लक्षांत येईल. राष्ट्र वाढूं लागलें म्हणजे तें कांही एकाच वाजून वाढत नाही; आणि राजसत्ता ज्यांच्या हातांत असते, त्यांचे आचारविचारच नव्हे, तर त्यांची भाषाहि लोकांस गोड वाटूं वागते. वेळगाव किंवा धारवाड जिल्ह्यांत आजमितीस मराठी भाषा लोकांस समजते याचें खरें कारण असें आहे की, मराठी अमदानींत या जिल्ह्यांतील लोक किंवा त्यांचे पुढारी मराठी भाषा बोलणें हें संभावितपणाचें किंवा प्रतिष्ठितपणाचें लक्षण समजत. कोणाहि सुशिक्षित मनुष्यास, मराठी कळत नाही, असें त्या वेळीं म्हणण्याची लाज वाटे. याचा असा परिणाम झाला की, या लोकांच्या घरांतून स्त्रिया देखील मराठी बोलणें हें कुलीनत्वाचें लक्षण आहे

असें समजू लागल्या. हल्ली इंग्रजी राज्यांत इंग्रजी भाषेसंबंधाने आमच्या देशांत जो प्रकार होत आहे तो लक्षांत आणला म्हणजे आम्ही वर केलेलें वर्णन कोणासहि असंभवनीय वाटणार नाही. महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांतील हा काळ अशा रीतीने राष्ट्रभ्युदयाचाच नव्हे तर भाषाभ्युदयाचाहि झाला होता आणि यांत गद्य-ग्रंथ नवीन निर्माण झाले इतकेंच नव्हे तर पद्य-ग्रंथांसहि नवें वळण लागलें, हें मोरोपंतादिकांच्या काव्यांवरून दिसून येईल. हाच काळ पुढे अबाधित राहिला असतां तर काय झालें असतें हें सांगण्याची गरज नाही. आमच्या दुर्दैवाने म्हणा की सुदैवाने, म्हणा, शे-दोडशे वर्षे आम्ही या कालाचा अनुभव घेतों न घेतों तोंच ही परिस्थिति जाऊन दुसरी परिस्थिति प्राप्त झाली. या दुसऱ्या परिस्थितींत आमच्या भाषेची वाढ कशी कायम ठेवतां येईल याचा विचार आपणांस मुख्यत्वेकरून करावयाचा आहे. पण पूर्वपरंपरा लक्षांत आल्याखेरीज तसा विचार पूर्णपणें करणें अशक्य असल्यामुळे एवढी प्रस्तावना करणें जरूर पडलें. वरील मुख्य मुद्द्यांचा विचार पुढील खेपेस करूं.

केसरी, ५ जून १९०६

[३]

या विषयावरील गेल्या दोन लेखांत पेशवाई बुडेपर्यंत मराठी भाषेच्या वाढण्याची व स्थानिक व्याप्तीची वाढ कशी झाली याचें थोडक्यांत विवेचन केलें आहे. त्यावरून स्वराज्यांत स्वभाषेस कशा प्रकारें उत्तेजन मिळतें हें वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. मराठी भाषेंतील पहिलें वाढणें धर्मविषयक असल्याचें कारण काय, ऐतिहासिक पवाडे किंवा बखरी पहिल्या काळांत कां निर्माण झाल्या नाहीत, आणि इंदुरापासून तंजावरापर्यंत मराठी भाषेचा प्रसार कसा झाला या गोष्टींची उपपत्ति दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारें लागत नाही. मराठी भाषेच्या वाढीच्या ऐतिहासिक विवेचनाची ही पद्धत लक्षांत ठेवूनच इंग्रजी अमदानींत तिची वाढ कशी, किती व कोणत्या प्रकारची होईल याचा विचार केला पाहिजे. मराठीस मातृभाषा किंवा मायभाषा म्हटल्याने मराठी भाषेच्या अभिवृद्धींत कांही भर पडते असें नाही. मागे आम्हीं सांगितलेंच आहे की, भाषा ही राष्ट्राच्या स्थितीचें निदर्शक आहे. राष्ट्र जर उदयोन्मुख असेल तर त्यांतील भाषाहि वाढीस लागलेली असावयाची; आणि

राष्ट्राचे व्यापार किंवा व्यवहार जर संकुचित असले तर त्याप्रमाणेच भाषेची व्याप्ति किंवा वाढ ही मर्यादित राहावयाची, हा सिद्धान्त अबाधित आहे. करितां याच दृष्टीने हल्लीच्या कालांतील मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीचा विचार करूं.

इंग्रजांचें राज्य हिंदुस्थानांत झाल्यावर अर्थातच मराठी भाषेस राजकीयदृष्ट्या पूर्वी जें महत्त्व होतें तें कमी झालें. अब्बल इंग्रजांत पहिल्या-पहिल्याने देशी भाषांतून दफ्तर ठेवीत असत, व जिल्हाकोर्टांतील कामहि देशी भाषांतून चाले. परंतु इंग्रजी शिक्षण वाढून इंग्रजी भाषा शिकलेले नोकर जसजसे जास्त मिळूं लागले तसतसा देशी भाषांचा राजकीय बाबतींत कमी कमी उपयोग होऊं लागला; आणि राज्यव्यवस्थेचें महत्त्वाचें सर्व काम इंग्रजांत चालू लागलें. मराठी ही गुजरातीप्रमाणे व्यापाराची भाषा कधीच झालेली नव्हती. त्यामुळे गुजराथी भाषेची व्याप्ति कायम राहण्यास हल्ली जी सवड राहिली आहे तीहि मराठी भाषेस प्राप्त झाली नाही. गुजराथी भाषेंत तीन दैनिक वर्तमानपत्रें आज बरेच दिवस चालत आहेत याचेंहि मुख्य कारण हेंच होय. शिवाय पारशी लोकांनी गुजराथी भाषेचा जसा स्वीकार केला तशा प्रकारें मराठी भाषेस महाराष्ट्राखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि मोठ्या ज्ञातीचा पाठिंबा मिळाला नव्हता. यामुळे मराठी राज्य गेल्याबरोबर महाराष्ट्रांतील राज्यकारभारांत मराठी भाषेचें प्राबल्य नाहीसें झालें, इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या बाहेरहि तिचा पूर्वी झालेला प्रसार उत्तरोत्तर नाहीसा होत चालला. तंजावर प्रांतांत पूर्वी जे लोक महाराष्ट्रांतून गेले आहेत ते अद्याप आपल्या घरीं ज्ञानेश्वरीच्या पद्धतीचें मराठी बोलतात. परंतु संस्थानच्या किंवा जिल्ह्यांतल्या दरबारांत त्या देशाची भाषा वापरण्यांत येत असल्यामुळे तिकडच्या मराठीचा प्रघात अजिबात बंद पडला. म्हैसुराकडे हीच व्यवस्था झाली; आणि बेळगाव-धारवाड जिल्ह्यांतील लोकांनी कर्नाटक-विद्यावर्धक संघ काढून राजकर्त्यांच्या जोरावर मराठी भाषेस शह देण्याचें काम सुरू केलें. ग्वाल्हेर व इंदूर संस्थानांत वास्तविक म्हटलें म्हणजे मराठी भाषा कायम ठेवावयास पाहिजे होती; पण इंग्रजी राज्यकर्त्यांचें संस्थानांतून अनुकरण झाल्यामुळे मराठी भाषेस तेथूनहि आपला पाय माघारा घ्यावा लागला; आणि गायकवाडींत तिला आपल्याबरोबर गुजराथीस अर्धें स्थान द्यावें लागलें.

निजामशाहीत मराठवाडीत लोकांची भाषा जरी मराठी आहे तरी दरबारी भाषा फारशी पडल्याने मराठीस कोणत्याहि प्रकारें उत्तेजन मिळत नाही. सारांश, स्वराज्यांत मराठी भाषेची व्याप्ति महाराष्ट्राबाहेर जी वाढली गेली होती ती इंग्रजी राज्य झाल्याबरोबर पुन्हा संकुचित होऊन मूळ पदावर आली. वऱ्हाडांत मराठी भाषा प्रचारांत आहे; पण तो प्रांत आता नागपुरास जोडल्यामुळे मोडी लिपी दप्तरांतून काढून टाकण्याचा ठराव झाला आहे असें समजतें. हाच जर क्रम पुढे चालला तर या प्रांतांतील मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस त्यामुळे बराच अडथळा येईल हें सांगावयास नको.

भाषेच्या स्थानिक व्याप्तीसंबंधाने हा विचार झाला. आता राष्ट्राचे व्यवहार इंग्रजी राज्यांत मर्यादित झाल्याने भाषेची किती हानि झाली हें पाहूं. कोणत्याहि देशांतील सुशिक्षित वर्ग परकीय भाषेच्या द्वारे ज्ञानसंपन्न झालेला राहणें हें देशी भाषेच्या दृष्टीने राष्ट्राचें दुर्दैव होय, हें तत्त्व मागे आम्हीं सांगितलेंच आहे. इंग्रजी राज्यांत हाच प्रकार माजला आहे. आमचा सुशिक्षित वर्ग बाल्यापासून इंग्रजी भाषेंत आपले विचार व्यक्त करण्यास किंवा ज्ञान संपादन करून घेण्यास शिकला असल्यामुळे या बुद्धिमान् वर्गाच्या हातून स्वभाषेची सेवा व्हावी तितकी स्वाभाविकरीत्याच होत नाही. शास्त्रांचें अध्ययन व अध्यापन जर स्वभाषेंत होऊं लागलें तर विद्वानांच्या परिश्रमाने भाषेची जी आपोआप वाढ होत असते त्या वाढीस हिंदुस्थानांतील लोक आता अंतरले आहेत; किंबहुना असेंहि म्हटलें तरी चालेल की, अशा दृष्टीने पाहिलें असतां आमच्या देशांतील सुशिक्षित वर्ग स्वभाषेचा अहेतुक शत्रु बनला आहे. युनिव्हर्सिटींत एम्. ए. च्या परीक्षेस एक-दोन मराठी पुस्तकें ठेवल्याने मराठी भाषेची वाढ होईल ही समजूत चुकीची आहे. कारण भाषेची वाढ होण्यास मुख्य साधन त्या भाषेंत व्यवहार चालणें हें होय. हा व्यवहार जितका जास्ती तितकी भाषेची वृद्धि किंवा फैलाव जास्त होतो. उद्या जर व्यापारी लोक व्यापारासाठी मराठी व्यवहार करूं लागले, अनेक जुन्या व नव्या शास्त्रांचें अध्ययन व अध्यापन याच भाषेंत होऊं लागलें, आणि राजदरबारींहि सर्व राज्यकारभार मराठी भाषेंतच होऊं लागला तर मराठी भाषेचा हां हां म्हणतां उत्कर्ष होईल. पण आमच्या दुर्दैवाने सध्या देशाची तशी स्थिति नाही. सर्व विद्या व शास्त्रें इंग्रजींत शिकविलीं जातात व अशा प्रकारें एकदा इंग्रजींत लिहिण्याची.

वाचण्याची व विचार करण्याची सवय लागली म्हणजे मराठी भाषेत लिहिलेलें शास्त्रीय पुस्तक वाचण्यापेक्षा लोच ग्रंथ इंग्रजीत वाचणें अधिक सुलभ व सोडस्कर वाटूं लागतें. इंग्रजीतील कांही शास्त्रीय ग्रंथांचीं मराठींत भाषांतरें अलीकडे झालीं आहेत; पण वरील कारणामुळे या ग्रंथास चांगलासा आश्रय मिळत नाही. शास्त्रीय विषय वाचण्यास योग्य असे पुरुष असले ग्रंथ प्रायः इंग्रजीतच वाचतात; आणि ज्यांस इंग्रजी येत नाही त्यांस अशा प्रकारचे ग्रंथ वाचण्याची प्रायः अभिरुचि नसते. ज्ञानेश्वरीच्या काळीं व त्यानंतर मुसलमानी अमदानींत साधुसंतांनी ज्याप्रमाणे मराठी भाषेची सेवा केली तसाहि प्रकार या साम्राज्यांत घडून येणें शक्य नाही. कारण इंग्रजी शिक्षणाने सुशिक्षित वर्गाच्या मनांतील धर्मश्रद्धा डळमळीत झालेली आहे. धर्मावरील ज्याची स्वतःची श्रद्धा डळमळीत तो स्वभाषेंत लोकांस उपदेश तरी काय करणार ! आणि तो कितीहि विद्वान असला तरी त्याच्या तोंडांतून तुकाराम-दुवासारखी प्रासादिक वाणी कोठून निघणार ? प्रार्थनासमाजासारखे किंवा एकेश्वरीसारखे कांही धर्मपंथ काढण्याचा प्रयत्न इंग्रजीत झाला आहे. पण खऱ्या धर्मकळकळीचा कोणीच पुढारी या पंथांत नसल्यामुळे लोकांस धार्मिक उपदेश करण्याच्या कामीं मराठी भाषा वापरल्याने भाषेची जी अभिवृद्धि व्हावयाची तीहि या पंथाकडून झालेली नाही. मिशनरी लोकांनी मराठी भाषेस हातीं धरून भाषेचा कोश व व्याकरण करण्याच्या कामीं मदत केली व छापण्याची कला आणि वर्तमानपत्रें यांचाहि महाराष्ट्रांत प्रचार सुरू केला. पण मिशनऱ्यांच्या ग्रंथांत मराठी शिकलेल्या साहेबलोकांनी वापरलेली भाषा खऱ्या मराठी भाषेपेक्षा विचित्र असल्यामुळे मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस मिशनऱ्यांचें व्हावें तसें साहाय्य झालें नाही, व मिशनऱ्यांचे हे धेडगुजरी भाषेंतील मराठी ग्रंथ मराठी वाङ्मयास कधीहि शोभादायक व्हावयाचे नाहीत. किंबहुना हे ग्रंथ खऱ्या मराठी वाङ्मयाचा भाग कधी समजला जाईल की नाही याची शंका आहे. परकीय राजसत्तेमुळे देशांतील लोकांचा सर्व वाजूंनी हरूप कमी झाला आहे, व खरी कर्तबगारी कदाचित् कोणाच्या अंगीं असल्यास ती दाखवण्यास मार्गहि राहिला नाही. अशा स्थितींत खऱ्या कवित्वाची स्फूर्ति तरी कशी होणार ? आणि झालीच तर पोवाडे तरी कोणाचे गाणार ? सारांश, खरा कवि किंवा खरा धर्मोपदेशक निपजण्यास हा काल प्रतिकूल

असल्यामुळे सावलीखालील झाडाप्रमाणे या दिशेने मराठीची वाढ इंग्रजी राज्यांत खंडली गेली आहे. हिंदुस्थानाची राष्ट्रीय भाषा मराठी होणे शक्य नाही. अर्थात् त्या बाजूनेहि मराठी भाषेची वाढ होईल अशी आशा बाळगावयास नको. उलट हिंदीसारखी दुसरी एखादी भाषा राष्ट्रीय झाल्याने मराठी भाषेस त्या मानाने धक्काच बसावयाचा.

भाषेची अभिवृद्धि होण्यास ती भाषा बोलणारांचा व्यवहार व व्याप अधिक वाढला पाहिजे, परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे महाराष्ट्र देशाची आज तशी स्थिति नसल्यामुळे मराठी भाषेतील ज्ञानभांडार इंग्रजी अमदानीस ८० वर वर्षे झाली तरी अद्याप संकुचितच राहिले आहे. मिशनरी लोक व इंग्रजी कामगार यांस मराठी भाषा शिकण्याकरितां आणि गावोगावच्या शालोपयोगी कामाकरितां जे ग्रंथ अवश्य होते तितके अव्वल इंग्रजींत प्रथमतः तयार झाले आणि कांही मनोरंजक इंग्रजी ग्रंथांचीं मराठी भाषांतरें झालीं. यापेक्षा अव्वल इंग्रजींत मराठी भाषेची जास्त अभिवृद्धि झाली नाही. मराठी स्वतंत्र गद्यरचनेच्या कालास यापुढे म्हणजे कै. विष्णुशास्त्री यांच्या निबंधमालेपासून सुरुवात होते. यापूर्वी शिष्णुशास्त्र्यांप्रमाणेच किंवा त्यांच्यापेक्षा वरचढीचेहि पुष्कळ विद्वान झाले होते. पण स्वभाषेच्या द्वारें आपली भाषा बोलणारांचीं मनें एखाद्या विशिष्ट विषयाकडे लावण्याचें किंवा एखाद्या विशिष्ट मार्गापासून परावृत्त करण्याचें काम अंगावर घेण्याची यापूर्वी कोणासहि जरूर अगर कळकळ वाटली नव्हती. विष्णुशास्त्री यांची भाषासरणी विलक्षण जोरदार कां यांतील खरें इंगित हेंच होय. ज्याला आपल्या देशबांधवांस स्वभाषेच्या द्वारें कळकळीने उपदेश करण्याची आवश्यकता वाटत नाही, त्याच्या हातून स्वभाषेची सेवा कशी काय होणार ? आणि जोरदार भाषासरणी तरी कशी निघणार ? कोणत्याहि भाषेतील मोठमोठे प्रसिद्ध ग्रंथकार घ्या, त्यांचीं अंतःकरणें त्यांचें हृद्गत आपल्या लोकांस कळविण्यास अत्यंत उत्सुक असतात असेंच आढळून येतें. आपले विचार खरे आणि देशहिताचे आहेत ही स्वतःची खात्री असते. विचार प्रसृत करण्याकरितांच ईश्वराने आपणास जन्मास घातलें आहे असा आपला दृढ समज असल्याखेरीज कोणाच्याहि हातून स्वभाषेची खरी सेवा होणे शक्य नाही. छापण्याची कला वाढल्यामुळे कांहीना कांही तरी ग्रंथ दरसाल प्रसिद्ध होत असतात. विलायतेत

इंग्रजी भाषेत शेकडो कादंबऱ्या अशा छापतात की, पतंगाप्रमाणे त्यांचें आयुष्य दोनचार महिन्यांपेक्षा अधिक असत नाही. भाषेच्या वाढीचा जेव्हा विचार करावयाचा, तेव्हा असल्या ग्रंथांचा फारसा विचार करून उपयोगी नाही. खऱ्या वीरांच्या सैन्याबरोबर ज्याप्रमाणे बाजारदुणगे असतात त्याप्रमाणे असल्या ग्रंथांची स्थिति होय. हे ग्रंथ सोडून दिले, तर मराठी भाषेची अभिवृद्धि इंग्रजी राज्यांत फारच थोडी झाली असें म्हणणें भाग येतें. मनोरंजनाचे कांही ग्रंथ जुन्या कवींच्या ग्रंथांच्या शुद्ध आवृत्त्या, ऐतिहासिक बखरी व लेख यांचा संग्रह आणि लोकोपयोगी इंग्रजी ग्रंथांचीं भाषांतरें अथवा शालोपयोगी पुस्तकें आणि कोश एवढेंच काय तें नवीन वाङ्मय शिल्लक राहतें. वर्तमानपत्रांच्या द्वारे भाषेची एक प्रकारची वाढ होत आहे हें खरें. कारण वर्तमानपत्रकारांस अनेक तऱ्हेच्या विषयांवर लेख लिहावे लागत असल्यामुळे त्या त्या विषयांस लागणारी शब्दसामग्री वेळोवेळीं नवीन तयार करावी लागते. परंतु ही वाढ साहित्यशास्त्रांत कोणीहि कायमची समजत नाही. भाषेची खरी वाढ होण्यास ती भाषा वापरणारांचा व्यवहार अधिक वाढला पाहिजे, आणि स्वभाषेत आपले विचार लोकांस कळवून लोकांची प्रवृत्ति किंवा मनें फिरविण्याची जरूरहि देशांतील पुढाऱ्यांस अधिकाधिक वाटूं लागली पाहिजे. असें जेव्हा होईल, जेव्हा विद्वान लोक अनेक शास्त्रांचें स्वभाषेत अध्ययन व अध्यापन करतील, जेव्हा सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक आणि शास्त्रीय वाद किंवा चर्चा हरएक प्रसंगां व एक वेळीं जेव्हा स्वभाषेत होऊं लागेल, जेव्हा धर्मजागृति किंवा सुधारणा करण्यास स्वभाषेचाच उपयोग करण्यांत येईल आणि जेव्हा दरबारांत, कचेरींत, बाजारांत, लष्करांत किंवा विद्यालयांत सर्व व्यवहार स्वभाषेनेच चालेल, तेव्हा स्वभाषेची खरी वाढ होणार ! इंग्रजी राज्यांत या प्रसंगांपैकी पुष्कळ प्रसंग कमी झाले आहेत. तेव्हा अर्थातच त्यामानाने भाषेच्या वाढीसहि अडथळा येणारच. तथापि आमच्यापैकी सुशिक्षित वर्गातील लोकांनी औदासीन्य टाकून आपणांस मिळालेलें ज्ञान सामान्यजनांस स्वभाषेच्या द्वारे शिकविणें हेंच आपलें कर्तव्य समजून, त्याच प्रमाणे कळकळीने उद्योग करण्यास आरंभ केला, तर गेल्या ऐंशी वर्षांत झाली आहे त्यापेक्षा मराठी भाषेची अभिवृद्धि अधिक होईल अशी आम्हांस खात्री आहे. वा वाढीस मर्यादा आहे ही गोष्ट खरी; पण या मर्यादेपर्यंतहि

आम्ही अजून पोचलो नाही; मग ती ओलांडून पलीकडे जाण्याची गोष्ट कशाला? युनिव्हर्सिटींत अमक्या एका परीक्षेस ज्ञानेश्वरी ठेवल्याने मराठी भाषेची वाढ होण्याची आशा वाळगणें व्यर्थ होय. या दिशेने खरा उपाय म्हटला म्हणजे सर्व अभ्यासक्रम मराठींत ठेवणें हा होय. ही गोष्ट शक्य नसली तर इतर व्यवहार तरी होईल तितका आपल्या मातृभाषेंत ठेवण्याचा प्रघात आम्हीं पाडला पाहिजे. त्यांतूनहि विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे लोकांची प्रवृत्ति बदलणें किंवा कायम करणें यासाठी कळकळीने किंवा निष्ठापूर्वक झटणारे पुरुष आमच्यांत निर्माण होऊन त्यांनी मराठी भाषा बोलणारांचा व्यवहार व व्याप वाढविला पाहिजे. हा व्याप वाढला म्हणजे त्याबरोबर भाषाहि वाढली पाहिजे व वाढेल. कृत्रिम उपायांनी भाषेच्या अंगांतील उष्णता कांहीं कालपर्यंत राखतां येईल; पण अंगची नैसर्गिक जीवनशक्ति जर कायम नसेल तर कृत्रिम उपायांनी काय होणार? ही नैसर्गिक शक्ति हल्लीच्या काळांत कोणत्या उपायांनी कायम ठेवतां येईल याचा ऐतिहासिक दृष्ट्या या विषयावरील मागील दोन व आजच्या लेखांत विचार केला आहे, व आम्हांस अशी आशा आहे की, महाराष्ट्र भाषेची अभिवृद्धि करूं इच्छिणाऱ्या लोकांकडून याचा योग्य विचार होऊन हल्लीच्या काळां शक्य तितकी महाराष्ट्र भाषेची उत्तरोत्तर वाढ होईल. काल प्रतिकूल खरा, पण त्यांतल्या त्यांत अद्यापहि बऱ्याच गोष्टी होण्यासारख्या आहेत.

— केसरी, १९ जून १९०६

मराठी क्रमिक पुस्तकें सुधारण्याकरितां बुक-कमिटी बसली आहे. तिने मराठी शुद्धलेखनाच्यासंबंधाने ज्या सूचना केल्या आहेत त्यांवर आमचें मत आम्हीं मागेच दिलें आहे. या सुधारणांपैकी कांही आम्हांस ग्राह्य आहेत व कांही नाहीत. तथापि एकंदरीत विद्याखात्याने ही गोष्ट बहुमताने ठरविण्यासारखी नाही, असें आमचें मत आहे. भाषेची लेखनपद्धति कशी असावयाची ही गोष्ट वैयाकरणांनी व लोकांनी ठरवावयाची आहे. संस्कृत भाषेची जी पद्धत ठरली ती अशाच रीतीने होय; आणि ही पद्धत जगांतील इतर कोणत्याहि भाषेच्या पद्धतीपेक्षा अधिक शास्त्रीय व श्रेष्ठ आहे, हें आज पाश्चिमात्य विद्वानांस व शब्दशास्त्रकोविदांसहि मान्य आहे. अशा रीतीची पद्धत हिंदुस्थानांत सरकारी खात्याच्या आश्रयावांचून जर आमच्या प्राचीन विद्वानांस ठरवितां आली, तर आमच्या मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनपद्धतीस सरकारी विद्याखात्याच्या नियमनाची किंवा ढवळाढवळीची कांही अपेक्षा आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. दुसरी गोष्ट अशी की, सरकारी विद्याखात्याने अमुक एक लेखनपद्धति शुद्ध आहे असें ठरविलें तरी लोकांना ती शुद्ध वाटेलच असें नाही. आणि अशा रीतीने वैकल्पिक दोन किंवा तीन पद्धति जर अमलांत राहिल्या तर विद्याखात्याने अमुक एक

लेखनपद्धति शुद्ध असें ठरविलें तरी लोकांना ती शुद्ध वाटेलच असें नाही. विद्याखात्याने त्यांचें नियमन करून तरी उपयोग काय ? सारांश, मराठीतील कोणती शुद्धलेखनपद्धति ग्राह्य व कोणती अग्राह्य ह्याचा निकाल हळूहळू लोकांनीच केला पाहिजे. वैयाकरणांनी आपलीं मते प्रसिद्ध करावीं, वाद-विवाद करावे, आणि अशा रीतीने भवति न भवति व चर्चा झाली म्हणजे जी पद्धत जास्त सयुक्तिक असेल तिचाच लोकांत प्रघात पडतो. आणि इतर पद्धति लुप्तप्राय होतात. पाणिनीचें व्याकरण झाल्यानंतर मागचीं व्याकरणें लुप्त झालीं, त्यांतील रहस्य हेंच होय. तीं लुप्त होण्यास कोणी सरकारने ठराव केला नव्हता अगर जाहीरनामा प्रसिद्ध केला नव्हता. मराठीसहि हाच न्याय लागू आहे; व आम्हांस अशी आशा आहे की, विद्याखात्याकडून जी व्यवस्था होईल ती याच न्यायास अनुसरून होईल. भाषेची वाढ व्हावयाची ती विद्वत्तेच्या, युक्तीच्या आणि लोकमताच्या जोरावरच झाली पाहिजे; सरकारच्या जोरावर होऊन उपयोगी नाही.

परंतु आज ज्या सुधारणेसंबंधाने आम्ही लिहिणार आहों ती शुद्ध-लेखनपद्धतीपेक्षा निराळ्या तऱ्हेची आहे. ही जावई-सुधारणा कोणाच्या व कशी डोक्यांत आली हें आम्हांस समजत नाही. पण ही सुधारणा अमलांत आणण्याचा जर विद्याखात्याचा निश्चय असेल तर ती हाणून पाडण्याचा लोक जितका प्रयत्न करतील तितका थोडाच समजला जाईल. कमिटीचें असें मत झालेलें आहे की, अ आ इ ई इत्यादि वर्णमालेचा हल्ली जो क्रम आहे, तो अक्षर लिहिणें व शिकविणें असल्यास गैरसोयीचा व कठीण आहे. अला आरंभीं एक वाकडें वाटोळें काढून त्याचें पोट फोडून पुढे काना आणि वर ओळ काढावी एवढा खटाटोप लहान मुलास आरंभींच शिकविणें बरोबर नाही; त्यापेक्षा पहिल्याने 'ग' हें उभ्या दोन रेधांचें सोपें अक्षर शिकविलें असतां मुलें तीं लवकर शिकतील आणि अशा रीतीने 'ग' झाल्यावर 'म' मग 'भ' पुढे 'र' व त्यापुढे 'ड' शिकविला म्हणजे अखेरीस विद्यार्थ्यांस 'ढ' ची ओळख करून देण्याची चांगली सोय होईल ! ज्यांनी आपल्या डोक्यांतून ही अजब युक्ति काढली तो विद्वान् गृहस्थ पुरा शास्त्रानभिज्ञ किंवा वैयाकरण-खसूचीच्या कोटींतील असला पाहिजे. वर्णमालेचीं अक्षरें शिकतांना सौलभ्य हा एकच विचार मनांत आणावयाचा नाही. आमच्या वर्णमालेची

रचना अशी आहे की, सर्व न्हस्वदीर्घादि भेदाने आधी घालून नंतर कंठ्यादि वर्गाप्रमाणे व्यंजनांची रचना केलेली आहे. ही रचना इतकी पायाशुद्ध आहे की, युरोपियन लोकांनाहि पंचवीसशे वर्षापूर्वी अशी रचना आम्हीं कशी केली याचें आश्चर्य वाटत आहे ! प्रो. मॅकडोनेल यांच्या संस्कृत वाङ्मयावरील ग्रंथांत त्यांनी यासंबंधाने खाली लिहिल्याप्रमाणे मत दिलें आहे :-

“ This is the alphabet which is recognised in Panini's great Sanskrit grammar of about 4th century B. C. and has remained unmodified ever since. It not only represents all remained unmodified ever since. It not only represents all the sounds of the Sanskrit Language, but is arranged on the thoroughly scientific method, the simple vowels (short and long) coming first, then the diphthongs, and lastly the consonants in uniform groups, according to the organs of speech by which they are pronounced. Thus the dental Consonants, appear together; as, th, d, dh, n, and the labials as p, ph, b bh, m. We Europeans on the other hand, 2500 years later, and in a scientific age, still employ an alphabet which is not only inadequate to represent all the sounds of our Languages, but even preserve the random order in which Vowels and Consonants are jumbled up as they were in the Greek adaptation of the primitive Semitic arrangements of 3000 years ago. ”

आमच्या वर्णमालेच्या रचनेचें श्रेष्ठत्व दाखविण्यास वरील उतारा वस्स आहे. आधी ग मग म, आधी र मग ड अशा बेताल रीतीने इंग्रजी वर्णमालेंत अक्षरें घातलेलीं आहेत. पण आमच्याकडे, पाणिनीच्या पूर्वापासूनहि ही गैरव्यवस्था मोडून टाकून क ख ग घ ङ अशा रीतीने सर्व व्यंजनें स्थानवार व्यवस्थित रीतीने आम्हीं लाविलीं असून लहान मुलांस पहिल्यापासून तीं याच क्रमाने शिकविण्यांत येतात. आजपर्यंत त्याबद्दल कोणास कांही अडचण वाटली नाही; व आज ३००० हजार वर्षे ही आमच्या हाडामांसांत खिळली आहे. इतकेंच नव्हे तर ती सशास्त्र आहे आणि जगांतील इतर राष्ट्रांच्या वेळीं रस्त्यांतील इतर खड्यांप्रमाणे आपापल्या वर्णमालेंतील वर्ण

अव्यवस्थित रीतीने लावीत होते, त्या वेळीं आमच्या प्राचीन वैयाकरणांनी ही पद्धत अमलांत आणली आहे, हें वरील उताऱ्यावरून लक्षांत घेईल. ही पद्धत सोडून देऊन केवळ अक्षरें लिहिण्यास शिकविण्याकरितां मुलभता यावी म्हणून दुसरी पद्धत स्वीकारणें आमच्या मते अगदी अश्लाघ्य, अशास्त्रीय आणि मूर्खपणाचें होय. अक्षरें लिहितांना अव्यवस्थित रीतीने लिहिण्यास शिकून मग क, ख, ग, घ, ङ हे वर्ण कंठस्थानचे आहेत, असें व्याकरण शिकतांना शिकलें तर शिकावयाचें नाही तर नाही, अशी जर सरकारी विद्याखातें व्यवस्था करीत असेल तर हा सुधारलेला रानटीपणा होय !

हल्लीचा काळ, मॅकडोनेल म्हणतात त्याप्रमाणे, शास्त्राचा व सुधारणेचा आहे; पूर्वीची रानटी व्यवस्था पुनः अमलांत आणण्याचा नव्हे. अशा स्थितींत फार प्राचीन काळीं वर्णमालेच्या रचनेंत आम्हीं जी सुधारणा केली व जी पाहून जगांतील विद्वान् लोक माना डोलवीत आहेत, ती एका झपाट्यासरशी काढून टाकून आधी ग शिकवावा असें म्हणणाऱ्या लोकांस खरोखरच आपणांस ग ची बाधा झाली आहे, असें म्हणणें भाग येतें. आम्ही विद्याखात्यास साफ कळवितों की, ही सुधारणा आम्हांस नको आहे व सरकार ही सुधारणा सक्तीने अमलांत आणण्याचा विचार करील, तर आमच्या पोरांच्या कल्याणाकरितां आम्हांस तिचा होईल तितका प्रतिकार करणें भाग पडेल. जगांत आजपर्यंत झालेल्या पांच विद्वानांचीं जर कोणास नांवें घेण्यास सांगितलें तर त्यांत पाणिनीचें नांव घ्यावें लागेल, असें प्रो. ब्लूमफील्ड यांनी एके ठिकाणीं म्हटलें आहे; किंबहुना युरोप आणि अमेरिका खंडांत 'फायलॉलजी' म्हणून जें हल्ली नवीन शास्त्र निघालें आहे, त्याची उत्पत्ति पाणिनीच्या व्याकरणापासून झालेली आहे. वर्णमालेंतील अक्षरें, त्यांच्या उच्चारासंबंधाने स्थान व 'प्रयत्ना'भेद हे संस्कृत वैयाकरणांनी जितक्या सूक्ष्म रीतीने ठरवले आहेत, तितक्या बारीक दृष्टीने त्यांचा दुसऱ्या कोणत्याहि देशांत आजपर्यंत विचार झालेला नाही. इंग्रजी भाषेंतील keep (कीप) या क्रियापदास भूतकालवाचक d (डी) हा प्रत्यय लागल्याने त्याचें रूप (kept) असें कां होतें, याची उपपत्ति पाणिनीच्या व्याकरणाचा युरोपांत प्रसार होण्यापूर्वी तेथे कोणासहि समजलेली नव्हती ! अशा रीतीने आमचें व्याकरण परिपूर्ण असतां बुक कमिटींतील दोन-चार सामान्य माणसांनी आमच्या वर्णमालेचा

क्रम बदलून तिचा खून करण्यास प्रवृत्त व्हावे, आणि विद्याखात्याने त्याला आपली मंजूरी द्यावी, हें धाडसाचें, साहसाचें आणि वेडेपणाचें चिन्ह होय. आम्हांस ही गोष्ट बिलकूल मान्य नाही. आम्हांस आमचीं पोरें वर्णमालेच्या संबंधाने तरी युरोपियन पोरान्प्रमाणे गाढव व्हावयास नको आहेत, किंडरगार्टनी सोंगें ज्यांस विद्येचा पिढ्यान् पिढ्या कांही संस्कार नाही अशाकरितां आहेत; आणि तींही सोंगें ज्या ठिकाणीं शास्त्रीय पद्धत आहे ती उपटून टाकण्याकरितां केलेलीं नाहीत हें विद्याखात्याने पक्कें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

आधी ग शिकवूं, मग म शिकवूं आणि अशा तऱ्हेने सर्व वर्ण शिकल्यावर मग क, ख, ग, घ, ङ, हा क्रम सांगूं नाही असें नाही; असा कदाचित बुक-कमिटीचा आमच्या म्हणण्यावर आक्षेप निघेल. पण या आक्षेपांत कांही अर्थ नाही. मुलांस वर्णमालेची जी पहिली ओळख व्हावयाची तीच शास्त्रीय पद्धतीने आज हजारो वर्षे आम्ही करून देत आलों आहों. त्यामुळे झोपेंत देखील आमचीं मुलें व्यंजनें म्हणूं लागल्यास क, ख, ग, घ, ङ या क्रमाने म्हणतात, ग, म, भ, र, ड, त, ह, अशा अव्यवस्थित रीतीने म्हणत नाहीत; मुलांस प्रथमतःच किंबहुना जन्मतःच असें जें शिक्षण मिळतें तें बुडवून टाकून सुधारणेच्या नांवावर त्यांना गाढव बनविण्यास आम्ही तयार नाही. करतां बुक-कमिटीस व विद्याखात्यास आमची आग्रहाची अशी सूचना आहे की, त्यांनी योजलेली वेडेपणाची सुधारणा सोडून देऊन, शाळेंत पहिल्याने विद्यार्थ्यांकडून वर्णमालेचीं जीं अक्षरें पाठ करावयाचीं तीं हल्लीच्या क्रमानेच करवावीं. अशा रीतीने अक्षरें पाठ झाल्यावर तीं लिहिण्यास शिकविणें तेंहि याच क्रमाने इष्ट आहे; तथापि एखाद्या मठु विद्यार्थ्यांस ग-च आधी सोपा वाटत असेल तर शिकवा. पण हा नियम नव्हे, अपवाद आहे.

कसेंहि असो; वर्णमालेचा क्रम हल्ली आहे तसाच अगदी पहिल्या दिवसापासून शिकविला पाहिजे. एरवीं ही शास्त्रीय पद्धत त्याच्या हाडीं खिळणार नाही. आम्ही म्हणतो हें सयुक्तक आहे की नाही, याबद्दल जर्मनी, फ्रान्स, अमेरिका इकडील शब्दशास्त्रकोविदांस पाहिजे तर खुशाल विचारा. आमची अशी पक्की खात्री आहे की, बुक-कमिटीच्या मॅंबरांप्रमाणे ते अद्यापि सौलभ्यवादी झालेले नाहीत; किंवा पूर्वी असल्यास प्रतिशाब्ध्ये, अष्टाध्यायी वगैरे ग्रंथांच्या अध्ययनाने ते शास्त्रवादी झालेले आहेत. यापेक्षा आमच्या

वर्णमालेंतील हल्लीच्या क्रमाच्या समर्थनार्थ जास्त कांही लिहिण्याची जरूर आहे असें आम्हांस वाटत नाही. बुक-कमिटीला ही नसती उठाठेव कोणी सांगितली होती कोण जाणे? विद्याखात्यास आणि सरकारास आमची अशी विनंती आहे की, त्यांनी हा अव्यारेषु व्यापार एकदम बंद करावा.

हिंदुस्थानांत जर कोणतें शास्त्र फार प्राचीन काळापासून पूर्णतेस आलें असेल तर तें व्याकरण होय; केमिस्ट्री नाही, किंवा पदार्थविज्ञानहि नाही. या दुसऱ्या दोन शास्त्रांत युरोपियन लोकांचें अग्रेसरत्व आम्ही कबूल करूं. पण व्याकरणाची गोष्ट अशी आहे की, युरोपियन लोकांनी व विद्वानांनी त्यांत आमचेंच अग्रेसरत्व कबूल केलें आहे. अशा स्थितींत आम्हीं आमच्या वर्णमालेचा खून करून युरोपियन लोकांप्रमाणे अ, ब, क, ड, ई, (A, B, C, D, E) अशी वर्णमालेंतील स्वरव्यंजनांची खिचडी करावयास लागावें हें आमच्या अभिमानास, शास्त्रीय ज्ञानास, परंपरेस आणि आज हजारो वर्षे चालत आलेल्या वहिवाटीस लांछनास्पद होय. बुककमिटीने या गोष्टीचा कांही विचार केला आहे असें आम्हांस वाटत नाही; व अद्यापहि ती आपला दुराग्रह तसाच कायम ठेवील तर प्रकरण सरकारपुढे किंबहुना जगांतील सर्व विद्वानांपुढे मांडणें आम्हांस जरूर पडेल. सरतेशेवटीं महाराष्ट्रांतील लोकांसहि आमची अशी सूचना आहे की, त्यांनी कमिटीने सुचविलेली ही खुळी पद्धत अमलांत आणूं नये म्हणून विद्याखात्याचे अधिकारी डायरेक्टरसाहेब यांजकडे अर्ज पाठवावे. अर्ज मराठींत असले तरी चालतील; परंतु त्यांत स्पष्टपणें असा उल्लेख असला पाहिजे की, वर्णमालेची जी ढवळाढवळ करण्याचा बुककमिटीचा विचार आहे, तो आम्हांस बिलकूल पसंत नाही. विद्याखात्याची योजना आमची भाषा बिघडविण्याकरितां झालेली नाही, हें लोकांनी व विद्याखात्याने नेहमी लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

- केसरी, ४ ऑक्टोबर १९०४

७८६२
२९
निवेदन
३७-३५

देशी भाषांस उत्तेजन देण्यास युनिव्हर्सिटीने काय केलें पाहिजे ?

१९

गेल्या अंकीं लिहिल्याप्रमाणे युनिव्हर्सिटीच्या सीनेटपुढे मराठी भाषेच्या संबंधाने जी सूचना आलेली आहे त्याच्यावर बराच वादविवाद होईल असा संभव आहे; करितां त्या विषयाचा आज आम्ही थोडासा जास्त विचार करणार आहों.

युनिव्हर्सिटींत देशी भाषांचा प्रवेश होऊन इंग्रजी, संस्कृत वगैरे प्रगल्भ भाषांच्या बरोबरीने त्यांस स्थान मिळाल्याने त्यांचा उत्कर्ष होऊन एका प्रकारें भाषोत्कर्षाबरोबरच देशोन्नतीहि होणार आहे असा पुष्कळांचा समज आहे व तो बऱ्याच अंशीं विचारार्हहि आहे. तथापि ही सुधारणा कोणत्या उपायाने घडवून आणावी व ती किती शक्य आहे याचा जितका विचार व्हावा तितका अद्याप झालेला दिसत नाही. देशी भाषांचा उत्कर्ष होऊन इंग्रजी, संस्कृत, फ्रेंच वगैरे परिणत भाषांचा प्रौढपणा त्यांच्यांत व्हावा हें सर्वत्रांस इष्ट आहे. इतकेंच नव्हे, तर देशाभिमानाचें हें एक अपरिहार्य अंगच आहे असें कोणीहि कबूल करील. परंतु ही स्थिति साध्य होण्यास ज्या साधनांची अपेक्षा आहे तीं सर्व आपल्यापाशीं आहेत की नाहीत याचा विचार करूं लागलें म्हणजे

मन थोडेंसें उदासीन होतें. सगळ्या हिंदुस्थानचा विचार सोडून देऊन उदाहरणार्थ आपल्या महाराष्ट्र भाषेचाच आपण विचार केला तर आजपर्यंत स्वराज्य असतें तर तिची काय स्थिति झाली असती याची आपणांस सहज कल्पना करतां येईल; येथील लोकांस प्राच्य विद्या शिकवाव्या किंवा पाश्चिमात्य विद्या शिकवाव्या याबद्दल सन १८३३ सालीं जो मोठा वाद झाला व ज्या वादांत मेकॉलिसाहेबांनी एक सणसणीत व जोरदार मिनिट लिहून सर्व हिंदुस्थानच्या रहिवाशांस पाश्चिमात्य विद्यांचें इंग्रजींतूनच शिक्षण द्यावें असें प्रतिपादन केलें, त्या वादाचा निकाल केवळ इंग्रजी भाषेच्यातर्फेच स्वराज्य कायम असतें तर आम्हीं केला असता असें आम्हांस वाटत नाही. मेकॉलिसाहेबांनी आपल्या मिनिटांत ज्या मुद्द्यांवर विशेष जोर दिला आहे त्यांचा इंग्रजी भाषेशीं म्हणजे विशेष संबंध आहे असें तें मिनिट अगदी वरवर वाचणाऱ्यासहि वाटणार नाही. सन १८३३ सालापेक्षा हिंदुस्थानांतील जुन्या विद्यांचें व शास्त्रांचें महत्त्व हल्ली लोकांस जास्त कळूं लागलें असून कांही बाबतींत तरी आम्हांस पाश्चिमात्य लोकांपासून कांही विशेष फायदा होण्याचा संभव नाही असें हल्ली युरोपियन लोकांचेंहि मत झालें आहे. परंतु हा प्रकार तूर्त लक्षांत न घेतां व पाश्चिमात्य ज्ञान इकडील ज्ञानापेक्षा सर्वाशीं श्रेष्ठ आहे असें जरी कबूल केलें तरी तें ज्ञान देशी भाषांच्याद्वारे आम्हांस देण्यास कोणती हरकत होती ? 'कोर्टांत', 'हपिसांत' 'रिपोर्टांत', 'कॉलेजांत' आणि 'रेल्वेंत' मराठीने किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि देशभाषेने निर्वाह करतां आला नसता असें नाही; परंतु आमचे राज्यकर्ते परकीय पडल्यामुळे त्यांच्या राज्य-व्यवस्थेच्या सौकर्याकरितां हिमालयापासून तों केपकुमारीपर्यंत सर्वत्र राज्य-कारभार इंग्रजींत चालू केला व आम्ही ताबेदार पडल्यामुळे आम्हांस ही गोष्ट अमलांत आलेली हळूहळू बरी वाटूं लागली. सर्व हिंदुस्थान देशांतील निरनिराळ्या प्रांतांतल्या लोकांचें दळणवळण वाढण्यास व राष्ट्रीय सभे-सारख्या संस्था उत्पन्न होण्यास आणि चालविण्यास मेकॉलिसाहेबांच्या मिनिटांने प्रचारांत आलेल्या इंग्रजी भाषेने पुष्कळ साहाय्य झालें व होत आहे ही गोष्ट उघड आहे. पण एकाचा लाभ तर दुसऱ्याचा तोटा या न्यायाने आम्हांस जो हा फायदा मिळाला त्याचा वचपा देशी भाषांवर निघून त्या हळूहळू मागे पडत चालल्या आहेत; व सर्वत्र व्यवहार इंग्रजींत चालू लागल्यामुळे देशी

भाषेत कोणी उत्तम ग्रंथ लिहीत नाहीत, व्याख्यानें देत नाहीत व भाषणेंहि करीत नाहीत. ही स्थिति सुधारून युरोपांतील भाषांप्रमाणे देशी भाषांची सुधारणा होण्यास कोणते उपाय करावे इकडे कित्येक लोकांचें लक्ष लागलें आहे ही सोठ्या सुदैवाची गोष्ट आहे. पण वर सांगितल्याप्रमाणे या विषयाचा विचार करितांना आमच्यावर परकीय लोकांचें राज्य आहे ही गोष्ट जितक्या रीतीने लक्षांत ठेवावयास पाहिजे तितकी ठेविली जात नाही; असें कित्येक प्रसंगीं दिसून येतें; ही गोष्ट आज विशेष रीतीने सांगण्याचें कारण इतकेंच की, देशी भाषांस सरकारकडून अगर युनिव्हर्सिटीकडून किती मदत मिळणें शक्य आहे हें पुरतेंपणीं वाचकांच्या लक्षांत यावें. युनिव्हर्सिटीची व्यवस्था बहुतेक युरोपियन लोकांच्यात हातांत आहे असें म्हटलें तरी चालेल. करितां राज्यकारभाराचें धोरण एका बाजूस ठेवून “सौवर्णपात्रीं सुरसासि गोडी न त्याहुनी पर्णपुटीं न थोडी” असें म्हणून मराठी भाषेचा गौरव करणारे सेनेटर आमच्या युनिव्हर्सिटींत फारसे सापडावयाचे नाहीत, हें आम्ही नेहमी लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कोणतीहि भाषा प्रगल्भदशेस येण्यास तिचा बाजारांत, न्यायभाषेत, दरबारांत वगैरे सर्व ठिकाणीं अप्रतिहत संचार सुरू असला पाहिजे. आमच्या देशी भाषांस तशी सवलत हल्लीच्या राजकीय स्थितींत मिळणें शक्य दिसत नाही. पंजाबच्या युनिव्हर्सिटींत सर्व विषय देशी भाषांत शिकवून, व आमचेकडे ज्याप्रमाणे परीक्षेस संस्कृत ठेविलें आहे तशा रीतीने इंग्रजीचा अभ्यास करून विद्यार्थ्यांस बी. ए. ची पदवी देणारी एक शाखा आहे. पण सर्व विषय इंग्रजींत शिकून बी. ए. च्या परीक्षेंत पास झालेल्या विद्यार्थ्यांपेक्षा असल्या प्राच्य बी. ए. चें महत्त्व कमी मानीत असल्यामुळे या शाखेंत जितके विद्यार्थी परीक्षा देतात त्यापेक्षा इंग्रजी शाखेंत परीक्षा देणारांची संख्या पुष्कळ-पटीने अधिक असते. सारांश, देशी भाषांच्या उत्कर्षाकरितां खाजगी रीतीने आम्हीं किती जरी प्रयत्न केले तरी हल्लीच्या राज्यपद्धतीमुळे देशी भाषेच्या उत्कर्षास जो थोडाबहुत अडथळा आला आहे व येत आहे तो दूर करणें अशक्य आहे, हें लक्षांत ठेवून देशी भाषेच्या उत्कर्षाबद्दल ज्या कांही सूचना करावयाच्या त्या केल्या पाहिजेत.

इंग्रजीचें ज्ञान ज्या कारणामुळे आवश्यक अगर अपरिहार्य आहे त्या कारणाने नाही तरी अन्य कारणाने संस्कृतादि जुन्या भाषांचें ज्ञानहि देशी

भाषांच्या उत्कर्षास आवश्यक आहे असें थोड्या विचारांनी कळून येईल. गेल्या पांच-पंचवीस वर्षांत देशी भाषांतून जे चांगले ग्रंथ झाले आहेत ते वाचले असतां संस्कृतादि जुन्या भाषांतील शब्दांचा त्यांत किती भरणा असतो, व नवे नवे विचार देशी भाषेंत व्यक्त करण्यास या जुन्या भाषांची किती मदत होते हें कोणासहि उघड दिसून येईल. कोणत्याहि भाषेंत चांगली ग्रंथरचना होण्यास (१) शब्दसामग्री, (२) विचारसंग्रह आणि (३) ग्रंथाची जरूरी या तिन्ही साहित्यांची अपेक्षा असते. पैकी पहिलें साधन बहुतेक अंशीं आमच्या देशांतील जुन्या भाषांच्या अभ्यासानेच प्राप्त होणार आहे. विचारांचा साठा बऱ्याच अंशीं पाश्चिमात्य ग्रंथकारांकडून आपणांस उसना घेतला पाहिजे. पण हे उसने विचार इकडील लोकांस ग्राह्य होण्यास त्यांची व जुन्या विचारांची सांगड घालून दोघांसहि इकडील पोशाख दिला पाहिजे. ही गोष्ट आमच्याकडील संस्कृतादि जुन्या भाषांचा ज्यांस चांगला परिचय नाही त्यांच्या हातून चांगलीशी वटेल असें आजपर्यंत घडलेल्या हकीकतीवरून आम्हांस वाटत नाही. लॅटिन आणि ग्रीक या भाषांचें अध्ययन विलायतेंतल्या युनिव्हर्सिटींतून आता चालू ठेवण्याची कांही जरूर नाही अशी विलायतेंत हल्ली चळवळ सुरू आहे; पण तो न्याय आपणांस इकडे लागू करितां येत नाही. लॅटिन व ग्रीक भाषांची इंग्रजीस जी मदत झाली आहे तितकी संस्कृतादि प्राच्य भाषांची आमच्या देशभाषांस झाल्यावर या प्रश्नाचा आम्हांस विचार करितां येईल. हल्लीच्या स्थितींत देशी भाषांची आणि त्यांच्या सातुश्रीची फारकत करून देणें आम्हांस सर्वांशीं अहितकारक आहे.

राज्यपद्धतीमुळे इंग्रजीचें आणि देशी भाषा प्रौढ दशेस आल्या नसल्यामुळे संस्कृतादि प्राच्यभाषांचें ज्ञान संपादन करणें आम्हांस अशक्य आहे हें वरच्या विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. आता संस्कृत आणि इंग्रजी यांचें ज्ञान संपादन करून महाराष्ट्रादि देशभाषांचें ज्ञान संपादन करणें किती शक्य आहे अशा दृष्टीने जरी या प्रश्नाचा विचार केला तरी युनिव्हर्सिटीच्या हल्लीच्या अभ्यासक्रमांत पुष्कळच सुधारणा करितां येण्यासारखी आहे असें आढळून येतें. मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेस लागणारे विषय देशी भाषांतून विद्यार्थ्यांस समजून देऊन पुढे दोन-तीन वर्षे त्यांजकडून इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करविला तर विद्यार्थ्यांवरील परीक्षेचें ओझें बरेंच हलकें होईल असें पुष्कळ अनुभविक लोकांचें

मत आहे; परंतु अशा प्रकारची व्यवस्था नसल्याचा दोष प्रत्यक्ष युनिव्हर्सिटी-कडे येत नाही. मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत अभ्यासक्रम कसा चालवावयाचा याची व्यवस्था व नियम विद्याखात्याकडून होत असतात, सबब तो भाग सोडून देऊन वरच्या परीक्षेसंबंधानेच आपण येथे विचार करूं. महाराष्ट्रादि देश-भाषांतून ज्या प्रकारचे ग्रंथ होणें आवश्यक आहे तशा प्रकारचे ग्रंथ केवळ देशी भाषांतील जुन्या ग्रंथांच्या अध्ययनाने निर्माण होतील असें आम्हांस वाटत नाही. उदाहरणार्थ, आपण मराठी भाषा घेतली तरी केवळ मोरोपंत, वामन वगैरे कवींच्या ग्रंथांवांचून शिल्पशास्त्र, अर्थशास्त्र, रसायनशास्त्र इत्यादि उपयुक्त विषयांवर मराठींत ग्रंथ पाहिजे आहेत असें नेटिव्ह प्रेसचे रिपोर्टर रावसाहेब साठे यांचें म्हणणें आहे. असे ग्रंथ होण्यास फारशी मदत होईल असें दिसत नाही. मराठी कवींचे ग्रंथ इंग्रजी अगर संस्कृत कवींच्या ग्रंथांप्रमाणे परीक्षेस नेमण्याच्या योग्यतेचे नाहीत असें आम्ही म्हणत नाही, परंतु ज्या हेतूसाठी मराठी भाषेचा युनिव्हर्सिटींत प्रवेश व्हावा असें लोकांचें म्हणणें आहे, तो हेतु सिद्धीस जाण्यास देशी भाषांतील जुन्या कवींचे ग्रंथ विद्यार्थ्यांकडून धोकविण्यापेक्षा निरनिराळ्या शास्त्रीय विषयाचा अभ्यास व मनन देशी भाषांतून त्यांच्याकडून करविल्यास जास्त उपयोग होईल हें उघड आहे. उपयुक्त विषयांवर देशी भाषांतून आधुनिक विद्वानांकडून व्हावे तितके ग्रंथ होत नाहीत, व युनिव्हर्सिटीकडून अशा प्रकारच्या ग्रंथरचनेस जितकें उत्तेजन मिळावें तितकें मिळत नाही असा रावसाहेब साठे यांचा आक्षेप आहे. हा आक्षेप पुष्कळ अंशी खरा आहे हें आम्हीं वर लिहिलेंच आहे; परंतु हा दोष काढून टाकण्यास अगर ही स्थिति सुधारण्यास युनिव्हर्सिटीखेरीज इतर संस्थांनी व लोकांनीहि प्रयत्न केला पाहिजे हें आम्हांस विसरतां कामा नये. आधुनिक विद्वानांनी उपयुक्त विषयांवर ग्रंथ लिहिण्याचें मनांत आणलें तर तर त्या सर्वांच्या छपाईचा खर्च ग्रंथांची विक्री होऊन निघेल की नाही याची आम्हांस थोडीशी शंकाच वाटते. कोणत्याहि भाषेंत ग्रंथसंग्रह होण्यास ग्रंथांची जरूरी अथवा खप हें एक अंग आहे असें वर सांगितलेंच आहे. जो माल खपतो तो पिकतो असा जो सर्वसामान्य नियम आहे, तोच ग्रंथरचनेसहि लागू पडतो. परंतु असें जरी आहे तरी युनिव्हर्सिटींत निदान कांही विषयांचें अध्ययन देशी भाषांतून झाल्याने त्या भाषांस थोडेंबहुत तरी खास उत्तेजन मिळेल अशी

आमची समजूत आहे. अमुक एक विषय कॉलेजांतून देशी भाषांच्या द्वारे शिकवितात असें झाल्यावर देशी भाषांत त्या विषयावर लिहिलेलीं पुस्तके खपण्यास हें एक मुख्य साधनच होतें, आणि विद्यार्थ्यांस सदर विषयांचीं उत्तरें देशी भाषांत लिहिणें जरूर असल्यामुळे त्यांचीहि तो विषय आपल्या भाषेकडे तयार करण्यास प्रवृत्ति होते. इंग्रजी भाषा आजमितीस जी इतकी सुधारली आहे त्याचें कारण शेक्सपियर व मिल्टन होत असें जर कोणी म्हणेल तर तें अगदी चुकीचें आहे. इतिहास, शास्त्रें, कला, इत्यादिकांचा अभ्यास आणि सर्व जगभर पसरलेला इंग्रजांचा व्यापार आणि राज्य, त्यांचे सर्व व्यवहार इंग्रजी भाषेंतच होत असल्यामुळे त्या भाषेच्या अंगीं सहजच प्रौढपणा व व्यापकता हे दोन गुण आले आहेत, व ते गुण तितक्या अंशाने देशी भाषेंत घेण्यास तसे व्यवहार देशी भाषेंतून होऊं लागले पाहिजेत हें उघड आहे. इतके व्यवहार देशी भाषांतून होऊं लागणें आज शक्य नाही हें वर सांगितलेंच आहे, तथापि युनिव्हर्सिटीने ती गोष्ट मनांत आणून कांही उपयोग नाही. हल्लीच्या राज्यपद्धतीमुळे इंग्रजीचें जितकें ज्ञान संपादन करण्यास विद्यार्थ्यांस आवश्यक आहे तितकें विद्यार्थ्यांस मिळतें की नाही हें पाहून नंतर बाकीच्या कांही विषयांची परीक्षा देशी भाषांतून घेण्यास युनिव्हर्सिटीस कांही हरकत आहे असें आम्हांस वाटत नाही. निरनिराळ्या विषयांवर व्हावे तसे अद्याप ग्रंथ झाले नाहीत हें खरें आहे. पण पांचपन्नास वर्षापूर्वी विलायतेंतहि अशाच प्रकारची स्थिति होती, व अद्यापहि पुष्कळ विषयांचें अध्ययन जर्मन व फ्रेंच ग्रंथांवरून करून त्यांचीं उत्तरें विलायतेंतील विद्यार्थ्यांस इंग्रजी भाषेंत लिहावीं लागतात. मग आमच्याकडेच असा प्रकार कां होऊं देऊं नये हें आम्हांस कळत नाही. निदान हिंदुस्थानचा इतिहास, संस्कृत वगैरे विषयांचीं उत्तरें देशी भाषेंत लिहूं देण्यास तर कोणताच प्रत्यवाय दिसत नाही. आता युनिव्हर्सिटीची रचना पाहतां ही गोष्ट आजच साध्य होईल असें दिसत नाही. तथापि जर वर सांगितल्याप्रमाणे सुधारणा होणें इष्ट असेल तर त्या दिशेने जाण्याचा एव्हापासून थोडथोडा प्रयत्न केला पाहिजे. पंजाबांत ज्याप्रमाणे देशी भाषांतून शिकून तयार झालेले बी.ए. व इंग्रजींतून शिकून तयार झालेले बी. ए. असा भेद आहे, व त्या भेदामुळे त्यांची योग्यता कमी-जास्ती समजतात तशा प्रकारचा भेद आमच्याकडे न होईल

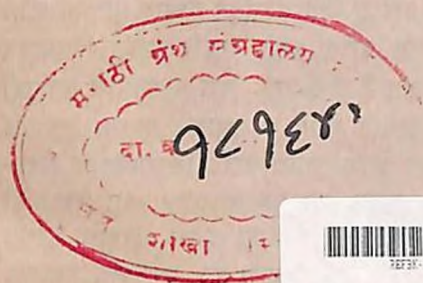

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे,

१५८ * निबंधकार टिळक

तर वरें. म्हणजे अर्थातच सर्व विषय देशी भाषांतून शिकवावे अगर विद्यार्थ्यांस त्यांचीं उत्तरें देशी भाषांतून देण्यास सांगावीं असा नियम करण्यास युनिव्हर्सिटीस आम्हांस सांगतां येणार नाही, पण त्यामुळे एक-दोन अथवा दोन तीन विषयांचीं उत्तरें विद्यार्थ्यांस देशी भाषेत लिहिण्यास सांगण्यास कांही अडचण येते असें आम्हांस दिसत नाही. करितां इंग्रजी व संस्कृत या भाषांच्या ज्ञानाची यत्ना कमी न करितां एक-दोन विषय देशी भाषांतून शिकविण्याची जर कॉलेजांतून सोय करितां आली तर सदर भाषांस उत्तेजन देण्याच्या कामीं युनिव्हर्सिटीने आपलें कर्तव्य केलें असें होईल अशी आमची समजूत आहे. म्हणून युनिव्हर्सिटींत देशी भाषांचा प्रवेश करण्याबद्दल जी हल्ली खटपट सुरू आहे तीस होईल तितकें करून अशा प्रकारचें वळण द्यावें अशी आमची सूचना आहे.

— केसरी, ६ मार्च १८९४

REFBK-0018164

श्रीराम प्रिय सभ्रहालय, काण. स्वयंभू

बहुजन ७५१२ वि: निवेदन

कर्मिक २९५५ वों: वि: ३१.३.५२